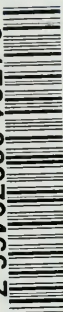
3 1761 06979466 7

Пријатељу мога непрежаљенога оца
Господину Др. Браниславу Станојевићу
У знак одличнога поштовања

СПОЉАШЊИ ОДНОШАЈИ СРБИЈЕ

Мих. J. Ри…
Судија

НОВИЈЕГА ВРЕМЕНА

ТРЕЋА КЊИГА

1868–1872

НАПИСАО

Јов. Ристић

БЕОГРАД
Штампарија код »Просвете« С. Хоровица
1901.

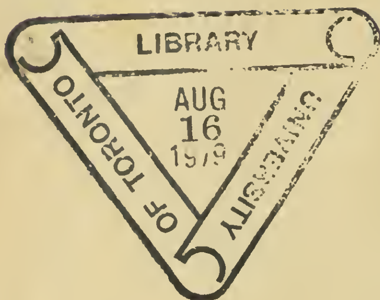
LIBRARY
UNIVERSITY
OF TORONTO
AUG
16
1979

САДРЖАЈ

страна:

„У име Оца и Сина и Светога Духа. Амин!

„Пре свега осећам потребу, да поднесем Промислу Божјем захвалност, што ме је из сиротиње подигао и на пут извео, на коме сам, и у грађанском животу и у државним положајима, могао заузимати угледна места, а својој Отаџбини послужити у тешким приликама, па јој што и привредити. — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — *У рукопису налазе се моји:* **„Спољашњи односи Србије новијега времена. Књига трећа, 1868—1872.“** *Ако ја сам не бих издао на јавност ово моје дело, онда остављам у аманет мојим синовима, да га они штампају, поверивши тај по-*

сао моме пријатељу г. Живану Живановићу, кога молим, да се у томе послу користи саветима г. пуковника Александра Протића, такођер мога доброг пријатеља.“

Извршујући, заједно са породицом, последњу вољу Јована Ристића, бив. Кнежевског и Краљевског Намесника († 23. августа, 1899 у Београду) — изложену, напред наведеним речима, у тестаменту покојника од 18. новембра 1898 — предајемо јавности његово дело „Спољашњи одношаји Србије, књига трећа, 1868—1872.“, које говори о тим одношајима за времена *првог Намесништва,* од смрти Кнеза Михаила до пунолетства Кнеза Милана.

Одазивајући се дужности, коју имамо да испунимо и према своме пријатељу и према великоме државнику модерне Србије, ми немамо ништа нарочито да речемо о самом делу. Оно је само себи довољно, да — као и остали за живота штампани знаменити радови Јована Ристића — прокрчи себи пута у најширој јавности. Мотиви, са којих је дело написано, налазе се опширно изложени у предговору самога писца, и које он, између осталог, исказује овим лепим речима: *„Давно је рекао славни Омир, да свака ствар има и два имена: једно јој*

дају богови, а друго људи. Нисмо могли ни очекивати да у сред партиске борбе чујемо језик богова. Ако се језик богова може где из уста људских чути то је у историји. С тога смо и написали ове листове у жељи, да се они предаду јавности, кад прилике допусте, кад се наше личности не буду никога више тицале, кад се задовоље интереси, који се за времена нашег Намесништва не могаше задовољити; на кратко, кад се страсти стишају и остану само дела, као једине полазне тачке за оцену наших назора и наших трудова". Овим речма писца и државника, у којима се губи свака људска сујета, шта бисмо ми — којима је у део пало извршење његова аманета — могли још додати?

Наглашујемо само то, да ова *трећа књига* спољашњих односаја Србије — и коју је Јов. Ристић написао пре двадесет и седам година, (1874) — попуњава празнину у главним списима његовим, која је стајала између обе раније књиге о *Спољашњим односајима Србије* (штампане: I 1887., II 1887.) и обе књиге његове *Дипломатске Историје* (штампане: I 1896, II 1898). На тај начин, а у свих тих *пет књига* имају — као литерарну заоставштину од Јов. Ристића члана а доцније и председника Академије Наука — садашњи и будући нараштаји потпуну обраду свих догађаја, почев од 1848 па

до 1878 године — у времену, које ће у Историји Србије, по важности тих догађаја, после ослобођења, заузети прво место. Уз ове главне радове иду, као што се зна, и више других, махом полемичких списа, које је Ристић писао у разним приликама.

Значај и овога, као и осталих, доцније писаних а раније објављених дела Јов. Ристића, у толико је већи, што се Јов. Ристић, будући у разним високим положајима које је заузимао, не јавља само као историк, већ, од 1860 године овамо, и као главни сарадник у свима епохалним догађајима — како у заузећу градова (1867), тако и у уставном препорођају (1869), као и у проширењу Србије и придобићу њене независности (1878). Остајући у границама поменутих писаних дела Јов. Ристића ми не исцрпљујемо овим и сву државничку радњу његову, у коју спадају, доцније, учешће у доношењу новог Устава од 1888, улазак у друго Намесништво (1889), и све остало, пре и после тога, што и не може бити предмет овога кратког приказа.

У лето, 1901 године
у Београду.

Жив. Живановић,
министар народне привреде у пенс.

Алек. Протић,
пуковник у пензији

ПРЕДГОВОР

Задатак Намесништва (регенције) схвата се двојако. Једни мисле, да је оно, по привремености своје природе, позвано, да изврши неко нарочито пуномоћство (мандат) и да одговори неком извесном положају; а други опет тврде, да се оно сме пружати и преко свога специјалног мандата.

Не треба губити из вида да задатак Намесништва зависи од положних закона земље, у којој је. Па где би било закона, који би га ограничавали, њему би остало: или да корача у обележеним границама, или да те законе редовним путем промени; но не може се никако замислити, да је оно везано за своју специјалну мисију и онда, кад га не вежу никаква

законска ограничења. Ако и стоји тврдо, *да оно, у колико од њега зависи, не сме не извршити свој нарочити мандат, ништа му не смета*, да настојава, да и преко тога свога тежега задатка, привреди што држави било с поља било изнутра.

Друго Намесништво Кнежевског достојанства (од 20. Јуна 1868. до 10 авг. 1872.) нашло је на унутрашњем пољу државном положан закон, који му је кратио мењати устав за времена малолетства владаочева; но оно је *редовним законим путем* уклонило ту сметњу, па приступило уставном преображењу Србије и с тога, што је држало, да ће му тај пут олакшати да изврши свој мандат: *да кроз некратку периоду од четири године проведе земљу кроз разне тегобе живота, па колико до њега стоји, да је преда пунолетноме кнезу напредну и задовољну.*

Колико је Намесништво одговорило овоме своме задатку, није тешко ни сада оцењивати, пошто његов рад на пољу унутрашњег државног живота стоји отворен суду и садашњости и будућности.

Ну, било што је имало да се брине о утврђењу унутрашњих односаја, било што је покушавало да се вине и преко свога тадашњег задатка, Намесништво је развијало радњу и на пољу спољашне политике, где нити је наишло, нити је могло наићи на каква закона ограничења. Овај је рад његов много мање познат, а у неколико је, због поверљиве природе своје, још *покривен завесом дубоке тајне;* а као што није био *незнатан*, чини нам се, да би било штетно, ако би искуство, које је тим радом прикупљено, остало непознато потомству и историји.

То би се заиста у неколико и догодило, ако ми не би прегли, да обележимо овај спољашњи рад Намесништва, по што је он нами, као главном сураднику, у свему пространству најбоље познат.

С тога смо и предузели посао, да запишемо све важније догађаје на пољу наше спољашње политике. Трудили смо се, да будемо објективни, колико год природа људска допушта. А и за што се

не би трудили, да будемо објективни? У добру вољу нашу нико неће ни сумњати, а ако буде погрешака, ко је без њих? И саме погрешаке донеће добра плода, кад их време покаже и премери. Што је погођено може послужити за правац српским државницима, а што је погрешно, нека послужи за поуку како да се избегава. И једно пак и друго имало је утицаја на судбину наше земље, па треба да се преда суду историје.

Изузетне прилике створиле су владавину *изузетне* природе. Та околност даје влади Намесништва засебан (дистенгитиван) карактер, пун занимљивости, а са особитих тегоба, у којима се она налази, и пун науке. Са тога би погрешио сваки, који би периоду Намесништва хтео мерити мером обичних, нормалних времена. Који би то чинио дошао би и до те неправде, да криви Намесништво, што се није борило чак и против закона природе.

Не треба никако сметати с ума, да је иза Намесништва стајала ужасна ка-

тастрофа топчидерска, која је, потресавши Србију из темеља, доминовала духовима, *па и на рад намесништва моћно утицала.* Намесништво се нашло према престолу лишеном једног знаменитог владаоца са наследником за кога се једва шта знало у земљи; нашло се према народу, који се трзао од гњева, жалости и плашње, те је падао у неко очајање; нашло се према завери, која је једном ногом стајала у земљи, а другом у туђинству, тако да нова влада још није знала, да ли не стоји на каквом вулкану. Најпосле Намесништво се нашло и према спољашности, која је била или сумњива или пуна тајних заседа, или је била клонула у вери, коју тек почињаше имати у младу Србију. Све дакле, у нас и около нас, беше скршено или расклиматано, све у сумњу у највећу опасност доведено. За свакога, који не суди површно, положај је био такав, да се од њега морао заплашити и најхрабрији дух, који је на свакојаке опасности привикнут.

Поставши у тако критичним и ванредним околностима, влада је Намесничка имала да се бори са сметњама сваке врсте и с поља и изнутра; па и ако је њен спољашњи рад *најмање* познат, то опет није сметало њене противнике и спољашње и унутрашње, да је на томе пољу *највише* нападају, нарочито од 22 Окт. 1873. кад је и последњи њен представник сишао са јавне позорнице. Спољашњи противници чинили су то, што правац Намесништва није годио њиховим интересима, а унутрашњи, што су толико били занесени партијским страстима, да су говорили и о ономе, што не познају.

Свесни својих добрих намера и свога рада, ми смо спокојно оћутали на ове нападе, јер у одбрану не бисмо могли ући, а да не изиђемо из граница оне пажње, које пријатељске државе имају једна према другој и онда, *кад се промене личности у влади.* Обично се избегавају повераљиви односи са државама, које слабо цене вредност поверења. Замислимо за

један тренутак куда би нас одвела полемика у овоме правцу. Ако би нападнути људи, који су иступили из владе, имали да се бране *фактима и актима у руци*, не би ли то била најудеснија прилика за све противнике наше отаџбине, да сазнаду свестрано њене интимне одношаје, да душу њену испитају, па да против свега, што им не годи, мере предузимљу? Ми бисмо им сами показали пут, како да нас лове као несташну децу. И у нашој земљи налази се по који туђински agent provocateur, који се размеће на десно и на лево сокачким гласовима или криво измереним па и изопаченим поступцима, напада на људе, који су тако скоро суделовали у решавању судбине земаљске — у намери, да их изазове на одбрану, па да што пазари. Тешко тада земљи у којој преовлада осетљивост! Разуме се, да ми немамо намере тврдити, да о скорој прошлости, па и о самој садашњости односно спољашње политике не може бити говора; али свакојако стоји и то, да

патриотска штампа врши обично тај задатак с неким тактом и прави разлику у избору предмета.

Нападаји на Намесништво, што није ишло за *»политиком добрих одношаја«* долазе очевидно из туђинских извора преко поткупљених пера, која би хтела да нас наведу на »политику добрих одношаја *по што по то*“, макар се она изменула и у недостојно удварање. Никојој политици не може бити задатак *да угоди целоме свету;* угађање може бити средство и то по некад, а сврхе су различне. Кад који пут затреба, онај се и употребљава. *Начелно* узевши, нити по где које поремећење добрих одношаја може служити коме за приговор, нити свагдашње угађање за хвалу и част. Често сама сила околности руши и поправља одношаје међународне у пркос гвозденој вољи људској. Свакојако стоји, да је политика угађања најлакша, али није и најјефтинија, јер *она може по каткад да стане народ један његовог достојанства.* Гледи-

ште угађања *по што по то* сломљено је у нас још о Св. Андрејској скупштини, а од тога времена веје са свим други дух у српској политици: *дух народних интереса и народнога достојанства.* Са њим је престала девиза *»да су нам све што имамо цареви даровали, па да се свагда и свакоме клањати морамо.«* Истина од тог времена би Београд бомбардован, али и Турци, што становаше изван градова, одоше из Србије; од тог времена градови падоше у руке Србији; од тог се времена подера турски Устав; одбрани се Ђердап, да не падне у руке једној јединој држави и т. д. На кратко, од тога времена и Србија с не мало важним резултатима подлежи закону, коме подлеже и друге државе с политиком здравих појмова, те јој се спољашни одношаји могу и реметити и поправљати. Нити је оно прво *по себи* заслуга, нити је оно друго понижење, јер да је тако, онда не бисмо сваки час гледали

призоре, како најмоћнији суверени европски, који су пре кратког времена делили крваве мегдане, један другоме иду у походе, да своје одношаје исправљају. Што није понижење за велике и моћне државе, зашто да може бити понижење за нас мале и слабе?

У овим уверењима ми смо више ценили интерес своје земље, но да смо се хтели упуштати, можда на њихову штету, у претрес и одбрану. Давно је рекао славни Омир, да свака ствар има по два имена: *једно јој дају богови, а друго људи.* Нисмо могли ни очекивати, да усред партијске борбе чујемо језик богова. Ако се језик богова може где из уста људских чути, то је у Историји. С тога смо и написали ове листове у жељи, да се они предаду јавности, кад прилике допусте, кад се наше личности не буду никога више тицале, кад се задовоље интереси, који се за времена нашег Намесништва не могоше задовољити; на кратко, кад се страсти стишају и остану

само дела као једине полазне тачке за оцену наших назора и наших трудова.

Имамо још да кажемо за објашњење спољашњег облика ових записника, да су у развитку текста на више места употребљавани документи у целости с тога, што би се изводом добио недовољан појам о ствари, као што је нарочито случај у глави о одношајима са Цр. Гором. Сами су документи често тако по својој садржини збијени, да је извод и немогућан без штете за потпуно сазнање предмета. У осталом, не може нам се пребацити да смо, саопштавајући документе у целости, напунили књигу туђим делима, јер су и они из нашег пера истекли, као и сва друга писма и ноте наше, што су у ове записке увршћене:

У Београду, 4. Маја 1874.

Јов. Ристић.

Спољни одношаји Србије у време Топчидерске катастрофе. Проглашење Милана Обреновића за Кнеза Српског. Берат са наследством.

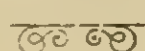

I.

Нема можда у Европи земље, којој би спољашни положај био тако тежак, као што је тежак положај Србије. Србија је предстража на Истоку. На тој предстражи врше се непрестана чаркања туђих утицаја, који не знају за трансакцију интереса, но су тако апсолутни, тако искључиви, да је одавно Београд прозван вратоломијом консулском (cassecou), јер су се они на томе разбоју брзо ломили и трошили.

Ну ако је ово земљиште за дипломатију клизаво, оно је не мање и за нас тешко, јер се сав бој води на наш трошак. На позорници ми смо глумци, али туђини стоје иза кулиса, туђини су шаптачи (суфлери). Ко од нас прави оглушке, кад они замашају у наше улоге, ко приклања ухо њиховом шаптању, тај им је мудар, искусан; тај њима даје јемства да се неће

ништа предузети против њихова интереса. Влада српска, по њиховом схватању, не сме бити самостална у својим оценама и у своме раду, ма да се историјским фактима може доказати, да је она само онда могла што за своју земљу свршити, кад је ишла за својом памећу, а свагда само жртвовала интересе и достојанство своје земље, кад се њима удварала. Ко не памти она времена, кад су страни агенти, моћним својим уплнвом, у овој земљи постављали чиновнике чак до министара, ко не памти та времена стида и понижења нашег! Требало је две године владе Милошеве, требало је осам година владе Михаилове, па да се успостави достојанство земљи нашој.

И сама смрт кнеза Михаила приписује се, можда не без основа, сутицају разних интереса. Далеко од тога, да ма кога кривимо, ми само напомињемо, да су тежњама кнеза Михаила с поља, као и његовим унутрашњим, с погледом на спољашњу мисију, веома концентрисаним радом, били многи интереси изгледали као угрожени, па је под утицајем тих призора створен положај, који је заверенике охрабрио на дело, колико нечовечно, толико непатриотично и глупо.

Турска је била кнезом Михаилом веома незадовољна, сматрајући га вазда као свога личног противника, а разликујући га од народа, у

коме је, не знамо по коме основу, налазила за себе бољих расположења. Аустрија је тада оснивала свој дуализам, па је попреко гледала на ратоборно понашање кнежево, које је могло сваког тренутка да распали пламен устанка у њеном суседству. Са Русијом били су одношаји веома поремећени због тога, што је кнез 2. Новембра 1867. год. био захвалио на служби старом Гарашанину, обзнанивши да хоће да позове млађе снаге на управу земље, а владу руску није ни известио о својој намери.

У оваквим приликама догодила се смрт кнеза Михаила. Докле је она учинила у Србији ужасан утисак, није ништа мање изненадила Европу. Десивши се тада на Западу, у додиру са дипломатијом, ми смо имали тада прилику, да се лично уверимо, колико је она страховала, да се мир у нашим крајевима не поремети, јер је катастрофу топчидерску приписивала политичној заверн, која је могла бити распрострањена изван граница са смером, да Исток изазове на устанак. Зна се, колико је ово схватање погрешно, но у први мах и оно је имало свога дејства и утицаја на нашу судбину.

Порта је хтела, да се користи неприликом у којој се ненадно Србија нашла, те да обнови онај aукторитет, који јој је пао од времена, кад су Обреновићи успостављени на престо. Одмах

је обзнанила, да хоће да пошаље свога комесара у Београд, да се не би престо српски без њеног утицаја попунио. Ну Блазнавац, који је међу тим био прогласио у војсци законитог наследника Михаиловог за кнеза Србије, одбије одсудно претензије Портине. Он изјави Лонгворту, дипломатском агенту енглеском, са којим се затекао у поверљивим одношајима, да ће се питање о кнезу Српском решити на Балкану, ако Порта покуша, да се умеша у унутрашња питања наша. Нешто овај енергичан говор, нешто савети силâ, одврате Порту и наведу је на пут уздржљивости према Србији.

Француска, која је тада била веома заузета ратоборним пројектима противу Пруске, потпомогне живо тежњу, да се у Србији све одобри, што се клони на одржање реда. Наполеонов министар иностраних дела, маркиз Мутије, са којим сам се још из Цариграда добро познавао, изјавио ми је лично, кад сам отишао у Париз, да допратим кнеза Милана, да ће Француска признати свакога „домородца“, кога би Србија себи за кнеза изабрала, ну да ће се одупрети избору свакога „странца“, где, рече, да разуме и Кнеза Црногорског, ако би избор за Кнеза Србије на њега пао.

Аустрија, интересована такођер за одржање мира у Србији, покаже се одмах веома наклона

струји, која је била завладала у Србији у корист младога Милана. Влада великобританска покаже иста расположења ну с резервом, да избор српски одобри сузерени двор.

И влада руска покаже расположења у основу иста, али „с резервом права Портиних“ (види у франц. жутој књизи за 1868 г. страну 76. Нота маркиза Мутија г. Енгелхарту од 24. Јуна 1868). Појав је тај зачудио не мало, јер је противан традицијама руским, које су знале свагда више за права Хришћана и за права васалних земаља на Истоку а мање за права Портина. Појав је био још значајнији, кад се сазнало, да је генерал Игњатијев сондирао Порту да ли би признала Кнеза Николу за Кнеза Србије, ако би избор народни на њега пао Шта више, изгледало је, као да ни само привремено Намесништво није с раскида било да прихвати интервенцију сила, јер прошавши одмах у почетку Јуна (2. или 3-ћег) кроз Беч, ја сам имао прилику чути од барона Укскула, руског заступника, да привремено Намесништво неће ништа предузимати против прокламације Блазнавчеве којом је Милан у војсци проглашен за кнеза *ако то не би силе захтевале*. Глас, да се млади кандидат већ кренуо из Париза у Србију произвео је свој ефект и предупредио све пројекте о другим кандидатима Силе су се све биле са-

гласиле, да се уздрже од сваког мешања, оставивши слободан ток народној вољи. Тиме су се уклониле и све спољне сметње успеху кандидације Миланове.

Тек кад смо се с младим наследником престола вратили у Београд, 11. Јуна, могли смо разумети велики замашај саопштења, које нам је учинио руски заступник у Бечу, видевши јавна акта (од 30. Маја), којима привремено Намесништво решава, да сазива велику Народну Скупштину, *„која има бирати кнеза“* (види стр. 27., 28. Зборник XXI од 1868 г.) При свем том, што се по закону о наслеђству престола (од 20. Окт. 1859. г.) *имао Милан просто прогласити за кнеза српског,* као што је и учињено 20. Јуна. Ова незаконита прокламација привременог Намесништва учинила је велику сензацију и у земљи и изван земље. На великој Скупштини чуо се израз негодовања због тога, али проглашено стално Намесништво није немилом догађају давало даљег следства, да се и у онако већ усколебаном стању не би стварале нове тегобе. Не мање пријатељи српски и на страни, који су са одношајима нашим ближе познати били, чудили су се прокламацији, која је о избору говорила. М. Протић (члан Касационог Суда), који је походио у Јуну 1872. г. великог Кнеза Константина, брата Царевог, пише

у своме рапорту (од 6. Авг. 1872.) да га је велики Кнез обасуо питањима о младоме Кнезу, о коме се интересовао, као о свом старом познанику. Он је приповедио том приликом Протићу, како му је Кнез Михаило представио у Паризу 1867. г Кнеза Милана, *као свог престолног наследника,* саопштио му програм васпитања његова и молио га, да то и Цару достави, што је он и учинио, *па за то му је било и чудо, кад после смрти Кнежеве беше издата прокламација, да се Кнез бира.*

II

У оваквим приликама био је Милан Обреновић проглашен Народном Скупштином у Топчидеру 20. Јуна за Кнеза Српског, а ми изабрани за Намеснике Кнеж достојанства.

Одношаји спољашњи били су доста поремећени, а највише са Русијом поводом разрешења Гарашаниновог, као што је напред поменуто. Илија Гарашанин почео је око 1850. год. покушавати, да се наслони на Француску, са чега је Кнез Менчиков 1853. год. у Цариграду изјавио српском заступнику сажалење, што Кнез српски трпи на челу своје владе човека, који се са Француском везао Услед те примедбе Гарашанин падне, па или тим поводом, или са тога, што се морао уверити, да

колебљивост француске политике не даје поуздана ослонца, Гарашанин се користи пријатељским одношајима, које је везао са руским консулом Влангалијом у 1861. год. те се приближи Русији толико, да му „азијски департаменат“ потпуну веру поклони. Кад Гарашанин падне, руска дипломатија подигне ни више ни мање, но формални протест код Кнеза Михаила, пребацив му, што је одпустио Гарашанина, а њу није био ни известио о својој намери; што је отпустио човека, који је за земљу заслужан, и чији ће одлазак са владе Србију у неспокојство, а околне народе у Турској у страх и очајање бацити. Кнез Михаило био је веома дирнут овим примедбама, па у својој раздражености одговори доста опоро, доказујући, да је Гарашанин и пре повратка Обреновића био на влади, па није могао довести земљу до онога полета до кога је дошла под њима. Одношаји између Кнеза Михаила и царске владе били су, услед овог догађаја, веома захладнели. Кад смо ми у Мају 1868. били у Петрограду, покушавали смо, да их поправимо, и били смо срећни примити из уста Кнеза Горчакова уверење, да се влада руска не ће више мешати у унутрашње послове наше; но при свем том хладноћа је у одношајима остала, ма да је и после одступа Гарашаниновог остао у своме

званичном положају његов пријатељ и политични једномишљеник Мариновић, који је још под Карађорђевићем, 1857. год. изишао био из стана француског за то, што се био побркао са конзулом француским Дезесаром, који му је у својој плаховитости показао био своја врата.

Не мање били су запети односаји и са Турском. Кнез Михаило био је примљен у Цариграду, Марта 1867., врло одлично, готово као независан владалац. Кратко време за тим, Султан се враћао са свога пута са запада у Цариград *поред Београда*, па је Порта јако замерила Кнезу Михаилу што се тада није десио у Београду да укаже и поврати Султану бар ону пажњу, којом је сам био предусретнут у Цариграду Но не само што је Кнежево одсуство раздражило Порту против Кнеза Михаила, но је било и других појава у Србији, на које је она мислила, да има узрока жалити се. Тако се била од бугарских бегунаца образовала чета једна, која је из Црноречког округа у Турску прешла а град београдски, тек што је предат Србији, био је опсађен опкопима ради војничких вежбања. Све је то тумачила Порта као план угођен, да јој са незахвалношћу и вређањем одговори на уступање градова Она је била, због ових појава, толико узнемирена, да је преко лета слала у Београд влади српској

нарочитог чиновника с протестом, Есад-беја, који је доцније постао војним министром, а најпосле (1873) и великим везиром.

Ну Порта се варала у оцењивању ових појава. Гарашанин је руководио српску политику у томе правцу нарочито за то, што је тежио да обори схватање, које је било нарочито у Русији завладало, као да ће Србија, после пријема градова, да напусти своје народне тежње. Српски Министар радо је маневрисао према Русима као ратоборан државник, јер је знао, да се тај правац у „азијском департману" 1867. год допадао

Доста, да је Намесништво затекло поремећене односаја и према Русији и према Турској. Проглашење Кнеза Милана била је прва прилика, где се имало видити, хоће ли се Порта повратити на боља расположења. Велика Народна Скупштина је била прогласила Кнеза Милана за *Кнеза наследног*, па је било од значења, да се види: хоће ли се она сагласити са закључењем народним те издати младоме Кнезу берат са наследством, које је постајало одрицала његовим предходницима, па и самоме Кнезу Михаилу, коме га је некад признала била.

III.

Одмах 23. Јуна Намесништво спроведе Порти закључење вел. Народне Скупштине, тражећи берат са наследством сходно хатишерифу

од 1830. год сходно берату издатом исте године Кнезу Милошу и закону од 20. Октобра 1859 год. којим се уређују појединости наследства Кнежевског достојанства у Србији. Српском заступнику препоручи се, да живо представи Порти, како су берати, које је она издавала Обреновићима, од како су се они на престо повратили, вређали осетљивост народну, пошто су им издавани не само као »изборним« Кнежевима, но су још у њима задржаване старе формуле, које су несаобразне достојанству поглавара једног народа, који је у својој унутрашњости сасвим независан. Порта је једном већ признала начело наследства, па сада може бити реч само о новом освећењу тога начела. Недостатак те консекрације могао је и ободрити велико злочинство извршено над покојним Кнезом. Неуважење наше молбе у толико би више могло увредити народ што је Порта недавно признала наследство једном страном принцу, кога је народ румунски себи за Кнеза изабрао Ако она признаје узајамност наших интереса, онда не може не увидити, да је сваки елеменат сталности у Србији за њу јемство реда и спокојства, а сада има прилику, да се одмах с почетка нове владе стави са њом на ногу лојалног споразумљења Са тога изражава Намесништво надање, да ће Порта, оцењујући

озбиљност прилика, избећи *да доведе владу српску у немогућност. да да следства берату, који би, било садржином, било формом још више отежао земљи положај, који је и иначе већ по себи доста тежак.*

Овакве исте мисли ми смо разложили у једном приватном писму француском посланику у Цариграду, молећи га за наклоно посредовање код Порте. Буре је био наш лични пријатељ, а као посланик Наполеонов један од најмоћнијих дипломата у Цариграду. С тога је и српски заступник у Цариграду био упућен да се ползује његовим положајем.

Велики везир био је тада Али-паша, човек мудар и помирљив, који је у корист Србије био решио многа наша тешка питања. Он оцени потпуно корак Намесништва, и то без онога оклевања, које обично прати све послове Портине. После десет дана (2. Јула) већ је посланик француски Буре телеграфисао своме консулу Енгелхарту у Београд: „Кажите г. Ристићу, да имам основа да мислим, да ће Порта признати наследство фамилији Обреновића.“

После неколико дана (11/23 Јула) и сама Порта одговори Намесницима, да је „Његово Царско Величанство Султан, узимајући у обзир жеље Народне Скупштине, потврдио ред наследства утврђен бератом од 1-ог Ребул-евела

1246. (1830. г.) даровавши и Његовој Пресвјетлој Светлости, Кнезу Милану, наследство Кнеза Српског, а тако и команду царских градова у Кнежевини."

Берат Кнезу Милану донео је у Београд Ћамил-беј, директор кореспонденције у Портином министарству спољних послова. Прочитан је у двору Кнежеву Августа, у присуству Његове Светлости Кнеза, и присуству Његових Намесника и Његових министара, Митрополита, представника страних сила, државних саветника и пет грађана, које је општина београдска изабрала.

Берат овај од 25. Реби-ил-евела 1285 (4. Јула 1868.) гласи: „Жалосном смрћу Кнеза Српског Михаила Обреновића настала је потреба, да се Кнежевско достојанство преда другоме.

„Велика Народна Скупштина, која се, по узакоњеном обичају, састала у Београду, соображавајући се царском берату од 1-ог Ребу-ул-евела 1246. (1830. год.), којим је одобрено наследство Кнежевског достојанства у породици Обреновића по реду првородства, прогласила је носиоца овога мог високог и сретног знака, Милана Обреновића, за Кнеза Српског.

„Намесништво Кнежевскога достојанства установљено због малолетства Кнежева, саопштило је нашој високој Порти закључење Народне Скупштине; и како је ред наследства,

који је установљен напред поменутим бератом, намењен на то, као што изреком показује жеља народна, да обезбрижи Србији, саставноме делу нашега царства, мир, благостање и напредак, око чега се ми непрестано старамо, а извесно је, да ће похваљеном Кнезу Милану Обреновићу, који је дошао по установљеноме реду наследства, поћи за руком, да влада земљом по правилима добре управе и да обезбрижи земаљско благостање, ми смо својом царском ирадом потврдили ред наследства, који је установљен горереченим бератом, и признајемо достојанство Кнеза српског Кнезу Милану Обреновићу, а уједно и заповедништво над нашим царским градовима у Србији.

„По томе кнез ће владати Србијом сходно дужностима свога високог достојанства и по мудрости, којом се одликује, трудећи се да управља пословима земаљским и да посвети сав свој труд строгоме извршењу закона и наредаба, које су у ферману украшеноме царским хатом, а тичу се унутрашње управе Србије.“

Види се довољно, колико се знатно овај берат разликује од берата издаваних претходницима кнеза Милана. Не само што се њиме признаје народном скупштином проглашени ред наследства, но он не садржи више ни оних старих формула, које вређају достојанство народа,

понижавајући му владаоца до обласног (провинцијалног) старешине турског. Макар да би се и овоме берату још имало по што год замерити, ипак је неоспорно, да је њиме учињен напредак; а у колико нам још није могло годити старо бератско предање, *којим се српскоме Кнезу препоручује, да се држи закона и уредаба садржаних у ферману, који се односи на унутрашњу управу Србије (устав од 1838.)*, можда би приличније било, да пре кривимо себе и своју прошлост, но Порту, јер докле год ми сами признајемо Устав, који нам је Порта октроисала, природно је, да је и она била у праву, да нас на њега бар упућује. С тога смо, место сваке примедбе на ту препоруку берата, оставили, да делом одговоримо, кад будемо приступили уставном преображењу Србије.

Кад је Ћамил-беј предао берат кнезу Милану, ми смо му одговорили:

„Кнез Михаило, славнога спомена, примајући високи берат, молио је царског комесара, да увери Његово Величанство, да он неће престати, да негује осећања верности и оданости спрођу пресветлог сузерена Србије, и да ће владати свагда као Кнез суревњив да одржи права и установе свога народа

„Ми молимо ваше Превасходство, да будете код Његовог Величанства тумач истих

осећања од стране Његове пресвјетле Светлости Кнеза Милана који ће имати на срцу, да остане веран овој двојакој традицији династије Обреновића.

»Изволите молимо вас, Превасходство, поднети Његовом Величанству, Султану, израз наше живе признателности, што је милостиво примио одлуке народа српског.«

Ми смо се позвали, у овој прилици на речи Кнеза Михаила, да не бисмо ни више ни мање ангажовали једног малолетног Кнеза, но онолико, колико допушта његове династије традиција, којој је дао формална израза један од најузвишенијих владалаца из те династије, непосредни претходник малолетнога Кнеза.

IV.

Порта је учинила све да се стави на добру ногу са новом владом у Србији. Српској је влади било у толико потребније да овај одношај одржи, што збуњена унутрашњим тегобама, које јој је топчидерска катастрофа оставила, није ни могла мислити, да Порти ствара каквих досада, као што се у то време и делом показивало. Јер, неколико дана после портиног решења, да се предусретљиво одзове Намесништву, упадне једна чета (7/19 Јула) из Румуније у Турску, и догађај добије у толико више

важности, што се приписивао Братијану, тада њеном првом министру румунском.

Уздржљивост је била у толико пре једини пут, који је тада Србији остајао, што се мисли, да Братијано није ни имао другога плана, но да збуни Турску и обрати пажњу од својих намера, па да са свим на другом земљишту (у Ердељу) покуша своју радњу.

План је био дрзак. Изазвати *две силе* против себе било би опасно и за хришћанске народе на истоку *у заједници*, а у колико више за поједине делове њихове! Нико не би такав покушај подржао. Русија, на коју се једино на Истоку за потпору какве акције рачуна, ускорила је, да нам да савете уздржљивости. Кад смо ми интерпеловали царско-руског агента Шишкина о томе, како царска влада сматра појав бугарске чете, генерал Игњатијев одговори актом од 27. Септембра (1868. год.) „да се нису ни мало изменили назори императорске владе односни на спољну политику Србије, нити су се изменили изгледи односно неопходности у којој се налази Србија, да се руководи крајњом смотреношћу и образованошћу у избору времена и средстава за одсудну радњу у општем хришћанском делу у Турској. Г. Ристићу боље су но ма коме српскоме државнику познати назори наше владе. Бивши не давно у

Петрограду, он је могао лично да се увери о непоколебљивости наших политичких убеђења.“ Исто тако саопштио нам је Шишкин 5. Октобра, да му је кнез Горчаков по телеграфу препоручио, да нам каже, да „Царски кабинет не престаје сматрати, да је сваки усамљени покушај бугарски преран, и да ће он имати само погибелних последица за овај несретни народ без икакве стварне користи било за њега, било за његове једноверце.«

У осталом, није ни могло бити питања: хоће ли се Србија пустити, да је увуче у рат чета, која се ма где појави на истоку, била она за акцију спремна или не; било кога да је подржи или не. Србија има у одсудној борби, коју чекамо, да заложи највећу снагу; њој се мора оставити и да означи и време, и да потражи савезника и с поља и изнутра.

У другој половини 1868. г. нити је Србији било до акције, нити је било каквих савезника. Мало пре чусмо како се изражава руски министар о бугарском покушају. Нема сумње, да би такав исти суд његов био и онда, да је тај покушај Братијанов био и озбиљнији. Руска је влада у опште тежила у ово време, да по сваку цену одржи мир на истоку. Железничка мрежа није јој још била довршена, оружање није јој било готово, а у души руских државника живело је убеђење, да је царству потребан одмор,

да консолидује своје финансије и развије унутрашње изворе.

Државници су се руски изражавали, да непријатељима руским не може бити непознато то стање ствари, па за то они и не гаје ту тајну намеру, да наметну Русији жртве прераног посредовања, које би компромитовало праве интересе руске. »Треба, пише Нестор руске дипломације, барон Брунов (26. Септембра 1868. год.) Кнезу Горчакову из Лондона, треба остати при системи стишавања, коју је Император узео за основу својој политици на Истоку. Ова је система једина што је до сада успела да разоружа наше противнике, учинивши немоћним њихове намере. Ако бисмо одступили од ове системе ми бисмо играли игру непријатеља Русије, стропоштавши је у опасну борбу пре но што је и Император нашао, да је тренутак угодан, да је може примити са чашћу а свршити са успехом.“

Јасно је, да нам је поред унутрашњих тегоба, у које је Србија била бачена топчидерском катастрофом, још и Русија препоручивала уздржљивост према усамљеном појаву бугарском. Уздржљивост је ова не мало принела, да се с Портом побољшају наши односи, које је Намесништво примило од владе Кнеза Михаила у врло запетом, готово једком стању, из узрока које смо напред познали.

Одношаји са Русијом и са Угарском после топчидерске катастрофе. — Како владе ових двеју држава оцењују одлуку Кнежевског Намесништва да преузме уставно преображење Србије.

I.

Са Портом бише одношаји Србије брзо побољшани, па још и са неким добитком. Ну, требало је много више тегоба савладати, па да се и у одношајима са Русијом дође до тога повољног стања.

Колико је Стремоуков не радо видео што у новој влади није било Гарашанина, толико је још немилије био дирнут, што на чело новој владавини беше дошао Миливоје Блазнавац, човек на кога су у Петрограду били врло зловољни. Он се замерио руском кабинету највише са тога, што је због неких неупутности потчињених му војних органа, дошао био у сукоб са руским официрима, који су пред смрт Кнежеву долазили у Србију, да испитају и оцене убојне спреме наше. У ову заваду ушао је био и царски дипломатски агенат Шишкин,

чије је понашање у овим клизавим приликама Кнез Михаило својеручно описао белешком једном, која се у архиви његовој, после смрти његове, нашла. Ту Кнез потанко излаже, како му је, на бадњи дан 1867. донео био Шишкин од своје владе да саопшти нека писма.

„Почем, приповеда Кнез, уђе г. Шишкин у собу, ја к њему приђох, да се, као обично, с њиме рукујем, но то ја не могох учинити, јер г. Шишкин у место руке, пружи ми горенаведена акта са дрктућим рукама, и са још више дрктућим гласом, рекавши ми: »ја сам до сада обично долазио са пријатним стварима В. Светлости, а овај пут то није случај; молим вас, да писма прочитате после чега ћу имати вашој Светлости дати и још нека, даља објашнења.« Док сам ја писма читао, г. Шишкин, зелен блед, бијаше тако узбуђен да му дисање наличаше на дисање у грозници налазећег се човека. Прочитавши писма, а на питање г. Шишкина: желим ли какво усмено објашњење од њега, рекнем му ја: „колико из писма графа Штакелберга видим, негодовање Њ. В. цара према мени проистиче поглавито променом г. Гарашанина.“ На ово г. Шишкин срдитим гласом рече: „Јесте и то, а осим тога и још нешто друго.“ На моју примедбу, да је то друго, по свој прилици, налажење у Петербургу, да наше

војне спреме, нису онакве, какве би требале да буду, продужи г. Шишкин дркћући и једким гласом: „јест, спремања се ваша чине само по памети г. полковника Блазнавца, а ви сте захтевали лично од Њег. Вел. Цара више официра, да ваше војено устројство провиде и своје вам мисли о томе поднесу, што су они и учинили, но на што ви не само нисте ни какве пажње обратили, него сте се са њима и са онима, који их је послао, спрдали (mais vous vous êtes moqués d' eûx et de celui qui les a envoyés).“ Ово ја нађох већ толико крупно, да сам се видео принуђен г. Шишкину са озбиљношћу рећи: „допустите, господине, да вас прекинем, јер у томе тону не можемо даље наш говор продужити. У моме карактеру не лежи, да се ма и с ким нибуд спрдам, а најмање са царем руским, од кога смо до сада, Србија и ја, толика благовољења уживали.« Г. Шишкин на ово примити, да ја лично то не чиним, али да остављам да се у Србији тако ради que finalement on se moque de nous (des Russes). За тим уђе г Шишкин у иронију. говори и ми подсмејателном гласом, како ће г. полковник Блазнавац, који у великим државама и у великим војскама служивши, знати боље него ико други нашу војску организирати и спремити На послетку понуди ме, да саслушам писмо, које је

он добио (мислим од Стремоукова) и инструкције за Снесерова*) које обадвоје ми он прочита, па ме онда запита: „у који дан треба да дођем за одговор“. Оставите ми, рекох му, који дан за одговор, а ја ћу вам јавити, кад ћу вам га дати, замоливши га у исто време, да ми пошаље копију прочитаног ми писма, што он, уставши са столице, обећа учинити, поклони се, не хтеде се са мном руковати; но, пред носем ми за собом врата затворивши, оде.“

Овако је сам Кнез Михаило нацртао стање односаја између Србије и Русије на кратко време пред своју смрт; овако је нацртао човека, који је био посредник тих односаја. Је ли се Намесништво, наследивши то стање ствари, смело надати, да ће Шишкин хтети и моћи те односаје поправити? Основа није било, да се то очекује, јер ма да је он, после катастрофе, пружио био руку Блазнавцу показало се брзо, да на његова добра расположења није било рачунати.

Уз то су последње катастрофе још више отежале поправку односаја са Русијом. Главни зачетник убиства Кнеза Михаила налазио се, са једним делом своје преступничке дружине, на угарском земљишту. Влада српска захтевала је

*) Један од официра о којима је реч.

од Угарске, или да јој се завереници издаду, или да се изврши пресуда српских судова, која је над њима изречена била. Ну влада угарска одрекла је и једно и друго захтевање, па је заверенике своме суду предала.

И сама ова мера, као и друге које је Угарска предузела против заверсника, дејствовале су врло добро на успокоіење духова у Србији. Често су немирни људи пребегавали одовуд у Аустрију и тамо, под њеним заклоном, остајали некажњени. То је ободровало немире и буне у Србији, а тада се могла намесничка влада надати, да ће мере, које је Угарска предузела, бити озбиљна оп мена за превратне елементе у Србији, да више не ће на Угарском земљишту налазити збега и заклона. И заиста, није Србији могло само да тога бити, да казни неколико завереника, већ и политично и морално мртвих, колико јој је стало било, да од своје суседке добије доказа да она не ће допустити, да се на њеном огњишту некажњено кују завере против живота српских гладалаца, и против мира и спокојства Србије

Србија је само примала услуге од Угарске, не бивши *ни позвана*, да их враћа. При таквом стању ствари могло је мислити Намесништво, да му ни руски, ни други пријатељи не могу замерити, што их прима. Кад се Србија стара

за своје унутрашње консолидовање, кад се стара да се огради против буна и немира, онда она врши прву дужност и према себи самој и према својим суплеменим народима. Јер кад је на своме огњишту јака и снажна, онда она може бити корисна и себи и онима, који од ње помоћи изгледају; а кад би она била бачена, унутрашњим потресима, у растројство, онда нити би што вредила себи, ни онима, који од ње помоћи очекују

Шта више, угарска влада излазила је толико на сусрет новој влади у Србији, да јој је кроз своју земљу пропуштала пренос разних предмета убојне спреме, докле је то исто Румунији забрањивала, што се Братијано, председник румунског министарства, који тада у својим магацинима није имао више од 60.000 ока барута, тако разметао, да је свој народ изазивао на сукобе и са Маџарима и са Турцима.

Све те околности препоручивале су новој влади у Србији штедњу према Угарској. А могло се још помишљати и на време решавања источног питања, коме би Угарска могла много сметати. Она би, истина, могла то чинити и поред највећег пријатељства српског, ну ако би она то, и *поред пријатељства могла* покушати, могло би се догодити да и не покуша, докле би извесно у наше покрете сме-

тајући утицала, ако би односи наши били рђави, а путева и средстава свагда има, кад један сусед хоће другоме да буде од штете.

Ну, по несрећи, маџарска је охолост тада према Русији била несносна. Успостављајући своју народну владу, Маџари су јако зазирали од Русије бојећи се њеног утицаја на угарске Словене. Помоћу ових, мислили су Маџари, да могу Руси расути угарску државу, па су свуда тражили савезника за Аустро-Угарску против Русије. Први њихов државник, Андраши је, исповедио је скоро јавно, да је сваки онај непријатељ Угарској, који је пријатељ Русији.

У ово доба било је држање руског новинарства такво, да је могло само утврђивати Маџаре у оваком схватању. Аустро-Угарским Словенима изражаване су најживље симпатије, оплакивана је судбина њихова, а обадраване наде њихове, и то све тако одсудно, као да је Русија већ стајала готова, да им са својим корпусима полети у помоћ.

Са свим је појмљиво, да је, у таквим околностима, руска дипломатија зазирала од наших добрих одношаја са Угарском. Наши унутрашњи противници приносили су све од своје стране, да наше одношаје што више према Русији изопаче. Њина је радња у толико више успевала, што смо ми, силом сâмих догађаја, морали остати на путу, на коме смо се затекли.

У то доба није било мудро покушавати какав обрт у политици, јер смо имали искључиво пред очима задатак, да утврдимо унутрашње стање, а ово је трепутним приликама било везано са природом одношаја са Аустро-Угарском. Ми нисмо могли пристајати да подстрекавамо аустро-угарске Словене у отпору против њихових влада, па после неког времена, кад се околности измене, да их за тај исти отпор осуђујемо, као што у овоме тренутку, кад се цар аустријски спрема на пут у Петроград, чине неки листови руски, нарочито »*Голос*«, који учитељским и високопарним тоном уче Словене, да напусте своју бесплодну опозицију, па предавши се у руке својој судбини, да из околности, у којима су се већ једном нашли, извуку макар и најобичнију корист за живот. Не, као што нисмо хтели некада да се *дивимо мушкој и постојаној опозицији* Словена против својих влада, тако нисмо имали потребу да је од ње одвраћамо и на *„прави пут“* изводимо.

Отуда је, што су наши одношаји са Угарском сматрани у Русији као најинтимнији. Приписивало нам се, да смо ушли у Кошутов пројекат о *дунавском савезу*, који је тада већ био пао; јер докле се год нису Маџари споразумели са Аустријом, ту је идеју Маџарска емиграција развијала и препоручивала јужним Сло-

венима; али, како су се они измирили са Аустријом, т. ј. како су мислили, да су нашли себи спасења у аустро-угарском дуализму, престали су да га траже у дунавској конфедерацији.

Држало се, такођер, да између нас и Угарске постоји некаква тајна конвенција која би била управљена и против саме Русије Стремоуков је отворено тврдио, да је биће такве конвенције изван сваке сумње.

Да би се објаснило право стање ствари, Намесништво закључи, да се Кнезу Горчакову обрати једним писмом, у коме да му искрено представи природу наших односаја са Угарском. То се и учини под потписом првог члана Намесништва. Ну овај лојални корак, не будући потпомогнут Шишкином, који се у то време налазио у врло раздраженим личним односајима са нашим другом Блазнавцем, није имао много успеха. Кнез Горчаков, у своме одговору, био је доста уздржљив (резервисан). Шта више, овај одговор открије нам, да руска влада не одобрава ни наш унутрашњи правац, што смо, пре тога, могли тек нагађати.

II.

Намесништво је, одмах у почетку своје управе, било огласило, да излази на пут реформама, на пут уставног преображења Србије.

После катастрофе могло се ући и у реакцију, као што би се, по свој прилици, у сличним приликама, у другим земљама и учинило*) Прилике би можда и оправдале тај правац, ну у Србији је пут реакције често покушаван без успеха. Тај пут не би нашао одзива ни у народу у коме су већ сазреле неке мисли, које су тражиле остварења Чинило нам се дакле, да ће се путем уставности најбоље одговорити

*) Четврт века по смрти Кнеза Михаила нашло је ово мишљење своју потврду у једној од најслободоумнијих и најнапреднијих држава европских. Кад је председник француске републике, Сади Карно, пао од убилачке руке, француски парламенат донео је један закон, коме се не може одрећи, да је скроз реакционаран. То је закон о анархистима, који казни не само дело, не само дражење и позивање на дело, но и само обзнањивање и распростирање анархистичких доктрина. Тај се закон не задовољава да казни кривца, него још даје власт судији, да кривца, по издржању казне прогонством из земље учини безопасним. Погажен је и један од основних принципа републикан ских тиме, што је забрањена јавност судских претреса, која је била јако укорењена у републиканским пре дањима.

То је био први изузетни закон, који установљава »преки суд«.

Србија би нашла много више оправдања, да је пошла путем реакције, кад је на престолу своме изгубила свога владаоца такођер од руке убилачке. Као монархија, она почива на начелу ауктoритета, које је много пре смела бранити изузетним средствима. И кад то није учинила, онда се њеној влади *најмање* сме замерити, што њене уставне реформе носе на себи карактер велике смотрености.

Септ. 1894. Писац.

потреби земље и поверењу, које нам је народ поклонио. Решење је наше било готово без колебања.

Ми ћемо на другом месту изложити ближе потребу и спремање реформама, као и то, какве су кораке чинили и Кнез Милош и Кнез Михаило, да поврате Србији право унутрашњег конституисања; ну Намесништву се чинило, да је у овоме питању најпречи пут био најсигурнији, па је обишло дипломатију и ограничило се на договор с народом; јер нема сумње, да би нас, у овоме важном предузетку, сваки дипломатски покушај само збуњивао.

Долазили су неки тавни гласови, да се у кабинету руском не одобрава реформаторски правац Намесништва, ну поузданих извештаја није било док не дође одговор Кнеза Горчакóва на писмо Блазнавчево. Ту канцелар каже изречно, *„да се на летећем песку не може ништа сталнога подићи“*. (On ne saurait fonder rien de stable sur le sable mouvant.) Кнез је можда држао, да ће реформе завести Србију са пута њенога позива на Истоку, раздробивши њену снагу и бацивши је у вртлог унутрашње борбе; а може бити, да се и зато попреко гледало на реформе у Србији, што се у Русији могао пример Србије сматрати као примамљив за руске слободњаке.

Била је прека потреба објаснити се још ближе и поверљивије са руском владом. И будући су моји лични односи са генералом Игњатијевим задржали свој карактер интимности, то се обратим на њега писмом, у коме му разложим потребу и границе у којима смо били наумни, да извршимо намерено дело уставног преображења. У исти мах пошаљем му и беседу, којом је Намесништво отворило „Уставни Одбор“ од 6. Дек. 1868., као програм за намишљене реформе.

У томе писму (од 1. Јануара 1869.) ја сам представио генералу Игњатијеву, да су две главне потребе, које Србија осећа: *ослобођење своје браће, што у ропству турском стењу* и *Уставне реформе*. Занимати се једном од ових потреба, а другу занемарити, значило би обе промашити. Обе ове потребе имају својих привърженика, са којима свака влада мора да рачуна, а по што унутрашње реформе не изискују ни крви, ни новаца, број је њихових пријатеља несравњено већи, него ли број пријатеља војне акције.

Кнез Михаило био је обратио своју највећу пажњу спољашњем питању, а запоставио унутрашњи правац, што је не мало умножило број незадовољника против његове владе. Неразложно би било и после ове лекције задржавати ону исту ситуацију.

На примедбу, која нам је долазила од стране руске, да би се земљом могло управљати и до-

вољном енергијом и чврстоћом (fermeté), а без промена̂, ја сам подсетио руског посланика, а Кнезу Михаилу није недостајала ни чврстоћа ни енергија, па се показало, да та средства нису довољна била, да се државном лађом српском пролази кроз све валове живота. Уз енергију треба још много друго што шта, а нарочито треба да се од двогубог задатка Србије (спољашњег и унутрашњег) ни један не занемари, већ да се мора и један и други, кад коме време дође, без престанка вршити. »Мале земље, приметио сам генералу, управљају се теже но велике. *Србија је као једна чаша воде, коју може једна трунка прашине да замути, докле бистрину вашег великог океана руског не може ништа на свету да помами.*

Противу плашње, коју су делили наши пријатељи руски, да нас пут реформа не смете у спољашњој мисији, ја сам представио генералу, да све зависи од мере, у којој се реформе буду извршиле. Ако бисмо ми отишли далеко, оне би за нас заиста биле извор слабости, и ми би смо тада заиста подизали своју кућу на „летећем песку«

Кад сам ја, у пролеће 1868. год. видео у Паризу царско-руског посланика грофа Стакелберга, он ми је рекао: „докле су ваши суседи румунски и грчки прешли скоро у анар-

хију, ви сте са *својим установама остали прави пашалук*“. Саопштивши генералу Игњатијеву ову оцену наших установа од стране његовог друга париског, ја сам додао, да и сами пашалуци нису већ више непомични, јер ено где се већ и у Рушчуку и у Сарајеву почиње кретати неки јаван живот (вилајетска скупштина), па треба ли да нас Осман-паша претече?

Све, дакле, зависи од граница, у којима ће се нове установе извести, и ја сам уверио руског посланика, да ће се власт Кнежевска сачувати неповредна, и као што нећемо да останемо пашалук, тако да нећемо ни у анархију да идемо. Што будемо дали, то ће бити искрено, али преко тога сваки покушај разбиће се о тврду вољу нашу

Овај корак није остао без успеха. Мој пријатељ руски, примивши од мене писмо оваквог садржаја, морао га је слати у Петроград, па са знањем свога кабинета спремити ми одговор, јер ми је овај тек 9/21 Марта послао.

Језгра писма генераловог гласи овако:

„Ви се опомињете, без сумње да је питање *потребних* за Србију реформама било често предметом наших разговора у Цариграду. Да би одговорила историјској улози, која јој је намењена, нема сумње, да Србија треба да сачува свој морални положај у средини своје су-

племене браће не само блеском своје прошлости и врлином својих бранилаца, но и изврсношћу својих установа, прилагођених правим потребама садашњости. Ја за цело нећу бити тај, који ће вас одвраћати, да не пођете либералним путем, осуђујући вас на непомичност. Ну, предузимајући реформе, има више стенâ, којих треба да се клоните:

„1.) Не треба нагло падати из једне крајности у другу; не треба се удаљавати од народног духа, који даје особени печат сталности преображајима, и треба поглавито имати у виду будућност народа, која се може компромитовати наглим и превременим мерама.

„2.) Не треба ослабити начело аукторитета, које је Србији неизоставно потребно за извршење њене судбине; не треба отварати врата разузданости као и туђинским сплеткама, које можда не би ништа више желеле, но да потисну Србију у претераности либерализма, како би се користиле извесним лакоћама да се дође до забуне (конфузије) и паралише Србија у спољашњој акцији, створивши стање ствари, које, по несрећи, видимо у другим једновременим земљама, и

„3.) Не треба обарати постојећи, административни ред ствари у незгодно време.

„Срби су за цело једини надлежни да оцене, да ли им требају и какве им требају реформе. Најбоље нису оне, које препоручује теорија или оцена основана на примеру онога, што бива по другим земљама. Ја вас, у осталом, врло добро познајем, те да би и за тренутак могао посумњати, да ви нећете, пре него што се коначно на што решите, брижљиво проучите све појединости и зрело измерити све обзире, па да ћете корачати крајњом смотреношћу, како би саобразили реформе обичајима и предањима своје земље и словенском карактеру, и увели у живот нове законе савесно, не мислећи никада да узмете натраг оно, што сте једном дали."

И угарски министар — председник, гроф Андрашије, није изостао, а да се, макар и непозван, не изрази о нашим реформама. Кад смо ми отворили „Св. Никољски одбор" (Дек. 1868. год.) и пространијом беседом означили правац, који смо били намерни да дамо уставном преображењу Србије, он је аустро-угарском агенту у Београду, Калају, овим речима препоручио, да нам честита пут реформе:

„Ја вас молим, да изразите Кнежевском Намесништву моја најискренија честитања за беседу, коју је изговорио г. Ристић. Свака реч ове беседе изражава тврду одлуку, прави па-

триотизам, енергично схватање, и необичан државнички таленат (un talent d' homme d' Etat peu commun). Што Србија добије идући тим путем, добиће за себе, а не за друге. Ако је народ кадар да пође за правцем, који му показује Намесништво, ја сам уверен, да ће не само добри одношаји између наших земаља тако потребни за обе стране, бити утврђени, но да ће, у исто време, Србија бити позвана да игра лепу и племениту улогу у преуређењу (réorganisation) Истока. Ништа ме не би могло толико убедити о искрености владе српске као и о интересу, који ми имамо да је потпомажемо свима средствима, као ова изјава Намесништва. Моје је тврдо убеђење, да ће ова изјава, пуна мудрости и такта, упоређена са родомонтадама Братијановим, јако умножити поштовање, које Србија већ ужива у Европи, а у исто време да ће олакшати нашу радњу у корист Кнежевине. Јер ако народ прими Намесништвом показани му пут цео ће се свет уверити, да Србија није руска предстража, но јединн за поштовање елеменат од кога се мора држати рачуна у преуређењу Истока."

Савети ови са стране нису прошли без сваког утицаја и на унутрашњу садржину новога Устава. Ми нисмо могли не држати никаквог рачуна од савета руских, који су сме-

рали да умере наше дело; а у саветима маџарским, баш за то што су врло ласкави били, бојали смо се, да се не крије замка, која би нас одвела у крајности либерализма. Тако су два скоро противположена савета производила исто дејство: обазриву умереност, која се, у осталом, и у самој нашој беседи, држаној у „Св. Никољском Одбору," довољно огледа као израз нашег најбољег убеђења.

На неколико месеци после ових противположених оцена нашег унутрашњег правца, био је нов Устав у Крагујевцу на вел. Народној Скупштини проглашен (на Петров-дан 1869.). Он је одговорио и нашем убеђењу и саветима наших руских пријатеља, сачувавши потпуно Кнежев ауктoритет, а отворивши врата домаћем развитку на темељу народних предања.

Односаји са Русијом за време Немачко-Францускога рата.

Кад је Француска објавила рат Пруској 3 15. Јула 1870., влада је Намесничка предузела одмах кораке да попуни војничке спреме, помишљајући да се рат може или раширити, или да може наћи одзива на Истоку, где западни оружани сукоби често покрећу уображење духова, којима је свака прилика добро дошла, да олакшају свој тешки положај.

Одмах се мислило и на везе са источним народима, који су својим положајем позвани на заједницу у одбрани и нападају. Грчка и Црна Гора, као најприродније савезнице Кнежевини, биле су на првоме реду. Али је требало себи обезбедити и потпору ма које велике силе.

Ко познаје тегобе, што стоје на путу, да се источни народи *непосредно* споразумеју, мора доћи до убеђења, да је потребна виша снага, да узме ове раскомадане делове Истока под своје закриље, да их споји и руководи; но, да би се обезбедило начело немешања, закриље

ово може бити само моралне *и политичке природе;* јер сваки, и најмање оружани удео ма које стране силе у покрету источних народа повукао би за собом остале силе, те борбу за ослобођење хришћана претворио у европски рат, који би загушио ствар хришћанску, па истакао на среду европске интересе.

Нема сумње, да је Русија једина сила, која би могла на себе примити овакву улогу, по што не само источни народи имају више мање вере у њене традиције, нарочито за времена садашњег цара Александра, но и њен са̂м интерес налаже јој дужност да потпомогне, да се на Истоку образују државе, на које би и сама могла рачунати као на своје природне савезнице. Но у приликама, о којима је реч, руска је влада била веома уздржљива. Не само што је, са своје стране, прогласила неутралност према силама што ратоваху, но је и овамо по Истоку сузбијала сваку мисао на какав покрет, препоручујући тако живо на све стране мир, да су њени савети скоро на претњу личили. Кад смо јој се обратили да нас својим посредовањем потпомогне на Цетињу и у Атини, њен дипломатски агенат Шишкин, одговорио ми је писмом (од 25. Септ. 1870.), да Кнез Горчаков јако сажаљева одлуку, која се не може оправдати ни политичним околностима трену-

тка (!), ни стањем убојне спреме српске, које Кнежевини не може допустити, да одмах уђе у борбу. Поред тога износи Шишкин један узрок, који је био најпретежнији и можда једино меродаван за руску владу. „Од како се садашња криза, вели Шишкин, појавила, напори мога цара управљени су на то, да је *локализу*, па за цело садашњи тренутак није удесан, кад би Његово Величанство хтело пристати, да се угарак под барут поднесе.“

Ову мирољубивост руску ми смо приписивали ма каквом тајном уговору, који би везивао Русију са Пруском; ну тек кад је Кнез Горчаков, расписом својим од $\frac{\text{19 Октобра}}{\text{1 Новембра}}$ изнео на среду *црноморско питање,* постали су јасни прави узроци мирољубивости руске. Руски је кабинет желео, да на источним крајевима завлада најдубљи сан, како га западни кабинети не би кривили, да је за свој дипломатски поход пустио „источне паликуће“ да себи успех олакша Кабинет руски био је убеђен, да би га сваки покрет на Истоку само сметао, а вера на успех путем дипломатским била му је непоколебљива. Кад је допро овамо глас о важном кораку руском, ми смо и тада покушавали, да се са руским агентом споразумемо за случај да би Русија нашла на от-

пор од стране Портине. Шишкин је у очи Аранђелова-дне (7. Нов.) телеграфисао у Петроград за корак, који смо ми код њега учинили у тежњи да свежемо и заједнички да бранимо наше интересе; а и ја сам у једном партикуларном писму, које сам писао Стремоукову (14. Дек.) обратио пажњу његову на понуду, коју смо влади царској преко Шишкина учинили, колико да му поткрепим рапорат њиховог агента. Но и тада је одговор Кнежев био мирољубив; он је гласио, да се Кнез нада, *да ће се црноморско питање мирно расправити.*

Ово је први и једини узрок мирољубивости руске. То схватање потврђују и речи дипломације руске. У плавој књизи енглеској налази се неколико докумената, који дају неоспорних доказа о основаности овог тумачења. Тако енглески посланик у Петрограду, сир А. Бukанан, пише 16. Новембра (1870.) своме министру спољашњих послова Ерлу Гранвилу, како му је Кнез Горчаков доказивао, да би Турска радила у најбољем свом интересу, кад би пристала на захтев руски изложен у распису од 19. Окт. „почем би тиме осигурала себи будућу добру вољу Русије; пође ли пак Турска другим правцем, било по својој властитој вољи, или по савету других Сила, да би се она изложила најозбиљнијим опасностима, јер, и ако

је политика Русије била тако са свим миро-љубива, да подигнувши ово питање, није своју војску умножила ни једним војником, ипак о томе не може бити сумње, да би хришћански народи у отоманској царевини, *којих досадашњу мирноћу ваља увелико приписати утицају Русије,* одмах устали на оружје против султана, чим би се показало неспоразумљење међу овим двема владама.“ Исто тако пише и цариградски енглески посланик своме министру 20. Новембра. Генерал Игњатијев био се тада вратио са свога одсуства из Петрограда у Цариград, па одмах походио вел. везира. „Одмах иза њега, пише сир X. Елиот, био сам ја код Њег. височности, а она ми рече, да амбасадер није жалио труда да га доведе, да пријатељски сматра корак, коме је његова влада прибегла. Укинути клаузе о неутралисању значи уклонити једну препреку к савршеном споразумљењу и срдачности одношаја између Русије и Турске, *а после тога не ће више бити источног питања да угрожава мир светски.*“

Јасно је, да је, за време свију изложених покушаја наших, Русија била обезбедила своје интересе, па нас упућивала на стрпљење. Зато као да и спомиње Шишкин, у напред поменутом писму, да ће *„идућег пролећа бити у рукама руске војске оружје нове система.*“

У то време и ми смо били у живом послу око преобраћања оружја на систему Пибодину. Било је у раду 50.000 пушака, премда би и пушке Гринове системе, којих смо тада, осим осталог оружја, имали 30.000, могле, у први мах, учинити добре услуге у рукама добрих војника. Кад је баварска војска, одговорио сам ја (1. Окт.) Шишкину, са таквим пушкама могла излазити *победоносно* пред Французе оружане жасповљачама, зашто да не би српски војници могли изићи са њима с поуздањем пред Турке?

Ну узалуд су били сви разлози. Остављени сами себи, ми смо покушавали, да се непосредно споразумемо, колико је било могуће, и са Грчком и са Црном Гором, да нас не би догађаји у непосредној околини нашој затекли без споразумљења с њима.

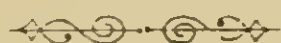

Односи са Краљевином Јелинском за време заплета Турско-Јелинског (1868—1869) и за време Француско-Немачког рата.

I.

Тежећи да се споразумемо са источним народима, морали смо пре свега обратити пажњу на Грчку. Та пажња није управо ни прекидана за време Намесништва. Још за време своје радње за уставно преображење Србије, добило је Намесништво прилику, да осведочи озбиљност оних речи, којима сам ја уверавао генерала Игњатијева, да Србија не ће ни други, спољашни задатак свој занемарити, ако би се угодне прилике показале. У то време још је трајао Критски Устанак, започет још 1866. год као што се мисли, услед Наполеонових инспирација преко генерала Калертса.

На измаку 1868. год Порта пошље грчкој влади ултимат, којим је од ње захтевала потпуно задовољење, што се меша у устанак, као и обвезу, да се од мешавине уздржи и прекине свако даље суделовање у томе устанку Питање пређе брзо у руке великих сила, које се

договоре, да га расправе на конференцији, која и буде у Паризу сазвана.

Намесништво је брижљиво пратило развитак питања, па није ни коју прилику пропуштало да оснажи кораке грчке владе и засведочи јој своју солидарност.

Порта је била спремила ноту и Србији и Румунији, да им саопшти мере предузмете против грчких поданика, које је била наумила да прогна из своје царевине, *па је и од нас захтевала да то учинимо.* Ми смо се брзо споразумели са Румунијом да то захтевање одбијемо. Били смо у толико одсудније решени да то учинимо, што нисмо смели ни ћутањем пристати на прецеденцију једну, којом би нас Порта хтела увући, да следујући њеним заплетима, било спољним, било унутрашњим, сиђемо на ступањ просте турске провинције. 11. Дек. влада намесничка телеграфише своме заступнику у Цариграду, да изјави одсудно Порти, да она не може дати следства њеном захтевању, по што га не може сматрати као сагласно са аутономијом Србије. Порта, сазнавши нашу одлучност, замени 17. Дек. свој акт другим, у коме изостави увредљиво захтевање, па се ограничи просто на нотификацију; а консули енглески и аустријски сажаљевајући први корак Портин објасне нам, да она није ни ми-

слила озбиљно на извршење свога захтевања, већ да је само хтела да покаже своје сузеренство (faire acte de sa suzeraineté.)

Тиме је успешно закључен био први појав, који се нас у овоме заплету непосредно дотакнуо. Но ми смо с непрекидном пажњом пратили и друге, који су од нас подаље стајали. Пре још но што се отворила конференција у Паризу, трудили су се Лонгворт и Калај да сазнаду наше намере за случај, да би размирица прешла у оружан сукоб. Изгледало је, као да су ова два страна представника веровала да се рат може и локалисати, ако би Србија хтела остати неутрална, по што, по њиховом мишљењу, други хришћански народи у Турској, не би у стању били сукобу, без Србије, дати већег размера. Ми смо им изјавили одрешито, да у случају рата између Турске и Грчке, Србија не сме остати неутрална већ ни са тога, што, ради свога опстанка, не сме пустити Грчку да пропадне Оба конзула похитају да обавесте своје владе о правом стању ствари и живо им препоруче мир. Осим телеграма, које је Лонгворт одправљао у Лондон и у Цариград, он је својој влади и нарочите курире слао, да би јој доказао, како би оружаном сукобу између Грчке и Турске неизбежно следовао општи покрет на нашем по-

луострву по што Србија не би неутрална остала. Нема сумње, да је и Порта била истим каналима обавештена о правом стању ствари; а зна се и то, да је генерал Игњатијев портиним министрима одкривено говорио, да је Намесништво тврдо решено да и Србију уведе у рат, ако би се овај између Турске и Грчке изродио. Последица ових информација била је та, да је Али-паша опет постао зловољан против Србије, али и наше изјаве нису остале без дејства. Порта брзо спусти тон на конференцији и прими закључења њена.

И грчки генерални конзул известио је одмах у почетку заплета своју владу о добром расположењу Намесништва, о коме, у осталом није Грчка могла сумњати. Она је у нашим одговорима налазила наслона за своје преговоре и понашање. Уз њу су биле наше жеље, но уз њу су била и наша страховања, јер смо се ми тек опорављали од последица крваве Топчидерске катастрофе, а знали смо да Грчка није била ни спремна за рат. У осталом, влада је грчка и сама живела у уверењу о својој неспремности, па је и чинила све да избегне рат; а кад је примила закључења париске конференције, онда је савет министарски, под председништвом Зломиса, издао (25. Јан. 1869.) прокламацију, у којој објављује, како је устанак Критски довео

Краљевину у сукоб са Турском; како је 4. Дек. 1868. Порта прекинула одношаје са Грчком, а два дана пре тога (2. Дек.) да је адмирал турски Хобарт блоковао Сиру, најнапреднију трговачку варош у Грчкој. Тако је област Јелинска била повређена а Грчка није могла, да одбије ову повреду и да освети част своју. „Има, вели прокламација, тридесет и шест година, од како је прва династија наша основана, па се ипак влада јелинска нашла у нужди, да поднесе повреду јелинске територије не имајући средства да је одбије.“ Па објављујући народу, *да је влада решила да прими заклучења конференције париске,* објашњава му и узрок, са којих је принуђена да то учини. »*Докле нам, веле министри, па мору свака спрема недостаје, ми налазимо да народ није ни на суву готов.*« Ми смо мислили, додају министри, у својој прокламацији. да бисмо издали своју тако искушену, а тако драгу отаџбину, ако бисмо је изложили рату онда, кад немамо ни довољне ни спремне војске, кад се народ не може да наоружа, а цела се Европа показује рђаво расположена за све, што би могло компромитовати општи мир«.

Грчка је влада могла своју неспремност у толико пре увидети, што је била послала у Србију једног вишег официра (мајора Маноси),

који је однео у Грчку најповољније сведочанство о војничкој спреми Србије.

У таквом стању ствари морална је потпора била једина, коју је Србија могла Грчкој указати, а та, као што је изложено, није ни изостала у границама наше моћи.

Шта више, да су преговори у Паризу дуже потрајали, ми смо већ помишљали и на диверсију, коју бисмо могли учинити у корист Краљевине. У то доба имали смо ми у Београду на расположењу арнаутског пашу Џелала, који је у почетку Декембра те исте (1868.) године добегао био из Цариграда, где се некад са мном лично познао. Овај је био готов да упадне у Албанију и да је побуни, а да би он могао успети, да буну начини, то није за нас подлежало ни каквој сумњи. Он је човек одважан, личан, поносита стаса тако, да га је милина видети. У Албанији био је познат и уважен; од добре је куће, а уз то Арнаутин, који је допро до високог чина паше, што није обичан појав. Већ смо били ушли и у преговоре са генералом Игњатијевим, да Русија прими на себе потребне новчане жртве за ову диверсију, а у Албанију били смо послали два човека, да доведу неколико главара арнаутских, са којима би Џелал-паша уговорио план, по коме би се устанак одпочео. Но како конференција на брзо

довеле ствар до неког помирљивог закључка, које обе завађене стране, и Турска и Грчка, приме, то и наша намерена диверсија постане излишна.

Краљ је Ђорђе високо ценио пријатељско понашање Намесништва према Грчкој, па је наложио своме заступнику у Београду, да нам за то изјави његову захвалност.

Доско је извршио Краљев налог 26. Јануара 1869. год.

II.

Од како је Грчка акредитовала свога агента код српске владе, Намесници нису ни коју прилику пропуштали, а да не обраћају влади грчкој пажњу на потребу, да своје војничке спреме живље покреће. Нарочито су они у томе смислу говорили грчкоме конзулу, од како се отворио немачко-француски рат, и тражили су, да са Грчком владом измењају мисли поводом оних силних догађаја.

У оно време било је у Атини на крми министарство Дели-Ђорђево, које је, ваљда под утицајем тешких унутрашњих околности, остављало Доскове рапорте без одговора, но у почетку 1871. г. дође на владу Кумундурос. Овај грчки државник свагда је озбиљније схватао потребе поверљивих одношаја између Грчке и

Србије, па примивши нове извештаје, које му је, по нашем наваљивању, писао његов агенат из Београда, похита да нам се одзове.

Кумундуров друг у министарству спољних послова, Христодуло, одговарајући у Фебруару те године на извештаје Доскове још од Септембра 1870. год. напомиње да су сва министарства грчка од неколико година наклона добрим одношајима између Грчке и Србије, а нарочито Кумундурос, који се, у своје време и трудио, те се овим одношајима положио јасан и практичан темељ. Али он мора да нас подсети на програм Кумундуров, у коме је овај министар председник пред Камером изложио, у каквом се тешком стању Грчка налази, нарочито са својим исцрпеним финансијама. Христодуло уверава нас, да Грчка зна за свој позив на Истоку, да зна, како је слога са хришћанским народима на Истоку. а нарочито са Србијом, основни камен њиховој будућности, али да за то треба развијати живе силе народне, а нарочито војну снагу. То је Грчкој Критски устанак сметао да учини, а те сметње да је разбојништво само умножило, бацив Краљевину у не мале неприлике.

Најпосле, Христодуло изражава уверење, да ни спољашне околности нису за акцију угодне, по што се Европа хоће већ да умири, па да не треба ништа стављати на ризик.

Макар да је у време, када је овај одговор нама саопштен, општа ситуација била јако измењена, те околности нису у оном ступњу биле наклоне, у коме бејаху. кад смо ми тражили да се споразумемо са Грчком владом, опет су се оне могле употребити у корист хришћана, пошто су се две највеће силе на Западу биле уincome и исцрпле, а Русија би, хтела не хтела, задржала Аустрију од мешања у наш покрет Али кад је Грчка влада сама признала, да за радњу није готова, ни по својој војничкој спреми, ни по стању својих финансија, ништа нам друго није остало, но настојавати и даље, да Грчка што пре уклони сметње, које је сама означавала.

Грчка неспремност била је дакле један од главних узрока, што није Француско-Немачки рат употребљен у корист Истока, јер без суделовања Грчке у драми. која на Истоку предстоји, није ни мислити на његово препорођење, ако се ово има да изврши снагом његових народâ, а без сваке туђе помоћи.

Не само што је Грчка била спречена, да пристане на наш позив, већ је на скоро улучила прилику, да употреби у своју корист кораке, које смо ми у овим приликама код ње предузимали. У једном распису на своје дипломатске заступнике на страни Грчка је влада додирнула била *своје народне тежње*. Индискрецијом овај је корак допро до знања Порти;

која затражи објашњења од грчке владе, и ова, да би показала своју мирољубивост, позове се у објашњивом акту свом и на то, како се Грчкој има у заслугу да упише, што је у критичним околностима уздржала од покрета Србију и друге народе источне. Нека је просто грчкој влади, што је прибегла овој малој хитроћи, да се из неприлике извуче; ми смо задовољни, што у овоме њеном кораку налазимо сведочанство и за своју и за њену радњу у време оних значајних прилика. Шта више, Грчка је влада и у саме руске дипломатије тражила посредовања, да нас одврати од намере, у коју смо били ради да и Грчку уведемо. Унутрашње неприлике грчке осујетиле су наше и грчке добре жеље и дале нову лекцију источним народима, да, у погледу на нашу будућност, узалуд пролазе и најпоспешније прилике *спољне*, кад у средини нашој, на нашем огњишту, нема довољне чврстоће и спреме. Бог би дао, да се и до тога дође !

Односаји са Црном Гором.

После Грчке заузима Црна Гора прво место у реду савезница српских у делу заједничког задатка на Истоку. По одношајима сродства, Црна Гора имала би да предходи Грчкој, но њена материјална снага ставља је тек у други ред.

Још 1864. год. одпочети су ближи одношаји између Србије и Црне Горе. Захваљујући патриотскоме заузимању Кнегиње Даринке, удовице Кнеза Данила, и архимандрита Дучића, који је после херцеговачког устанка од 1862. год у Црној Гори нашао прибежишта, — дошло се до неког споразума између Кнеза Михаила и Кнеза Николе. Срдачни одношаји запечаћени су били кумовским везама између ова два Владалачка Српска Дома, а из тих веза поникло је било и политично зближење. На измаку 1866. год. потписан је био и уговор између два Кнеза српска, у духу тежње за сједињењем српскога племена на полуострву балканском. Кнез Никола потписао се, да ће се, за случај сједињења народа српског, *одрећи*

владе у корист Кнеза Михаила, а овај је признао владалачком дому Црногорском политичне и материјалне користи, које су далеко надмашале вредност жртава црногорских.

Ну тек што је овај уговор (23. Септ. 1866. год.) био потписан, показало се, да он, са стране црногорске, није потписан са оном искреношћу, која је потребна за свако дело самопрегоревања. Са стране Србије покаже се свака готовост, да се Ц. Гора помогне и наоружа. Пошаље јој се батерија брдских изолучених топова са 6.000 метака и целим прибором, 5000 нових изолучених пушака, 35.000 ока олова, 5.000 ока барута и других разних мањих војничких ствари. Пошаљу се о трошку Србије и два официра да вежбају црногорску војску, као и један вешт фабрикант за грађу и поправку пушака; а поврх свега дато јој је за владе Кнеза Михаила још до 25.000 дуката ћесарских у новцу.*) Поврх свега још били су о трошку Србије стављени на расположење Кнезу Црногорском М. Пироћанац и Љуб. Ивановић, два чиновника, један политичног, а други војног карактера. Њихово је опредељење било, да између Србије и Ц. Горе одрже јединство у радњама политичне и војне природе.

---

*) Матановић је однео 6.000, В. Караџић 8000, Кнегиња Даринка 8.000, Арх. Дучић 3.000, свега 25.000 дк ћес.

Покрај свију ових жртава од стране Србије, на Цетињу се почело одмах мислити, како да се тај уговор изигра, јер им се учинило, да су се преварили. Помишљали су на какву диверсију у Херцеговини, ма да се, по уговору, није смела никаква сепаратна радња предузимати. Кнез је нудио Архимандриту Дучићу побратимство и богате дарове, ако би се хтео ставити на чело тој диверсији, но овај Херцеговац, који је лично посредовао у зближењу двеју земаља посестрима, одбио је понуду, која није била у духу сајединења српског, коме је он свој живот посветио.

1867. г. Кнез Михаило закључи сретно преговоре, које је под јесен 1866. г. био одпочео са Портом о градовима, које су Турци у Србији држали поседнуте. 6. Априла 1867. год. прими он кључеве градске, по што је претходно походио Султана, да му на уступци овој захвали. Кнез Никола био је истина један од првих, који су Кнезу Михаилу по телеграфу честитали овај велики добитак, али је успех Србије пробудио на Цетињу пре осећања зависти но радости, као што је на скоро осведочило понашење Кнеза Црногорског. Томе несретном појаву могао је много допринети агенат француски из Скадра, који је, са индискреције Цетињске, брзо сазнао за закључке уговора

српско-црногорског, па је све ставио у игру да одврати Кнеза Николу од тога сајуза, и наврађао га да се стави под протекцију француску.

Преко лета те године био је Султан пошао у Европу нарочито ради француске изложбе. Кнезу Николи докаже се, да би се могао користити посредовањем француским код Султана, па се и он реши да тамо оде, не јавивши ништа о своме путу Кнезу Михаилу, као што би требало да учини и према постојећем уговору и према природи интимних одношаја, који су се између њих били утврдили. Положај Пироћанцу и Ивановићу био је постао на Цетињу немогућан. Они су тамо били презирани и готово малтретирани тако, да су се морали у Србију повратити.

То је био први повод са кога су међусобни одношаји почели хладити. А било је и других. Из суревновања према Србији, Кнез Никола пошаље у Цариграду војводу Пламенца, да покуша расправити питање о Вељем и Малом брду — ни тада ништа не јавивши Кнезу Михаилу.

У почетку 1868. г. роди се трећа кћи Кнезу Николи, и Кнез Михаило, позван на кумство, пошаље мене, да га, као кума, заменим. При поласку примим од мога Кнеза налог, да не изоставим изнети на видик све оне непра-

вилности, које су са стране Цетиња према Србији починене. Ја сам овај налог извршио са штедњом и обзирима, које сам био дужан да имам према глави једне братске земље При томе непријатном задатку нисам могао чути никаква основана правдања. Кнез Никола одговарао ми је доста наивно: „Ја се бојим Кнеза Михаила; ја управо не знам како њему да угодим“. И са још више наивности жалио ми се, што Кнез Михаило, бивши у Цариграду, није што и за Црну Гору свршио.

Прешав преко свију непријатности, ја сам сматрао за своју дужност, да потпомогнем, да се опет наставе срдачни одношаји. У то име посредовао сам и на једној и на другој страни, да се учини какав акт који би био кадар да се, с једне стране настави скоро прекинути конац пријатељства, а с друге, да се успокоји српски свет, до кога је већ био почео допирати глас, да су се кратки срдачни одношаји између две сестринске земље били пореметили. Мој је предлог био, да Кнез Михаило позове у походе Кнегињу Милену првом приликом какве свечаности у Србији, по што би долазак самога Кнеза Николе узбудио сумње и подозревања код наших противника. Предлог је мој био лепо примљен од стране Црногорске, а и Кнез Михаило прихватио га је са задовољством.

Но после мало месеца Кнез Михаило падне од руке убилачке а са њим пропадне и мој пројекат, као и многи други који су за његову велику личност били везани.

Намесништво затекло је дакле хладне одношаје, кад је предузело управу Србије. Наша је жеља била да их исправимо, ну на Цетињу употребљена је ова прилика, да се разреше и од обвезности, које су уговором на себе примили били. Овде се у то доба налазио поп Сундечић, Далматинац, који је неко време пре тога био секретар Кнеза Николе, па дошао у Србију да тражи угоднију и кориснију службу. Човек добронамеран, ну веома сујетан а доста и ограничен, он је смерао на какву политичну позицију, па не хтедне примити себи сходно звање професорско, које смо му нудили, већ се на ново понуди Кнезу Николу за секретара. Његова увређена сујета буде извор новој хладноћи. Он наговори Кнеза Николу, да пође у Русију и да се изравна са владом руском, којој се био још од ранијих времена замерио.

У »Азијском департаменту« једва се дочека ова прилика, да се Црна Гора узме на руку у пркос влади српској. Кнез Никола буде у Петрограду одлично примљен; помоћ, новчана, коју је Ц. Гора од Русије примала буде умножена, а у знак потпуног одобрења, да се од

Србије одвоји, поклони се Кнезу Николи некаква стара сабља „Краља српског Уроша“, која се налазила у музеју петроградском.

У једном извештају једнога патриоте српског, који је походио Петроград, и са првацима руским, званичним и приватним, много се опходио, описује се верно, до ког је степена Стремоуков терао инат влади српској. Ту стоји: „могло се јасно видити, у осталом он (Стремоуков) то није ни крио, да је руски кабинет одлучио за сад, како се чини, *највише у пркос српској влади,* оделито потпомагати Црну Гору, да парализује Србију, и све могуће чинити, да искључиво буде под руским утицајем, т. ј. да на Цетињу играју онако, како им свирају у Петрограду“.

„Г. Стремоуков између осталога каже: „ми знамо, колико Кнез Никола лично вреди; ми знамо, да он није ништа темељито учио; ми знамо да он нема ни појма о државном уређењу, а нема око себе ни људи, који то знају и који би га упућивали и потпомагали; али ми хоћемо да потпомогнемо самосталност и независност Црне Горе, јер је то и њој и нама у интересу«.

Да је Стремоуков био забацио ситне обзире, он би, на против, био нашао, да је интерес и Црне Горе и Србије, па и Русије, да

се Србија, као средиште Српства потпомаже, па би и Црну Гору на то упућивао; но он затворив се у задјевице фамилијарне природе (querelles domestiques), које се међу својим људма могу свуда лакше да породе но међ туђинима, остао је непоколебљиво под утицајем заваде која се последњих дана Кнеза Михаила заподела, па је прихватио и снажно подржавао сепаратистичке тежње Кнеза Николе.

До 1870 г. били су одношаји између Србије и Црне Горе без значења. При свем том, кад год је прилика донела да ко од стране српске владе оде у Црну Гору, сваки се враћао са каквим захтевањем од стране Кнеза Николе. 1869. г био је на крштење четврте кћери Кнежеве, као гост, послат Кнезом Миланом, Филип Христић Он је донео молбу Кнежеву, да му се пошаље инжињер један, који би премерио у Белопавлићима Ћеранину главицу (сад „Данилов град“ названу), где је Његова Светлост желела основати варош и подићи летњи дворац свој, за који је Кнез тражио и новчане помоћи. Инжињер се пошаље, а у исти мах и један телеграфиста, који су тамо, више од годину дана, о трошку Србије, остали. Но са новчаном помоћи, ми смо мислили, да нам треба бити уздржљивим, јер су све подобне жртве без сваког одзива за општу ствар пролазиле.

10. марта 1870. г Намесништво буде изненађено једним писмом (од фебруара) Кнеза Николе, у коме му он јавља, како се између Порте и Црне Горе изродио заплет због Вељег и Малог брда, „које лежи на самој граници од арбанске стране према Пиперима, племену, које Ц. Гори припада, и које би са свим трудно могло опстати и живити кад би му се одузела поменута земља и пасишта“. Кнез разлаже, да су захтевања Портина неправедна, и да она њима устаје на једно необориво право Ц. Горе, и смера не само на штету, но и на понижење њено. Он изражава страховање, да ће Порта, осмељена победом у Кандији и неким моралним добицима над Грчком и Мисиром, свакојако настојавати, да и Црној Гори буде од пакости; па оцењујући размер, који постоји између његове и непријатељске снаге, Кнез увиђа колика голема опасност предстоји и прети Ц. Гори. Обраћајући дакле пажњу Намесништва на озбиљне догађаје, који се у недалеком времену могу појавити, Кнез жели, да од српске владе *„чисто чује, какав би положај Србија заузела у случају рата између Турске и Ц. Горе; пошто овој не би друго остало, него или пустити и своју част и достојанство понизити, и тиме себе и општу ствар јако оназадити; или се судбини у наручја бацити, па шта јој Бог да и срећа јуначка“*.

Пошто смо сазнали у какве је интимне односе ступила била Црна Гора са руском владом, то се обратимо царско-руском агенту за савет, пре него би и што одговорили Кнезу Николи. Мислили смо, да се он није могао одважити на какав одсудан корак без знања Русије, а ако је то учинио, да се он пажљивом оку „азијског департамента“ неће измаћи. Дође ли се пак до сукоба, потпора Русије остаје свакојако неизоставно потребна.

На питање Шишкиново, одговори Кнез Горчаков телеграфом 15. марта: „По новостима, које ми имамо, не може се предвидети, да ће Турска напасти на Црну Гору. Ако ли би Кнез Никола сâм изазвао сукоб, то би била неопростива погрешка. Свака подобна претпоставка чини нам се, да је прерана, пошто су политичне околности све једнако ненаклоне одсудној радњи. Телеграфишемо у овом смислу Јонину“. (Конзулу у Дубровнику).

Чувши мишљење руске владе, ми нисмо могли обадравати Кнеза Николу на борбу, јер ако „Веље и Мало брдо“ може бити повод каквоме сукобу, не може и не сме оно бити узрок оној светој борби, у којој би се заложила свеколика снага српска нарочито још, ако за тај одсудни тренутак нису сви услови прибрани.

Ми смо ове разлоге изложили у једном пространијем писму, којим смо Кнезу Николи 22. марта одговорили. Мислимо, да ће назори изражени при претресању овако значајног питања бити од важности, па налазимо, да ће најумесније бити, да то писмо овде у целини саопштимо. Оно гласи:

»Ваша Светлости,

Г подпоручик Пејовић донео нам је писмо, којим је Ваша Светлост благоволела почаствовати Намесништво Кнежевског достојанства, да би нас упознала са тегобама, које су наступиле између Црне Горе и Отоманске порте поводом питања о „Вељем и Малом брду«

Допустите нам, Светли Књаже да пре свега изјавимо Вашој Светлости, колико нам је драг био овај знак пажње, којом сте нас изволели позвати на братски разговор, кад се ради о тако битним интересима наше дичне Црне Горе према судбини које најмање може бити равнодушна њена једнородна сестра Србија. И заиста и последњом приликом, кад се на граници Црне Горе почела гомилати турска војска ми мислимо, да смо дали нове неоспорне доказе, колико нам на срцу лежи судбина наше црногорске браће. Жарке изјаве, које су се из Београда на све крајеве света пронеле, обележиле су јасно солидарност двеју сестара, Ср-

бије и Црне Горе, оне су озбиљно опоменуле свакога непријатеља рода српског, да Црна Гора није самохрано чедо Душанова царства. И глас наш није остао бесплодан, јер ако, и при свему томе, Порта није одустала од својих претенсија на »Веље и Мало брдо«, опет је веровати, да ће она, после београдских изјава, одустати од крајњих мерâ, којима је пре њих могла мислити да се против Црне Горе послужи, па да ће прибећи путевима договора и саветовања. За то нам већ јамче извештаји, које смо примили из Цариграда, да је Порта пристала на конференцију великих сила, које су се сагласиле, да постојећи спор о „Вељем и Малом брду“ у претрес узму и реше.

Приставши једном на суд европски, не може се ни помислити, да би се Порта смела усудити да нападне на Црну Гору, пошто се мора бојати, да би тиме све у конференцији суделујуће силе тешко увредила, а Ваша Светлост зна, да на Босфору нису равнодушни, хоће ли Европу имати за себе или против себе.

Исти такви обзири препоручују, Светли Књаже, и нами Србима, да подобну погрешку избегавамо, пошто је, као што видимо из послатих нам докумената, од стране Ваше Светлости апеловано на велике силе, које су биле заступљене у комисији, што је ограничавала

Црну Гору. Ствар је и с једне и с друге стране предата суду Европе, а овај би суд, без сваке сумње, жестоко осудио ону партају, која би га презрела.

Пошто су, дакле, обема странама руке везане, мудрост им сад препоручује, да дочекају стрпљиво исход питања на дипломатском пољу, на коме се оно сад налази; и као што познавајући Порту, имамо основа веровати да ће она то и учинити, уверени смо, с друге стране, патриотизмом и дубоком увиђавношћу, којом се Ваша Светлост одликује, да се Црна Гора не ће дати, да је Порта надмудри и пред дипломатијом европском изигра.

Тек после решења конференције може бити реч, шта даље да се ради. Ако решење испадне по вољи Вашој Светлости, онда је спор свршен, будући је тада узрок сукобу са Ваше стране пао; испадне ли, на против, решење против наших народних интереса, онда заиста наступа озбиљан положај. Хоћемо ли га онда примити, треба ли онда да сматрамо ствар за свршену?

Да би на ова питања одговорили, треба, пре свега, да видимо, шта би Порта чинила у случају неповољног за себе решења. Колико ми знамо, у ње је обичај, да се свагда потчини суду Европе. Она би тиме тражила да обезбеди себи бар моралну потпору дипломатије за слу-

чај, да би њен противник прибегао оружју, а пријатељима његовим да одузме мах бити му од довољне користи. И заиста мора се признати, да рачуни Портини не би били без основа, јер се из искуства зна, да међународни заплети обично тај пут узимају, кад их једном дипломатија у своје руке *дочепа*.

Кад се дакле овакви изгледи представљају, ништа нам друго не остаје, но да се заједнички потрудимо, како ће решење конференције испасти тако, да га Ваша Светлост узмогне примити. У то име може Ваша Светлост рачунати поуздано, да ћемо ми и у Цариграду, и код сила, употребити сву важност Србије, да Вашој Светлости успех олакшамо.

Морамо се за успех у толико више заузети, што видимо, да Ваша Светлост сматра питање о „Вељем и Малом брду“ као, истина, важно по један део Црне Горе, али, сигурно, не мислите, да се оно има узети као *повод* за свети рат, у који мора народ српски кад тад ући са полумесецом, да извојује своју слободу и своје уједињење.

Пре но што се потражи повод (претекст) за огроман предузетак, у који би се увела сва снага народна, у коме би се изнео сав значај српски, уверени смо, да ће Ваша Светлост с нама сагласна бити, да морамо најпре начи-

сто бити с питањем: је ли куцнуо одсудан час, је ли све спремно за одсудну борбу?

Ваша Светлост зна, како је мудри и нигда непрежаљени Књаз Михаило био уверен, да се питање српско не може другачије решити до под овим двогубим условом: 1-во у свези са источним народима; и 2-го под јемством страног немешања у послове Истока.

Што се првога услова тиче, морамо, на жалост, исповедити, да он још није испуњен са тога, што, осим Србије и Црне Горе, ни један други народ на полуострву балканском није спреман да уђе у борбу. Шта више, доносилац овога писма имаће част, да извести опширније Вашу Светлост, како нам народи, који су наши главни природни савезници поручују, *да избегавамо сваки повод оружаном сукобу*, јер веле да нису спремни, а о томе смо и ми сâми убеђени. Србија дакле и Црна Гора имале би саме да издрже сву силу непријатељску; сами би се ми изложили рату, коме би исход само у толико известан био, што би се други несрпски народи на полуострву могли користити нашом крвљу и тегобама Порте, да од ње изнуде концесије, којима би природна последица била та, што би тада ти народи за савез с нама кроз дуже време равнодушни постали.

Исто тако у погледу на начело немешања, околности се не само нису побољшале, но су се управо погоршале. Русија, једина осведочена пријатељица српска, која се стара од више година да обезбеди немешање, познавајући довољно општи положај Европе, саветује нам најживље, да не мећемо на коцку судбину народа српског, пошто су политичне околности врло противне свакој одсудној борби. Аустрија пак, која нам, као суседна сила, може највише сметати, не само да се не показује наклона начелу немешања, но, на против, види се, да је у последње време почела радити о освојењу Босне и Херцеговине. То ће Вашој Светлости најбоље посведочити документ, који смо у последње време ухватили и који вам овде прилажемо, препоручујући га као тајну Вашој Светлости. Према оваквим тежњама Аустрије није ли јасно, да би се она у време наше борбе морала налазити у таквом стању, које би је за нас безопасном учинило?

Истина, борба би наша и сада била славна, јунаци српски на свима крајевима показали би, да су достојни потомци својих славних предака; ако би ми и подлегли сили околности, пали би као мученици за своју свету ствар. Но бићемо сагласни Ваша Светлост, да оно, што ми сада потребујемо, није слава оружја, јер се јуначке

крви српске доста пролило, а мученика за веру и род свој пуна је историја српска; не, што нама треба то је *успех:* треба нам слобода и уједињење расутог Српства.

Кад овај успех спремимо, онда ћемо наћи довољно повода да изиђемо на бојиште, а међу тим може Ваша Светлост рачунати на нашу највећу готовост, да између Србије и Црне Горе одржимо непрекидно онај братски договор, који изискује важност и озбиљност нашега народног задатка. Тако радећи можемо се са основом надати, да благослов божји нашим патриотским тежњама не ће изостати.

Г. Мајор Милутин Јовановић, који ће имати част да преда Вашој Светлости ово писмо, има налог, да Вам поднесе и ближа обавештења, која би Ви желели имати о овоме важном питању, у коме смо се ми трудили, да Вашој Светлости одговоримо оном искреношћу, којом сте се Ви изволели на нас обратити.

У овим осећањима молимо Вашу Књажевску Светлост, да благоволите примити израз нашег најдубљег поштовања и уверења наше искрене преданости.

НАМЕСНИЦИ КЊАЖЕВСКОГ ДОСТОЈАНСТВА
М. П. Блазнавац с. р.
Јов. Ристић с. р.
Јов. Гавриловић с. р.

Пре него што је стигао наш одговор на Цетиње, објасни нам руски агенат смисао питања Кнеза Николе тако, да он ни сâм није мислио на рат, но је употребио прилику заплета због „Вељег и Малог брда“, да са Намесништвом измења мисли и настави поверљиве одношаје. У рапорту своме (од 8. Марта) руски консул Јонин извештава „азијски департменат“, да је њему Кнез јавио за своје писмо на регенте тек по што га је био отправио, па на савет његов, да је телеграфисао у Тријест да га заустави али да депеша није на време стигла. Није дакле била неоснована наша претпоставка, да Кнез Никола није учинио овај важан корак без свакога сазнања руских агената. Ну тек кад се вратио мајор Милутин Јовановић, који је однео наш одговор Кнезу Николи, добили смо ми правог и потпуног обавештења о његовом кораку према Намесницима. Кнез је бацио сву кривицу на попа Сундечића. *»Та ја, рекао је, нисам ни хтео да овако пишем Намесништву, но ме несретни Сундечић натера, говорећи ми: дај да притеснимо владу српску, и да је до зида дотерамо, те да видимо шта мисли и како ће се изјаснити, па што и ја пристанем.“*

Кнез је изјавио нашем посланику, да је потпуно задовољан нашим одговором, јер је,

рекао је, *„одговор искрен, а савети су братски“*, поручивши нам, *„да савршено и потпуно усваја наше разлоге.“* Значајно је, што је Кнез исповедио мајору Милутину, да се са писмом његовим догодила ошипка једна. У концепту је он искао од нас *„неколико добрих официра, топова и муниције и 10.000 # ћес. као помоћ,«* но да је „несретни“ Сундечић овај пасаж при шифровању изоставио, — не зна ни сâм Кнез да ли случајно или хотимице. Кнез се, у току разговора жалио мајору Милутину, што се од великог имања Кнеза Михаила није ништа одвојило на његову децу, као кумчад пок. Кнеза Михаила.

Доста, да је и при овом кораку, који је био у облику чисто патриотском, само случајно изостало, а да није био праћен захтевањем какве материјалне жртве од стране Србије, јер таква су захтевања била на дневном реду. А уз њих провиривале су свагда сујетне тежње, да се сваки корак, који Кнез предузима у интересу српском, сазна у новинарству, нарочито у Н. Саду. Тако се само може објаснити, што је глас о уговору закљученом са Кнезом Михаилом пре времена допро у јавност тако, да га је „Застава“ више пута понављала. Тако се у једном допису са Цетиња у броју 50. тога листа (од 1870.) нишанило и на предречено

писмо Кнеза Николе; па то се догодило и још једном за време преписке, која је између нас трајала (види број 153. „Заставе“ од 1872.). У интересу ствари ми смо обраћали Кнезу пажњу, да је потребно више дискреције у околини његовој, но он је, наравно, то свагда одбијао од ње.

Најпосле, Кнез је уверавао нашег посланика о чистоти својих намера и о своме патриотству; залагао је »своју часну владалачку реч,“ да ће бити први војник Кнеза Обреновића за ослобођење Српства, и да ће бити најрадоснији, када буде дошао тај дан, да заједно са српским митрополитом, Кнезу Милану мете на главу круну Краљевску, као што је, вели, осведочио својим уговором, који је закључио са Кнезом Михаилом.“

Но колико вреде ова уверавања, показаће нам на скоро даљи ток наше преписке.

Корак, који је Кнез Никола учинио био према нами писмом од Фебруара (без датума) дао нам је повода размишљати, да се с једне или с друге стране могу изродити заплети, а између нас није још ништа било учињено, да се уреди заједничка радња наше војене снаге. Ту потребу изазивала је нарочито помисао на постојећи немачко-француски рат, који се могао или разопштити, или у последицама својим одјекнути на стање Истока. Видело се доста

јасно, да уговор Кнеза Михаила (од 23. Септ 1866.) није на Цетињу био прихваћен са довољном искреношћу. По томе упуштати се у претресање политичких одредаба не би било практично, а санкционисати новим уговором сепаратистичне тежње црногорске, ако би и било једино трајашно, ишло би против опште тежње народа српског, који је довољно на свима крајевима осведочио своју жељу за сједињењем својим. Са тога чинило нам се, да треба штедети осетљивости, па прећи на практичне одредбе, оставивши будућности бригу о уређењу државног облика народа српског.

Руковођени овим побудама, ми се решимо, да предложимо кнезу Николи закључење *тајне војне конвенције*, којом би се и једној и другој страни означио задатак на бојноме пољу, јер ма да није било ни мало сумње, да би Црна Гора ушла у борбу кад затреба, требало је ипак предвидети и уредити сагласност у радњи.

Представивши у писму од 26. Авг. 1870. Кнезу Николи, да би оваква конвенција била једини пут, да се обезбеди успех у великом народном делу, које нам предстоји, ми му одпратимо штабног официра мајора Љуб. Ивановића, да са њиме претресе све појединости, које би се односиле на овај предмет, па да са пуномоћником његовим закључи војну конвен-

цију за случај, да би наступиле прилике угодне, да се ослободи и уједини српски народ, који живи на балканском полуострву.

По упутствима, која су издата мајору Ивановићу, конвенција би садржавала ове одредбе:

Чл. I. Уговарајуће стране обвезују се, да пре не ће улазити у оружано непријатељство против Турске, докле неопходно заједнички не нађу да је прилика угодна, да се оружјем приступи ослобођењу и уједињењу српског народа, и докле заједнички не одреде време кад да се војничка радња одпочне.

Чл. II. Кад се учини закључење у смислу претходећег чланка, Србија диже 70.000 активне војске, а 30.000 резерве. Активну војску Србија одмах распоређује за рат. Црна Гора диже у исто време 7.000 активне војске и 5.000 резерве. Активну војску одправља Црна Гора на Сјеницу, где ће приспети и потребно одељење и српске војске (или српска дивизија), која ће на том крају оперирати.

Кад тако обе војске образују једну војску, Србија се обвезује, *да сву сајужену војску издржава и војним потребама снабдева*, а заповедник војске из Србије прима команду над сајуженом војском српском и црногорском.

Један део Црногорске резерве имаће да оперира у Зети и Албанији, где ће јој бити за-

датак да узбуни тамошња племена, и да их позове на бој за слободу.

Чл. III. Ушав једном у непријатељство с Турском, уговарајуће стране обвезују се, да нити ће мира, нити примирија с непријатељем закључивати, докле се о томе претходно не договоре и не сагласе.

Чл. IV. Обе савезне стране обричу се једна другој, да ће њихове владе за све време рата стајати у непрекидној вези и узајамно се обавештавати о свему, што се на ову заједничку цељ односи.

Најпосле чл. V. утврђује се, да ће конвенција бити тајна и одређује се, да ће почети важити од кад се потврди.

Пред полазак мајора Ивановића у Црну Гору, ми смо нашли за добро, обратити се руском агенту, с молбом, за посредовање руске владе на Цетињу, како би лакше дошли до цељи, јер смо напред уверени били, да Кнез Никола, предавши се безусловно у наручја Русији, не ће ништа предузети без њена савета.

Кнез Никола не уђе ни у какве преговоре са Ивановићем, но нам одговори 11. Септембра, да је садржај писма нашег од 26. Августа, као и мисија мајора Ивановића у њему врло пријатно удовољство произвела. Одајући правду оцени Намесништва, да су „садашње“

околности такве, да могу најлакше донети згодних прилика за ослобођење и уједињење нашег народа, Кнез налази, да је »увиђање Намесништва, да би се између Србије и Црне Горе уредила заједничка радња њихове војне снаге *колико темељито, толико се опет слаже и са овим тежњама, које је он (Кнез) вазда гајио и вазда готов био, да са братском* српском владом у што искренијем одношају буде за сваку згоду, која би нам се за ослобођење и уједињење народа појавила“.

„Али, за изведење овог посла онако ваљано као што то изискује озбиљност времена и братска узајамност између Србије и Црне Горе, иште се договора темељита и искусна, иште се претходног определителног споразумљења у *свима појединостима обостраних жеља и захтевања;* иште се најпосле изравнање и одклонење свакога и најмањег приговора између једне и друге владе“.

Тога ради, закључује Кнез да је нашао за најбоље, да пошаље у Београд једног свог пуномоћника, који би с нама претресао и уредио предречене ствари, па до не би заједничко путовање лица из обојих Кнежевина обратило позорност наших непријатеља, Кнез каже, да ће чекати, да му Намесништво телеграфом јави кад ће се његов човек моћи упутити у Србију.

Какви могу бити узроци са којих Кнез није нашао за добро да уђе у претрес предлога, за који и сам каже да је *„темељит и сагласан са његовим тежњама“;* какви могу бити узроци, са којих он није нашао за добро да претреса овако важно питање сâм собом, окружен свима својим саветницима, од којих је могао помоћи затребати, но претпоставља, да то чини преко свога пуномоћника, далеко од своје куће?

Мајор Ивановић извештава нас по повратку са Цетиња (под 28. септ. 1870.), да Кнез није ни наговестио својих желâ, да није учинио никакве озбиљне примедбе на предлог, који, ако је и имао какву ману, једина је можда била та што је био и сувише јасан, јер је био *формулован,* но на који је наш пуномоћник имао овлашћења да прима, претреса па, по потреби да нам и телеграфом доставља примедбе Кнежеве. Кнез се ограничио, да се заустави на уводу предлога, где се за основ конвенције узима уговор закључен са Кнезом Михаилом, приметивши, да *треба* неки уговор да постоји као основ, но да је он онај уговор начинио *са пок. Кнезом Михаилом,* њега сада да нема, па је питао, како сада стоји ствар? „Мени је, додао је, за чудо, да ми г. г. Намесници о томе ништа не писаше. Ја сам на оно, што је у томе

уговору пристао зато, што је Кнез Михаило био паметан, учен и у годинама човек, *а сад је друкчије*". Ништа није променило уздржљивост Кнежеву ни то, што је Ивановић, по овлашћењу, које је имао, одмах пристао, да се, ако би то Кнезу било угодно, и не спомиње у конвенцији уговор, па да она од своје подпуности ништа не изгуби; није Кнежеву уздржљивост ни то пореметило, што му је наш пуномоћник, као учен војник, доказао, да се у војним конвенцијама не може пространо говорити о операцијама, као што је Кнез желео, за то што у рату наступају околности, које се не могу свагда да предвиде, па се по изненадним приликама мора у часу наређивати и радити шта треба.

Непристанак Кнежев на конвенцију ми смо себи објашњавали тиме, што смо држали, да Кнез хоће најпре добро *да се уцени*, јер је у разговору са Ивановићем бацио реч: „*ама смо сиротиња*!" То се није дало чинити преко нашег посредника, па је претпоставио оставити да положи у Београду своје жеље и захтевања", о којима у своме писму говори.

Уз ову вероватну намеру Кнежеву долази још и посредовање руско, за које смо се ми обратили били, као што напред споменух. У Крагујевцу примили смо ми оно напред поменуто писмо Шишкиново од 25. септембра 1870.

То је био онај одговор по коме Кнез Горчаков сажаљева нашу одлуку и по коме Цар Александар не пристаје да се угарак под барут подмеће. Односно на ово засебно питање пише нам руски агенат: „Његово Превасходство (Кнез Горчаков), бојећи се рђавог дејства (ефекта), које би могло произвести превремено сазнање овакве погодбе (конвенције), ограничио се, да препоручи Кнезу Николи најсавршенију тајну о вашем кораку, остављајући доброј вољи Његове Светлости да пристане или да одбаци једну ствар, у којој царска влада не ће да има никаква учешћа, да не би дала за право оним безумним гласовима, које новине распростиру о њеним пројектима, а који су дијаметрално противположени њеним правим намерама. Канцелар додаје, у осталом, да се Кнез Црногорски показује приступан саветима његовим, па да ће царски кабинет моћи свагда да вам укаже своју потпору код Његове Светлости, нарочито кад политичке околности буду угодније за остварење ваших намера“.

Да би се потпуно разумео наш одношај према Црној Гори на по се, као и наш спољашњи положај у опште у ово време, не треба губити уз вида, да је овај одговор руски од месеца Септембра, а у месецу Октобру да је руски канцелар учинио знаменити корак о црноморском питању.

После таквог савета од стране руске владе, који је очевидно смерао да осујети закључење конвенције, па је изван сваке сумње имао пресудног утицаја на решење кнеза Николе, није ни мало саветно било хитати са одговором, који је кнез Никола од нас тражио о времену, кад да нам пошаље свога пуномоћника. Требало је неко време причекати, ако не са чега другог, бар ради пристојности према Русији, која је од конвенције одвраћала. Али је наше убеђење било непоколебљиво да је треба кад тад закључити, ма да нам је наш пуномоћник донео са Цетиња података, који су нас на први поглед могли слабо храбрити, да на томе путу останемо. Људи из најближе околине Кнежеве говорили су поверљиво, мајору Ивановићу, да је кнез Никола човек превртљив, непостојан, „данас рече, а сутра порече“; да обећања „*ни усмена ни писмена*“ ништа не вреде, да је према Србији рђаво т. ј. суревњиво расположен, а у томе расположењу да га подржава Сундечић. И пруски консул Лихтенберг у Дубровнику говорио је Ивановићу, да „Црна Гора по нечијем наговору тера некакву бајаги своју политику, али да од тога ништа бити неће, јер само Србија може бити центрум, око кога Црна Гора треба да се окреће, ну да, по несрећи, у Црној Гори то не разумеју; да је Мирко био тамо

једини човек, на чију се реч могло ослонити; ну кнез Никола *свуда тражи новаца;* и да је променљив".

Према овакој оцени личних својстава Кнежевих, није немогућно ни оно да се догоди, што се нашем пуномоћнику на Цетињу поверљиво шапутало на ухо, да би за случај рата између Србије и Црне Горе с једне, а Турске с друге стране, Кнез црногорски могао са свој рачун затражити мира, па га *„за неку малу добит"* и закључити.

Против ових незгода није било тражити лека у политичким уговорима, као што је био онај што је са Кнезом Михаилом био закључен; јер је искуство показало, да је њиме учињена погрешка, тиме, што се разбудило суревновање у Кнеза Црногорског. Тако о њему суди и руски консул у Дубровнику Јонин, који у црногорске околности дубоко прозревши и сам не одриче, да је Кнез Никола једва дочекао, да може рећи, де тај уговор не вреди, али га правда тиме, што су *»лична права по себи праведна и ако се не слажу са општом идејом«*.

Сва ова обавештења дубље и свестрано оцењена могла су нас само утврдити у убеђењу, да је војна конвенција била једино средство, да се обезбеди заједница наша са Црном Гором на бојноме пољу, а да се ни у чему не предрасуђује будући склоп српске државе, нити

да се распаљују осећања личног суревновања. Па ако би се и преко конвенције могла догодити несрећа, да наш савезник „за неку малу добит“ закључи мир на своју руку, онда влада српска не би за ту несрећу никакве одговорности на себи носила, пошто је учињено све, што је предвиђање људско кадро да учини, пре но што се уђе у тако осудне догађаје.

У овим идејама чекали смо, да прође неко време, па да свој корак на Цетињу поновимо. Међутим будемо изненађени доласком војводе Црногорског Илије Пламенце, који нам донесе писмо Његове Светлости од 18. Јануара 1871 г.

Пошто наша преписка са Црногорским Кнезом све дубље у ствар улази, мислим, да ће најбоље цели одговорити, ако је овде будемо у потпуности саопштавали. На тај начин сваки ће читалац имати пред собом цео ток ствари па ће моћи и да је цени и пресуђује свестрано.

Писмо Кнеза Николе гласи :

„Господо Намесници !

„У мојем писму, које је српски мајор, г. Љубо Ивановић, у Београд понео, изразио сам се да сам вазда готов послати тамо једног свог човјека, који ће се с вама искрено разговарати о свему, што се тиче постојања споразумљења и сложна рада између Србије и Црне Горе на општу корист нашег страдајућег народа ; а само сам

желио, да ви означите вријеме, кад ће се таковн мој човјек моћи тамо упутити.

„Ја до сада не добих никаква одговора; а међутим различити дневници учестали на јавност износити, да се Србија и Црна Гора добрим оком не гледају.

„Ову околност не уважавати био би грдан политички гријех од стране сваког српског државног човјека; јер кад би се збиља народ увјерио, да ни међу Србијом и Црном Гором нема склада ни једнодушја, онда би се још већма заплашио и деморалисао, а туђинци доиста не би пропустили, да све то на своју ползу употребе, а нама још већма посао отеготе.

„С друге стране у течају ове године, ако Бог да, млади Кнез Милан постаје пунољетним и прима у своје руке крмило над судбином Србије. Тежак би зазор био, да тај сретни моменат не затече два српска главара, рођена два брата Србина, у слози и љубави, одушевљена истоветним жељама и намјерама и одлучна на сваку жртву у постизању опште цијели.

„Колико дакле с првог разлога, толико још и више с овог другог, ја ево спремам мог сердара и војводу г. Илију Пламенца, да се с Вама, Господо Намесници, састане и да *му ви своје жеље чисто и бистро изложите.* Ја руку радо и одважно пружам, онако као што прави при-

јатељ пружити може, а желим, да рука, која к мојој полегне буде тако исто чврста и снажна у пријатељству, како једну од друге већ ништа отргнути и разлучити не би могло. Овакав поступак, Господо, од нас већ рекламира и здрава свијест државна, и прави интерес свега нашега народа, и озбиљност данашњег вриjемена и у њему збивајућих се догађаја, и најпосле образ и поштење наше. Све чегрсти, које су дослеи међу нами постојале на грдну штету народног нашег покрета, и промицања народне среће, предајмо вјечитој заборавности. Ја ћу први, не гледајући ко има ко ли нема разлога, то учинити; учините и Ви с ваше стране, па поврговши сваку себичност, да предузмемо посао онако озбиљно, ваљано и лојално, како ће нам пред цијелим народом свијетао образ бити.

„Долазак г. Пламенца у Београду најзгодније се може оправдати тим, да се одклони свако рђаво тумачење од стране туђинаца и душмана, што он тамо долази под видом, да посјети свога синовца, који се са мојим рођацима у гимназији београдској учи.

»У осталом примите, Господо Намесници, очитовање мог искреног поштовања и дубоког уважења.

На Цетињу, Књазъ Црногорскій
18. Јануара 1871. г. Николай с. р.“

Није дакле само долазак војводе Пламенца, кога је Кнез послао и не дочекавши нашег позива, био за нас изненађење; нас је још више зачудио и садржај писма Кнежева, које нити нам не доноси новога предлога, или примедаба на наш предлог, нити садржи овлашћења за кнежева посланика, да с нама уђе у преговоре. Кнез се у писму излива у лепим речима, хвали се својим патриотством и позива нас да његовом посланику *„чисто и бистро кажемо наше жеље“* и онда, кад их је он већ формулисане читао па је обећао, да ће по нарочитом пуномоћнику изјавити све што има, а то ни сада не чини.

Све што нам је војвода имао да каже, о важноме предмету, који нас је занимао, био је поздрав, да Кнез није могао нашега предлога примити. Но брзо нам се одреши загонетка војводине мисије, кад нам он исказа жељу Књажеву, да му пошљемо два дванаестофунтовна топа и шест брдских хаубица. Стара тактика! Србија је добра да се музе, а влада је српска добра кад даје и докле даје. Но ја сам слабо марио да будем ма коме добар о народном трошку. С тога закључисмо, да ову жртву учинимо тек онда, кад Кнез потпише конвенцију, т. ј. кад својим подписом подјемчи, да се захтевана убојна средства неће употребити једнострано у

корист Црне Горе, а можда на штету уједињења српског. Пламенац буде лепо и срдачно примљен. Ми смо са њим претресали, по жељи Кнежевој „чисто и бистро“ све тачке наше заједнице; па да би још избили сумњу, која као да је провиривала из речи војводиних о врховној команди, објаснили смо му, да ће црногорском војском управљати Црногорац, а само јединство врховне команде да има бити у рукама једног заједничког шефа, који ће се, наравно, узети из средине оне војске, која има више и војника, и спреме и науке.

Одговор наш који смо Кнезу послали гласи овако:

Ваша Светлост,

„После неуспешне мисије, коју смо прошлог лета била поверила г. мајору Ивановићу код Ваше Светлости, обрадовао нас је особито долазак одличног Србина г. војводе и сенатора Илије Пламенца. Ово наше задовољство било је у толико веће, у колико је све очевиднија стална и непроменита потреба, да се приведе у дело она мисао, коју смо тада имали част да Вашој Светлости предложимо, а на име, да нарочитим уговором определимо заједничку радњу две братске владе за случај, да би се појавиле угодне прилике, да можемо приступити ослобођењу и уједињењу народа српског на балканском полуострву.

Поред пријатељских поздрава, којима нас је Ваша Светлост благоволила почаствовати, и за које молимо Вашу Светлост да благоизволите примити израз наше дубоке захвалности, г. војвода изјавио нам је, да се посланство његово у томе састоји, да нас увери о братском расположењу вашем према Србији и готовости Ваше Светлости да ћете народну ствар свагда крепко прихватити.

Ми смо, Светли Књаже, свагда били уверени о великом вашем патриотству, па зато смо се и надали, да нам г. Пламенац доноси или какав нов предлог или примедбе на предлог који ми бијасмо узели слободу да Вам учинимо; но он нам је, на питање наше, одговорио, да нам у томе обзиру, ништа више није овлашћен рећи до то,да Ваша Светлост није могла наш предлог усвојити.

»Побуђени колико овом изјавом, толико не мање поруком, коју нам Ваша Светлост шаље у своме писму од 18. Јануара ове год. да г. Пламенцу своје „жеље чисто и бистро изложимо“, ми смо, у неколико састанака са г. војводом претресали свестрано наш заједнички задатак и испитали средства и путеве, којима би га могли решити.

»У томе реду заједничких дужности показало се да нас чека : 1-во, ослобођење Српства;

2-го) његово уједињење и 3-ће) питање династично.

„Пошто је изван сваке сумње, да и Србија и Црна Гора подједнако желе, да први од напред-изложених задатака заједнички, и то што пре, реше, то о овој тачци не може ни бити разногласности.

»Што се пак тиче *уједињења народа српског* на балканском полуострову, г. војвода упознаће Вашу Светлост са разлозима, са којих ми мислимо, да би оно било *најкорисније* по народ српски. Но ми смо г. Пламенцу и то у исто време приметили, да ако би се на Цетињу налазило, да би се срећа народа српског могла постићи без сајединења, ми нисмо противни, ни у томе случају да саслушамо мисли и назоре Ваше Светлости, јер могућа несагласност у овој тачци, не треба и не сме да нас одстрани од извршења прве и *најважније*.

„Најпосле у обзиру треће тачке, премда је она решена уговором, који је закључен 23. Септембра 1866 г. између Ваше Светлости и блаженоупокојеног Кнеза Михаила: ипак изјавили смо војводи, да би ми, од своје стране, пристали, да се решење тога питања остави будућности, ако би се у другој тачци сагласили у смислу сајединења, и ако Ваша Светлост не би за нужно налазила, да се даље при-

знаје важност томе уговору. *Ослобођено и уједињено Српство нека тада само реши кога ће себи за поглавара земаљског узети.*

„Очекујући да чујемо назоре, који на Цетињу постоје односно друге и треће тачке а уверени напред, да је и Ваша Светлост убеђена о потреби *заједничке радње* на делу ослобођења, ми смо, у разговору са г. војводом потражили и начина најсходнијег, да се народ српски ослободи од тешког јарма, који му сваким даном несноснији постаје.

»Ми смо и према војводи дали израза уверењу, да се ови начини могу поуздано одредити војном конвенцијом, у којој би се и заједнички рад и свакој страни део суделовања ближе означио. У то име ми смо најподробније објаснили г. Пламенцу предлог, који је г. мајор Ивановић Вашој Светлости представио. Г. војвода сазнао је потпуно наше назоре и обећао нам је да ће их Вашој Светлости у свима појединостима разложити. И по што нам је и Ваша Светлост у писму од 11. Септембра прошле године изволела одговорити, да је увиђање наше о потреби, да се између Црне Горе и Србије уреди заједничка радња њихове војне снаге, и *„темељито“* и *„сагласно са тежњама“* Ваше Светлости, то ћемо ми са поуздањем очекивати даљег благонаклоног одзива Вашег, па било да

Ваша Светлост нађе за добро, да то учини у виду примедаба на наш предлог, било у виду новог предлога.

„Нема сумње, Ваша Светлости, да ћемо овако отвореним разговором са обе стране најпосле морати доћи до потпуног објашњења свију питања, па следствено и до потпуне сагласности. Од како је љубав народна повратила на српски престо славни и многозаслужни дом Обреновића зна Ваша Светлост, да је Србија вазда готова за слогу и договор са својом сестром Црном Гором, да она у томе погледу не само ничијег приговора није заслужила, већ, на против, да је *не малим жртвама своју несебичност према Црној Гори делом засведочила*. Тешку би клетву народну на себе повукла она страна, која би у сепаратизму спасења тражила, или о коју би се разбила снага српска! Ми се надамо у Бога да се она разбити неће, већ да ћемо с обе стране, моћи светлим образом пред народ свој стати,. по што обе стране одушевљавају једнака патриотска осећања, а руководи једнака чврста воља.

„Мило нам је, што можемо на завршетку још и о томе известити Вашу Светлост, да смо се драговољно одазвали жељи Вашој у смотрењу некојих топова, који би Ви, по саопштењу г. Пламенца, желили имати. Ми смо

одговорили г. војводи, да Ваша Светлост може сматрати, као да их већ има у својој оружници, и да их може одмах примити онај посланик Ваш, кога ћемо ми очекивати, да с нама закључи војни уговор, о коме је реч међу нама, па било да Вам ми та убојна оруђа одавде испратимо, било да Вам их на страни набавимо.

„Уверени, да ће Ваша Светлост у овом одзиву наћи новог доказа о братском расположењу Срба у Србији према својој браћи Црногорској, молимо Вас, да и овом приликом изволите примити израз нашег најдубљег поштовања и уверења наше искрене преданости.

У Београду

1. Марта 1871 године

НАМЕСНИЦИ КН. ДОСТОЈАНСТВА:

М. П. Блазнавац с. р.

Јов. Ристић с. р.

Јован Гавриловић с. р.

Ова се преписка развила и даље. Да би је најтачније могли предати неумитној историји на оцену, ми ћемо саопштити овде редом сва писма, која су измењана између Кнеза Николе и Намесништва, без сваког објашњавања. Нека дела сама о себи говоре. На реду је одговор Кнеза Николе на претходеће писмо Намесништва од 1-ог Марта.

Господи Намесницима Кнежевског достојанства у

Београду.

На Цетињу 31. маја, 1871. г.

Господо Намјесници,

По Господину војводи Пламенцу примио сам Ваше писмо од 1-ог марта т. г. Ви у самом почетку тога писма примећујете, да сте се надали, да Вам војвода Пламенац доноси од мене: „или какав нов предлог или примједбе на предлог, који сте Ви мени учинили". Нема сумње, да ви овде разумјевате онај предлог, који ми је саопштен по г. Љубомиру Ивановићу, и који се односи на војну конвенцију између Србије и Црне Горе.

Узевши још онда овај предмет у озбиљно расматрање, ја сам Вам, Господо Намесници, одговорио по истом г Ивановићу, писмом од 11. Септембра, да сам за најбоље нашао, да пошаљем у Београд једног свога пуномоћника, који би те ствари с Вама заједно претресао и уредио те да ћу чекати, да ми Ви телеграфом јавите, када ће се моћи мој човјек к Вама упутити ради тога посла.

Ово сам у толико више желео учинити, што сам још тада проникао непрактичност онога нацрта за војну конвенцију, који ми је поднешен и у препису остављен од г. Ивановића,

па сам се надао, да би Ви, са мојим повјереником нашли неки цјелисходнији и за обе стране корисније начин, како би се наши војни и други одношаји за сваку згоду уредили. Но моја жеља остала је за тада сасвим неуспешна. Ви, са разлога, који ће јамачно имати основа у погледу Ваших назора, не одазвасте се тадашњем мојем позиву кроз пуна три мјесеца дана. Тај случај навео ме је на мисао, да сте Ви такову ствар са свим забацали, те да је не намјеравате више ни покренути. Међутим се пак многе којекакве околности у свијету промјенуле и јавно мнење почело се на сав мах увјеравати о слабом споразумевању између Србије и Црне Горе, у чему су га различни дневници опет крijепили и подржавали.

С погледом на околности, ја сам, кроз то доба још боље увидео непотребност сваке војне конвенције, а нарочито онакве, која ми је предложена била, и која је закључавала у себи много мјеста односно броја оружане војске и мјеста за концентрацију, као и односно војне управе и других појединости, — што не бијаше доиста лако ни предвиђати, ни у напред опредијелити. И збиља, на што нам војна конвенција прије онога часа, у којем би сложно имали устати за ослобођење нашега народа; па уз најбољу вољу дозволите да упитам, има ли

и прилике, да би се у таквој конвенцији могли тачно обиљежити неки услови, прије но што би приспјело оно вријеме у којем би се имали споразумјети, да на општег душманина једнодушно ударимо, тим више, што од прилике, ни исти ја не бих био у стању за сада опредјелити војну снагу у Црној Гори, која се споро по новом војничком начину почела развијати и уређивати ?

С погледа пак на јавно мнење о нашем недобром међусобном пажењу и неспоразумљењу, што на жалост, без да се за лијепе фразе заклањамо, морамо признати, да је протурпвање таковпх гласова имало у самој ствари добра и истинита темеља. Па расуђујући какав би грдан политички гријех био неуважити, да нам се ширењем тијех гласова може народ заплашити и деморалисати, а туђинци узоштрити, да се оваковијем околностима ползују и да нам још већма отеготе посао народног ослобођења; те одлучивши тврдо од своје стране свему томе на пут стати: ријеших се послати к Вама, Господо Намјесници, свога војводу Пламенца, с писмом у којем Вас позивам у искрену братску љубав, пружајући Вам радо и одважно пријатељску руку, заборављајући све досадашње чегрсти, и занућавајући, »да повргнемо сваку себичност, па да предузмемо посао онако оз-

биљно, ваљано и лојално“, како би нам пред цијелим светом образ свјетао био. Ову и никакву другу цјељ, Ви сте могли поцрпсти из мога писма од 18. Јануара т. г.; ова и никаква друга цијељ мене је на тај одлучни корак ријешила, да би се повратила и консолидирала братска љубав међу Србијом и Црном Гором. Али Ви са своје стране, чини се, а простите што Вам са братском смијелошћу примећујем, као да нијесте споменуту моју поглавиту цијељ узели у Ваш особити обзир, него сте волели дати ми такав одговор, у којем излажете неке тачке, од којих прва за све је јасна; друга, ако и не садржи у себи довољно јасности, ипак се разумије да смјера на могућно стварно уједињење народа српског, које тешко да ће се моћи постићи без предходног тврдог духовног уједињења, за којим и једни и други сада најодлучније и најпостојаније настојати морамо; трећа: тиче на сврху један предмет, који по катастрофи, која се догодила с блаженопочившим Кнезом Михаилом, мислим да се не би имао у даљи обзир узимати.

Све, што ми у главном Ваше споменуто писмо доноси, своди се опет на војну конвенцију, које непотребност, па уједно и непрактичност, имао сам прилику тамо више нагласити Вам. Особито при садашњој ситуацији Европе

чини ми се, да би тај корак чисто узалудан био, и могао би нас, без икаква разлога, а можда и с нашом штетом, компромитирати пред данашњом дипломацијом великих сила, која појмљиво пази на сваки и најмањи чин и корак и покрет на Истоку, и која неким скорашњим вијестима распрострањеним кроз јавне листове наше и туђе, да је војна конвенција између Србије и Црне Горе већ учињена, јамачно стоји на опрезу, да ли ће се таков факт потврдити и објаснити.

Вјерујте, Господо Намјесници, ја држим, а дозволите ми израз, да најбоља војна конвенција јесте наша узајмна искрена љубав. Док се ми губили будемо у голим изразима, у каквим формама и овим или оним пребацивањима, слабо ћемо бити у стању ишта постићи; но, на против у каквом одлучном случају могли би се наћи тако заплетени, да се ни сами не би умјели како одплести и озбиљно одпочети велико и тешко дјело народнога ослобођења, које спада у нашу прву и поглавиту дужност. Зато ја Вама и опет руку пружам, као што Вам је прави пријатељ и пружити може и свој глас подижем да будемо у љубави. По мојем убеђењу за сада ово се за нас указује као најпотребнији и најкритичнији посао, па мислим, да бољега пута не бисмо могли одабрати, до онога, по којем

свако наше опште дјело и подузеће тако удесити, да би смо све са знањем и договором једне и друге стране радили и узајамно једни другима у прилог били. Оваквим начином, мислим, не би нам јавно мнење имало шта пребацити, па би онда морала престати свака узрујаност по нашему народу гледе одношаја наших; а ми би с наше стране могли узајамно дјеловати да нам се добар дух уздржи у народу, спремајући га међу тим, да би вазда готов био за онај час, кад узбудемо у стању, да га позовемо на оружје за слободу своју и своје једнокрвне браће. Пошто нам се пак народ ослободи, онда, Господо Намјесници, и ја потпуно пристајем уз Вашу мисао, „нека тада сâм ријеши, кога ће себи за поглавара земаљског узети“, јер кад бисмо ми баш и хтјели, не вјерујем, да би га у томе препријечити могли. Па најпосле кад би сте ме позвали, да Вам се у свему овом конкретирам, онда бих Вам само толико могао рећи, да се савколики наш посао не састоји у другом но у том, да поспјешимо, колико нам год силе и моћи допуштају, да нам народ у опште што прије и брже до своје самосталности доспије, што се једино љубави и слогом нашом, а не иначе извести и остварити може.

А сада, дозволите, Господо Намјесници, да Вам још захвалим на Вашој готовости гле-

де неких топова, о којима је била ријеч између Вас и војводе Пламенца, усљед неке давне понуде, и које сам од Вас могао очекивати, чим се закључи међу нама војни уговор. Но као што сам напријед опазио, да такови уговори не може за сада мјеста имати, онда се по себи разумије, да се не могу више од Вас ни тијем убојним оруђама надати.

У осталом, пак тврдо се ухвам, да ћете узети, Господо Намјесници, ово писмо само као чист израз оних осјећања, којима треба да смо одушевљени и ограђени за сваку згоду и незгоду; па међу тим изволите примити увјерење мог дубоког поштовања и вазлашњег искреног уважења.

Кнез Црне Горе и Брда
Николай с. р.

Његовој Светлости
Кнезу Црногорском Николи I.
на Цетињу

Београд, 31. Јула, 1871.

Ваша Светлости,

Потпоручник Панта Пејовић донео нам је велецењено писмо, које нам је Ваша Светлост изволела писати 31. Маја ов. г.

Пошто смо и ово писмо, као и свако друго, које нам од Ваше Светлости долази, озбиљно проучили, могли смо се са задовољством уве-

рити, да измена мисли, у којој се налазимо, не може остати без корисних последица по будућност народа српског. Старом, српском искреношћу измењујући назоре своје сврх важних питања, која засецају у наш народни задатак, ми узајамно објашњавамо себи где које значајне тачке, које се једној или другој страни могле нејасне чинити и стешњавамо све више круг разлика, за које смо могли мислити, да нас раздвајају. Наши пак одношаји добијају све реалнији карактер.

Још кад смо прошле године у Августу месецу отправили Вашој Светлости свога повереника у лицу мајора Ивановића, наша је намера била, да одношаји између Србије и Црне Горе изиђу из круга поезије на поље *практичних одредаба;* па и доцније, кад нас је Ваша Светлост, по свој прилици зато, што јој наши назори нису још довољно јасни били, писмом својим од 18. Јануара ов. г. позвала, да Вашем повереннику, г. војводи Пламенцу, »*своје жеље чисто и бистро изложимо*“, ми смо ушли у дубље разлагање нашег заједничкој задатка, те Вам своје назоре у писму своме од 1-ог Марта ов. г. најотвореније изложили, трудећи се и тада, да наше одношаје одржимо на реалноме земљишту. У место да се губимо у поетичким изразима о љубави, о слози, ми смо

мислили, да ћемо боље послужити ствари народне слоге, ако с једне стране покушамо, да разбистримо нејасности, ма оне и привидне биле, а с друге да потражимо основе на којима би ту слогу стално утемељили, давши јој *конкретан* облик.

Отуда је, Светли Кнеже, све оно, што се налази у нашем писму од 1. Марта; отуда су оне три тачке; отуда је и оно враћање наше на предлог о војној конвенцији. Све ово чини нам се, да су елементи, којих је решење за сретан успех народне ствари од неизоставне потребе.

Нема, ваљада, Србина, који не би био уверен о потреби, да се љубав и слога што пре утемељи међу свима гранама народа српског, а нарочито међу Србијом и Црном Гором, зарад великог задатка, у решењу којега имају оне две највећи терет да поднесу. Исто тако нема зар никога у Српству, који би могао посумњати о готовости Србије и Црне Горе, да једна другој братске руке пруже и на срца их своја топло пригрле. Остаје само, да се овим жељама дâ *практичан израз*, и то је што владе наших сестринских земаља имају да проуче и да пронађу. И пошто смо уверени, да у овоме проучавању није немогућно успети у народу, који је и *духовно један исти*, и по *политичном по-*

ложају има *један задатак*, ми смо и предложили Вашој Светлости, да једном војном конвенцијом уредимо заједнички рад Србије и Црне Горе око народног ослобођења.

Ваша Светлост, нашавши наше увиђање и као темељито и као сагласно са својим жељама, благоволела је ободрити нас у нашој мисли, те смо се и по други пут на њу поврнули (у писму од 1-ог Марта).

Ми смо овај корак у толико пре сматрали за дужност да поновимо, што смо уверени, да је војна конвенција једини начин да слога између Србије и Црне Горе добије *конректан вид*, који тражимо те да се избегне неприлика, у којој би се могли у осудном тренутку наћи, ако не би за времена предвидили шта која страна има, у заједничком делу, да изврши. Без заједничког плана био би нам успех извесно тежи.

Ваша Светлост мудро пита: „на што нам војна конвенција пре онога часа, у коме би сложно имали устати за ослобођење нашег народа?“ Но ми се бојимо, Светли Кнеже, да нас на ровитом источном земљишту догађаји не претеку, па не би тада имали времена, да саветовање исцрпемо, а не би можда доспели ни да га површно додирнемо. Догађаји су на Истоку за нас *поглавито меродавни*, а они су тако

ћудљиви, да с њима нико више не може са извесношћу рачунати.

Поред потребног ћутања од стране оних, који би у овакав посао били посвећени, ми се не би имали бојати, да би се невремено компромитисали, а све и да би се догодила каква индискреција, мање би јој се вере поклонило сад, пошто се разносило по новинама, као да су источни народи некакав уговор већ закључили. И са тога дакле наше је мишљење, да би мање од штете, а више од користи било, ако нас догађаји, у овоме обзиру, не би неспремни застали.

Ваша Светлост зна, да су, последњих година, војне конвенције претходиле сједињењу два велика народа у Европи, Италијанског и Немачког, а на име, да је рат у 1866. г. нашао Прајску и Италију везане војном конвенцијом; исто тако успеси Немачки у 1870. г. да су поглавито олакшани војним конвенцијама, које су на четири године пре рата закључене биле између Пруске и јужних немачких држава.

Далеко дакле од тога, да су војне конвенције народе, који су се њима послужили, у голе форме заплеле, међународне везе ове врсте показале су се, на против, у најновијој историји као *најпрактичније и најпотребније*, па зато и молимо Вашу Светлост да нам не замери,

што се и по трећи пут на то питање враћамо. Ми то не чинимо, да своју мисао намећемо, већ што сматрамо, да смо дужни и народној ствари и своме позиву, да још и овај последњи пут разложимо узроке, са којих полажемо тако велику важност на потребу војне конвенције.

Но и ако не намеравамо више досађивати Вашој Светлости у обзиру на те потребе, тиме не мислимо рећи, да ми не би вазда готови остали, да највећом предусретљивошћу приступимо испитивању сваке примедбе, коју би нам Ваша Светлост нашла за добро да учини о садржају нашега у питању стојећег предлога, па наравно и односно оних његових страна, које Ваша Светлост у своме писму од 31. Маја напомиње, а на име: односно броја оружане војске, односно места за концентрацију, као и односно војне управе и других појединости.

Отвореним разговором, са обе стране, морамо најпосле, као што смо у једном писму већ имали част приметити, доћи до потпуног објашњења свију питања, па следствено и до потпуне сагласности. Искуство, које смо до сада учинили, може нас само ободрити, да останемо на путу договарања, јер и сада већ можемо себи честитати резултате. до којих смо дошли. На томе путу ишчезла је главна препрека, која

се чинила као да нас раздваја, те смо се могли једногласно сусрести у закључењу, да *питање династично оставимо будућности.*

Не можемо ову прилику пропустити, а да Вашој Светлости, и овим путем у име Његове Светлости нашег младог Кнеза, као и у своје властито, не изјавимо осећања, која нас одушевљавају пригодом весеља, које је Провиђење небеско на Ваш Кнежевски дом излило, обдаривши Вас мушким чедом. Као што смо на рођењу поздрављали младог Кнежевића, тако га и сада пратимо усрдним жељама, да буде жив и здрав, да буде понос светлим родитељима!

У овим осећањима молимо Вашу Светлост, да и овога пута благоволи примити израз нашег најдубљег поштовања и уверења наше свесрдне оданости.

НАМЕСНИЦИ КНЕЖЕВСКОГ ДОСТОЈАНСТВА:

М. П. Блазнавац с. р.

Јов Ристић с. р.

Јован Гавриловић с. р.

Господи Намесницима високог

Књажевског Достојанства.

у Београд.

На Цетињу, 16. Септ. 1871. год.

Господо Намјесници!

Примио сам Ваше велештовано писмо од 31. Јула т. године.

Оно садржи двије поглавите тачке: кратак обзор свега онога што је дослен, особито с Ваше стране, учињено на корист све то бољијег одношаја између Србије и Црне Горе, желећи Ви, да такви одношаји „изиђу из круга појезије, на поље практичних одредаба“; и по том изновично враћање на војну конвенцију, са некојима важнијим образложењима о истом предмету.

Односно војне конвенције веома ми је жао, што с Вама, Господо Намјесници, не могу дијелити исто мнење; но морам ипак при оном остати, што сам Вам већ у својем писму од 31. Маја т. г. навео, а поименце, да још за сада увиђам колико непотребитост, толико и непрактичност таквога између нас уговора. И овом приликом морам Вам такођер исповједити, да нисам могао остати убјеђен с Вашим наводима о војним конвенцијама између Прајске и Италије, па између Прајске и јужних Немачких држава, што становито држим, да су са свим друге нарави одношаји и разлози између споменутих држава, но што су између Црне Горе и Србије.

А пошто ми се чини да Ви, Господо, на та два примјера велику важност полажете и свуколику моју позорност на њих обраћате, допустићете ми, да се о том и нешто опширније изјавим.

Што се тиче пруско-талијанске конвенције, мислим, да нам не може бити обрасцем; јединство наше у погледу кретања плана треба да је *тјешње,* јер смо један исти народ, што у овом случају није било.

Са свим пак другчије стоји са угледањем на пруско-немачку погодбу. Она је погодба углављена после голема успјеха пруске војске од године 1866. Ти су успјеси ујамчили повјерење сваког немачког простог војника према пруским вођама. Тога, Господо Намјесници, у нас није; а без тога, уједињење свеколике србијанске и црногорске војске под једном истом командом, држим, да заиста не би имало поузданог упјеха.

Ја се ни само једног часа нећу посумњати, да Србија нема вјешта војсковођу, који би вриједан био повести свуколику нашу удружену војску; али да такво увјерење улијем у свакога Црногорца, то, и поред најбоље своје воље, не бих могао учинити.

Сад дозволите да се вратим на прву тачку.

Колико сте Ви желили, Господо Намјесници, да наши одношаји изиђу из круга појезије на поље практичности и реалности, у толико се надам, да ће те ми признати, да сам ја опет са своје стране, самијем дјелом посведочио, да такву исту жељу гајим, узевши први иниција-

тиву још године 1864., да би се неповољним догађајем од године 1862. порушено споразумљење између ових двеју српских земаља, опет повратило и пријатељски одношаји поновили. Па како ми таква реалност и сада на души почива, мислим, да сте се могли потпуно осведочити оним, што сам онако отворено навео у осмој тачци предспоменутог мојега писма од 31. Маја, где се, држим, довољно конкретан вид даје оној слози и љубави, које, осим тога, што су, као што Ви рекосте, доиста појетски изрази, ипак не престају бити најреалнијим дандданашњим нашим потребама.

Зато, кад смо се, Богу хвала, споразумјели у многоме, и многе препреке себи с пута одклонили, како да дођемо до савршеног споразумљења, ево се ја и опет конкретирам у у оном што ценим, да нам требује за сада чинити.

Моје је мнење, нека се једна и друга нашијех земаља спремају што боље могу за сваки могући случај, који кад би се и наскоро појавио, држим да ни једну ни другу страну не би ни изненадио ни у неприправности затекао; јер је Црна Гора онолико приправна, колико јој њезине слабе силе допуштају, а о Србији то се још поузданије може рећи, пошто је у опште познато, колико се она, особито зад-

њијех година спремала, да вазда могне изићи на сусрет сваком озбиљнијем појаву на балканском полуострву. А поред оваквога спремања опет, »да удесимо свако наше опште дјело и подузеће, како би смо све са знањем и договором једне и друге стране радили и узајамно једни другима у прилог били“, — као што сам се, Господо Намјесници, од ријечи до ријечи у задњем свом писму (31. Маја) изјаснио.

Све што остаје, да се између обе стране, Србије и Црне Горе, ваљано утврди, држим да се састоји у томе, да се једна страна другој свечано обећа и обвеже, да ће оне у свакој прилици заједно против општег непријатеља бити, и, ма на којој страни да се устанак за ослобођење нашег народа појави, да ће стојати толико Србија уз Црну Гору, колико Црна Гора уз Србију. После оваква договора, могло би се стопро доћи до опредељења заједничког *плана*, за сваку могућу акцију, у случају или каква устанка, или изазвања рата.

При нашијем околностима, при садашњој ситуацији европских ствари, ја мислим, да мимо овај, нема конкретнијег ни практичнијег предлога, који би нас могао у озбиљан положај увести, да се међу Србијом и Црном Гором консолидирају искрени одношаји, и сљедователно узајамна потпора у свакој пригоди.

Ако се дакле, Господо Намјесници, још и у овом нађемо сагласни, онда можемо, и Ви и ја, себи честитати, да смо општој ствари народној највишу услугу допринели, и да заиста цијељ народног ослобођења неће остати »глас вапијућег у пустињи", као што је дослен стајала.

У осталом, молим Вас, Господо Намјесници, да изволите Његовој Светлости, младом Књазу, изјавити моју најосјећанију захвалност на Његовом срдачном честитању пригодом весеља, којим је мој дом божија Провидност усрећила, обдаривши га мушком породом; а такођер и Вама, Господо, не пропуштам такву захвалност изјавити, за исто честитање с Ваше стране, и веома се радујем, што и овом приликом могу Вас увјерити о мојем штовању и вазда шњем искреном уважењу

Књаз Црне Горе и Брда
Николай с. р.

Његовој Светлости,
Књазу Црногорском Николи I.
На Цетињу.

У Београду, 3. Маја, 1872. г.

Ваша Светлости,

Имали смо част примити писмо, које сте нам изволели послати по подполковнику Бојовићу.

Ако до сада нисмо одговорили Вашој Светлости на то писмо, то је поглавито са тога, што нас оно није могло укрепити у вери, да ће ова наша преписка доћи до каквог дефинитивног резултата, и ако се не може одрећи, да ће она послужити корисно општој ствари српској тиме, што је извела на чистину нека питања, којих је извесност била од преке потребе.

Из Вашега писма ми смо се на ново уверили, да Ваша Светлост не дели наше уверење о потреби војне конвенције, узимајући у ред својих разлога и питање о војсковођи.

Ваша Светлост не сумња да Србија нема вешта војсковођу, који би вредан био повести свуколику нашу удружену војску, али да такво уверење улијете у свакога Црногорца, то велите, да и поред најбоље своје воље не би могли учинити.

Ми смо захвални Вашој Светлости на лепоме мишљењу, које о српској војсци изражавате; али држимо, да и у погледу на мишљење својих Црногораца у томе обзиру можете бити спокојни, јер нема сумње да су храбри и бистроумни Црногорци морали поцрпсти своје уверење о способности српске војске још онда, кад су од српских официра, подофицира и мајстора почели примати војну наставу услед закључења, које је у своје време учињено из-

међу Србије и Ваше Светлости, да Србија своју посестриму потпомогне у наоружању и војном уређењу, што је она, према својим силама, и учинила. Вероватно је дакле да ученици неће хтети бити тако строги према онима, који су били њихови учитељи у војном раду и војној вештини.

Међу тим, пошто нисмо били сретни, да Вашу Светлост убедимо о потреби војне конвенције, ово питање може се сматрати као исцрпено, о коме даљи говор престаје.

У место војне конвенције Ваша Светлост предлаже, да се Србија и Црна Гора једна другој обећају и обвежу, да ће стајати једна уз другу, ма на којој страни да се појави устанак за ослобођење нашег народа.

Ми сажаљевамо, Светли Кнеже, што не би смо смели примити одговорност за усвојење овог предлога, јер се бојимо, да не би њиме везали судбину свога народа за највеће неизвесности. Пошто, због веће сигурности, морамо ово писмо у шифре да завијемо, то нам није могуће улазити у пространије доказивање наше зебње, колико би Србија и Црна Гора могле изложити своју судбину, ако би морале узети оружје, кад год би се, ма на којој страни српскога народа, појавио покрет за његово ослобођење. На тај начин, имао би сваки покушај

покрета у Босни, Херцеговини и Старој Србији увући српски народ у рат, — па биле околности наклоне или не. Прости случајеви могли би завладати Србијом и Црном Гором, у место да оне сâме доминирају и случајима и положајем у опште, и да задрже себи слободу оцене и радње. Шта више, по што се у нашим међусобним одношајима може да догоди, и преко наше воље, и каква индискреција, то би и наши непријатељи могли дознати за биће оваквог уговора, па у најнезгодније и најопасније и по Србију и по Црну Гору време изазвати, ма на коме крају српском устанак, који би нам могао бити погибелан, ако би га прихватили, а ако га не би прихватили, такав уговор између нас био би без сваке практичне вредности и *само једна самообмана.*

Ну, као што је Ваша Светлост напомињала подпуковнику Бојовићу уверење о потреби неког „политичког уговора", који би се имао закључити између Србије и Црне Горе: то, ако Ваша Светлост буде имала на уму други какав нов пројекат, Она може бити уверена, да би се овде и тај као и сваки други предлог испитао с највећом готовошћу, па било да Ваша Светлост нађе за добро учинити га Намесништву, било да га одложи до пунолетства нашега младога Кнеза, који ће, по божијој вољи

и жељи народа, 10. Августа ове године примити владу у своје руке и, без сваке сумње, одазвати се братски сваком предлогу Ваше Светлости.

Ваша Светлост нашла је за добро споменути, у своме писму, и »неповољне догађаје од 1862. год.« Ми мислимо, Ваша Светлости, да ће најсходније бити, да се ми ограничимо на предмет о коме се међу нами реч води, а прошле догађаје да оставимо оцени историје, којој они и припадају, па у томе уверењу, закључујући своје писмо, молимо и овај пут Вашу Светлост, да благоволите примити уверење нашег дубоког поштовања и наших искрених осећања.

НАМЕСНИЦИ КЊАЖЕВСКОГ ДОСТОЈАНСТВА

М. П. Блазнавац с. р.

Јов. Ристић с. р.

Јов. Гавриловић с. р.

Овако је текла преписка између Намесништва у Србији и Кнеза Црногорског.

Докле смо се ми, покренути разним патриотским побудама, а нарочито немачко-француским ратом, трудили, да узајамним осећањима братства прибавимо конкретан облик, да изнађемо начин, којим би зближили Србију и Црну Гору, *не врeђајући ни засебних интереса,* дотле су од стране Кнежеве пред нас изношени предлози, који се, тако рећи, нису могли ни

чим опипати. Говорило нам се вазда платонски о слози, и љубави, о братству. Међу тим, Кнез је журно употребио ту прилику, да откаже уговор закључен са Кнезом Михаилом у духу братства, слоге и љубави. Ми тај уговор нисмо ни жалили знајући, да је боље и не имати ни какве везе, но се ослањати на везу у којој једна страна потписница не налази свога интереса. Ну, раскинув једну везу, Кнез је брижљиво избегавао да закључи другу, ма да је, у први мах, био нашао, да је наш предлог „и темељит и са његовим жељама сагласан“.

По својој прилици Кнез је ту подлегао саветима руским, јер се сваколика ова преписка водила са знањем руског кабинета. Одговори Кнеза Црногорског на наша писма налазили су одобравања у „азијском департаменту“ китњастим ускликом: *весьма здѣльно*“! Не проничући можда дубље у побуде, из којих је истицало ово одобравање, Кнез Никола приписивао га је својој мудрости, а губио је из вида, да је најпре црноморско питање била она пречага, која је између нас и Црне Горе стајала, а после се њему придружило спремање за киванску експедицију. За то време имало је источно питање да борави дубок сан, а одношаји са Турском, да се негују тако пријатељски како ће руски утицај заменити утицај старих туркофилских сила.

Кнез Никола није могао, а да не покуша оправдати свој непристанак на наш предлог, бојећи се осуде и својих савременика и историје. Па за то је и испредао све даље преписку, губећи се у појезији и платонизму, док најпосле, доведен разлозима до дувара, није изриком повикао да *„конвенцији војној нема места“* (у писму од 31. Маја 1871. год.), па нам предложио неки вид уговора без свакога темеља (у писму од 6. Септембра 1871. год.) по свој прилици у намери, да се начини господарем положаја у српским крајевима и да дође у стање, у коме ће располагати снагом српском по својој вољи, а управо по вољи оних, чијим би инспирацијама он следовао.

Приметиће сваки, који је ову преписку пажљиво читао, да је Кнез од првог корака почео подизити рекриминације на владу српску, ма да је ова своје обвезе скупим материјалним жртвама у напред била подјемчила, а он своје обвезе од првога тренутка почео напуштати, по што их није могао, као што је покушавао, да изигра. До Пламенчеве мисије, т. ј. све докле се надао, да може од Србије нових жртава ишчупати, он је био нешто и штедљив у форми, а одатле он се у рекриминацијама својим повратио чак на 1862. годину, куда му ми нисмо хтели следовати, оставивши историји, да цени и људе и догађаје.

У првим писмима његовим још се по где што може и наћи реч о „уједињењу Српства“, а у доцнијим, та је реч потпуно ишчезла, па изашао у свој својој наготи црногорским сепаратизам, и ако га Кнез, ма да је од наше стране изазван, није смео формално да искаже!

Уз прекоре, које је Србији непосредно чинио, Кнез Никола просипао је против владе српске рекриминације и по свему Словенству, а нарочито код Руса. Њима се непрестано жалио, да му Србија чини сметње од стране Херцеговине, да народ онај „цепа на двоје и буни у невреме . Ако се који Херцеговац, свршивши школе у Србији, повратио у своју домовину да учитељује, или какав путник што добро о Србији рекао, — све се то сматрало као агитација против Црне Горе. Једном је руски консул Јонин био принуђен, да учини неки вид истраге, да би се уверио у колико је жалба Кнежева била основана, па није ништа друго нашао, но да су два три човека међу собом пријатељски о Србији говорили. И сâм Кнез, сазнавши за овај резултат, морао се смејати својој „тешкој акузацији“, коју је против Србије подигао. Такве су му биле и све остале. Из свију је вирила по каква сакривена намера (arrière pensée). Суревновање је и данас против Србије толико, да је сваки онај Црногорац по-

дозрив, који би у Србији добро примљен био. Шта више, то се подозревање простирало и на саме Херцеговце. Коме није познато како је поступљено са Стеваном Ковачевићем, хајдуком херцеговачким, одмах по што се вратио из Србије?

Суревновање Кнеза Николе предњачило је у свима његовим одношајима са Србијом; оно је било моћан извор оне хладне струје, која се непрестано осећала између Цетиња и Београда још од последње године владе Кнеза Михаила. Ови ће се одношаји можда временом и поправити, ну тежња за оделитим положајем, која се на Цетињу тврдо укоренила, остаће вазда онај љути камен, о који ће се спотицати сретнија будућност српска, па ма какве се жртве од наше стране приносиле на олтар слоге између Србије и Црне Горе.

Односи са Аустро-Угарском Монархијом

I.

У току ових записака било је већ помена о нашим односима са Угарском, у колико су они непосредно поникли из топчидерске катастрофе.

Ну, сем ових, било је између Србије и Аустро-Угарске монархије и других односа̂, које су створили не само додири суседске природе, но и обзири више политике.

Сваки знатнији државоправни преображај у овој монархији ослањао се, у неколико, и на Исток. Сваки њен државник тражио је у таквим обртима да олакша своју комбинацију ласкавим изгледима, које је своме монарху цртао било о добицима и накнадама на Истоку, било о утицају, на који ће царевина моћи тамо да рачуна.

Како се аустријска монархија раставила у немачко-маџарско двојство (дуализам), између двеју влада, бечке и пештанске, буде углављен споразум, да се пограничне српске и румунске земље оставе више бризи угарске владе. У то име и послат је у Србију Маџар (Калај) за а-

устро-угарског агента. На Србију је угарска влада обраћала највећу своју пажњу због живахног елемента српског, који обитава јужну Угарску.

Ну преко свега овога споразумљења, двојство се јасно показало и у одношајима према Србији. У Бечу је била реакција против утврђеног дуализма очевидна; она је нарочито управљена била против развојачења крајине, коју је хтела да задржи као средство, којим би кад тад срушила дуализам и оборила надмоћност маџарску. У тај рачун ишла је добро и стара комбинација, по којој би се Босна и Херцеговина придружиле Аустрији. У очима војне партије бечке то би не само била накнада Аустрији за претрпљене губитке у Италији, но би српски елеменат, придружен тројединој Краљевини, снажно умножио славенски опозициони живаљ против Маџара, те припомогао Бечу, да сломије хегемонију маџарску.

Разуме се, да се могло само тајним путевима радити у овом правцу. Нећемо ићи све дотле да верујемо у тврђење, као да је и бокељски устанак од 1869. изазван у тој цељи, да се одатле пребаци ватра у Босну и Херцеговину, јер не разумемо како би Аустрија могла просто да придружи себи две турске провинције, а да противу себе не изазове, с једне стране, Тур-

ску и источне народе, а с друге стране, остале велесиле, а нарочито Русију! Толико незнања светских односа не можемо приписати ни самој бечкој реакцији, и ако се ова састојала већином из довољно необавештеног војничког елемента. Међу тим, радња је за Босну и Херцеговину ипак постојала! Бечка реакција пружала је своје конце преко наших јужно-словенских крајева, и пошто је и сâм Бајст у ствар био не само посвећен, но ју још и одобравао, веровати је, да је постојао план: *спремати се из дубине за угодне прилике.*

Кад је устанак бокељски плануо, био је губернатор далматински генерал Вагнер, човек, колико се зна, више полицај но војник. Његово дуго бављење у јужно-словенским крајевима морало га је највише препоручити бечкој реакцији као човека способна да развије и руководи аустриску пропаганду у Босни и Херцеговини. Расположење духова у Хрватској ишло је у прилог Бечу, јер је народна странка у Тројединици била незадовољна хрватско-угарском погодбом од 1867. год.

Генерал Вагнер уђе у преговоре са Мразовићем и другим вођама народне странке. У те преговоре уђе и Антоније Орешковић, хрватски граничарски капетан. Пребегав у Србију 1862. г. приликом бомбардовања Београда, он

се је настанио међу нама. Он је најпре био командант ваљевске легије, а после је стајао влади на расположењу, где је, нарочито за времена Гарашанинова, много употребљаван на послове војне и политичке природе. Орешковић је у војној струци образован и испрактикован официр; наука му не оскудева, дар природе још мање, а има и одважности. Ну у њему је потреба за радом тако велика, да мора имати ма каква занимања. Ако му се не дâ прилика да ради у једном правцу, он ће радити у другом, са свим противном. Уз то је непостојан и превртљив.

Са овим човеком ушао је аустриски генерал и обласни губернатор Вагнер у тајне преговоре.

Вагнер је предложио народној хрватској странци и формалан план, по коме би се уредила пропаганда у Босни и Херцеговини.

У томе мемоару представља Вагнер, да се судбина Хрватске неће моћи испунити, док се не реши питање „турско-словенских“ покрајина. Здружење ових земаља са Хрватском треба да је цељ свакоме хрватском сину. Ну будући да се и државни животни интереси са том тежњом сусретају, морају хрватски родољуби, сад или никад, са владом упоредо ићи, да се сигурније цељ може постићи. Треба дакле влади суделовања и уплива људи патриотâ.

Која би год странка хтела на свој рачун да ради, више би јој шкодило, него ли помогло.

Велика политична питања монархије, у колико нису до сада решена, могу при томе слабити и делање владе и делање странке, али га не могу спречити, јер се ово питање и може и има да развије независно од свију осталих.

Време спеши! Треба радити да се уклоне туђи упливи из турско-словенских покрајина, који не иду ни најмање у корист Аустрији ни Хрватској

Овако разложивши опште основе, на којима је смерао да веже хрватске интересе за аустриске, генерал-губернатор наставља, да би се за остварење тога плана имала употребити ова средства:

„1.) Њег. Преузв. бискуп Штросмајер морао би руководити у томе послу босанско-римско свештенство, морао би баш и председавати у одбору ове пропаганде.

„2.) Г. Орешковић имао би путем својих веза у војној граници тражити и неговати одношаје у Босни.

„3.) На Херцеговину радило би се из Далмације.

„4.) *На ту би сврху влада давала новчане помоћи.*

„5.) Спрам Србије требало би се понашати на такав начин, да се не пробуди никаква сумња неповерења; али је нужно, да се увек знају тајне намере српске владе.

„6.) Радне особе морале би држати жив споразум са повереницима, који би им се назначили, (разуме се од стране владине), и не би смели прекорачити границе, које би им се од времена на време постављале.

„7.) Странка би привидно радила за себе, а према њој би се имало поверења, но и она би морала имати потпуно поверење.

„8.) Неопходно је нужно да се остави граница у садашњем стању до коначног решења овога питања (т. ј. сједињења Босне и Херцеговине са Аустријом)."

На овоме, немачки писаном документу није назначен датум, али се зна, да је он од 1869. год. Вагнер га је предао Мразовићу, једноме од најокретнијих и највреднијих вођа народне хрватске странке.

Пропративши пажљиво овај важан акт, увиђамо најјасније, да бечка влада сама собом узима *иницијативу у овој пропаганди преко једног свог генерала и губернатора*, који је наскоро постао и министар у Цизлајтанији за земаљску одбрану. Влада преко њега уређује

ту пропаганду; она јој пружа потребна средства, а све у двојакој цељи:

1.) да спреми земљиште за заузеће Босне и Херцеговине; и

2.) да уздржи војну границу од развојчења, као снажно средство против надмоћности мађарске. Беч се свагда наслањао на Словене против Мађара, као што је у опште исповедао начело, да треба један народ против другога дражати, те из раздора њиховог за себе снагу црпсти. Divide et impera.

Но ови поверљиви одношаји нису дуго трајали између бечке владе и народне хрватске странке. Ова је брзо имала основа да посумња у искреност расположења бечког, па је између њих дошло до таквог сукоба, да је народна странка претила јавно у своме органу „Заточнику", да ће Вагнеров мемоар предати јавности.

Сâм канцелар Бајст морао је посредовати да уздржи публикацију, употребивши у то име посредовање Мажуранића, садашњега бáна, који се у то доба био већ приближио народној странци. А Вагнер, тада већ министар, писао је и телеграфисао Орешковићу, тражећи његове услуге да отклони публикацију. Писац ових врста имао је у рукама два својеручна писма Вагнерова (од 28. Маја 1869. и 27. Фебруара 1870. г.). Нарочито у другоме од ових писама

траже се услуге Орешковићеве. Ту пише Вагнер своме „старом пријатељу“ Орешковићу, између осталог:

»Ich habe im vorigen Jahre mit Ihnen ehrlich, offen. aufrichtig verhandelt, habe nicht die Absicht gehabt Sie auszuforschen. *Dass die Sache ins Stocken kam, ist nicht meine Schuld, — man wollte gescheidter sein als ich und kombinirte einen Schritt auf den ich nicht gefasst war.* . . . . Der Delegirte Ljubiša hat, wie er sich schon geäussert hat, die ganze Unterredung, die ich mit Ihnen gepflogen habe und *ein kleines Schriftstück, welches ich dem Doctor Mrazović gab,* in Händen, um es zu gelegener Zeit zu veröffentlichen. . . . . Es ist mehr Ihr Interesse, dass das Vertrauen nicht missbraucht werde, daher ich Sie bitte dahin zu wirken, dass Indiskretionen nicht begangen werden, die man uns mit Verrath an der Sache bezeichnen könnte“.

За онај мах изостала је публикација овога значајног акта. Ну ми нисмо мислили, да нам га треба оставити, а да из њега не извучемо ма какву корист за народну ствар. Учинили смо од њега поверљиво употребљење владама руској и енглеској, а нисмо ни на саму Порту заборавили. Турци су, истина, наши столетни непријатељи, али политика не сме имати ни какве везе са осећањима и предрасудама.

Државник не ради о себи лично па да сме, као приватан човек, своја осећања уздиће над својим интересом; земаљски интереси у свију влада морају имати први корак. Кад год дође на дневни ред раскомадање Турске у корист страних силâ, политика источних народа треба да је сагласна са одржањем целокупности Турске, и та политика мора да се продужава докле год сами народу не дођу у положај да свога господара наследе. Шта више, може бити тренутака, кад и на самоме бојном пољу мора Србин друговати са Турчином.

У овим убеђењима ми смо тражали да се споразумемо са Портом о томе, како да заједнички станемо на супрот радњи аустријској у Босни, јер и ако је за овај мах план аустријски застао, вероватно је да ће опет искрснути при првом појаву узрока са којих је и постао.

Нови заступник српски код отоманске порте Филип Христић, полазећи на своје опредељење, примио је упутства, да уђе са Али-пашом у ближа објашнења о аустријским смутњама. Кад је он приступио делу опазило се, да је вел. везир имао нека нејасна обавештења о радњи Вагнеровој, чији је „мемоар“ сматрао као неку спремљену „*прокламацију*“, но кад је

узео сâм акт да чита, приметило се на њему велико изненађење, па је и признао, да је ствар за њега доиста „*нова*“. Ма колико да је овај турски државник био уздржљив, опет није могао сакрити своју јеткост и своје огорчење против Аустрије. Он ју је критиковао како не гледа да савлада тегобе и готово анархично стање, које има на своме огњишту, него се меша у ствари, које сење не тичу. Est-ce qu' elle ne sait pas qu' elle y est (en Bosnie) détéstée plus . . (сигурно је хтео рећи : plus q u e n o u s.) Он је био сагласан с нама да је то био посао Аустрије, а не Мађарске, у намери, да ојача елеменат словенски као „c o n t r e - p o i d“ против надмоћности маџарске.

Али-паша био је врло захвалан на важном саопштењу, које смо му учинили (у другој половини месеца Септембра 1870.) молећи нас, да и даље обраћамо пажњу на аустријске мутљавине и да га потпомажемо, да их може успешно савлађивати.

Наша открића нису остала без утиска на Порту. Óна су и с једне друге стране сретно поткрепљена била. У то исто време радио је у Цариграду у *истоме духу* и један државник турски, Азис-паша. Он је познат у Београду као син Изет-паше, бившег мухафиза тврдиње београдске у време кримске војне Тада је Азис-

паша био још млад, а сада је већ у годинама, озбиљан, интелигентан и од доста великог искуства. Азис-паша служио је међу тим у разним положајима званичним, па и као обласни губернатор. Кажу, да је и сâм казивао, да му је порекло словенско.

Још пре француске катастрофе (франц. немачког рата) поднео је Азис-паша један мемоар вел. везиру о сплеткама, што их чини Аустрија у Босни и о великој опасности, која отуда предстоји Турској.

У томе мемоару разлаже Азис-паша да је отоманска влада имала најпре да се плаши руске амбиције, но да је Садова умножила број њених амбициозних противника. Истерана из Немачке а лишена својих земаља у Италији, Аустрија обраћа своје грабљиве очи на европску Турску. Опасност, која отуда долази за Турску, много је озбиљнија од оне, које би се Турска могла плашити са стране Русије. И својом ситуацијом међу европским силама, и својим географским положајем, Аустрија је једина сила, која може у своју корист да обрне решење источнога питања. Против напада руског, Турску би браниле западне силе, али против напада Аустрије, влада би отоманска можда била остављена својој властитој снази.

Пропаганда ове силе ради непрестано да компромитује према Европи народе у царевини отоманској, као да су они предани Русији. Овим маневрама политика аустриска непрестано алармује владу отоманску и причињава јој погибелне трошкове, докле се, с друге стране, стара да увери Европу о неспособности отоманске владе да управља народима, који су под њеним господарством. Губернатори у европској Турској, а нарочито у Бугарској и Босни, који би стекли наклоност народа својом добром управом, могу напред сигурни бити, да ће ударити на противност Аустрије, која тада употребљава сва могућа средства, да се овако лојални и интелигентни губернатори са својих места дигну. На против, угњетавање народа служи другим (рђавим) намесницима за препоруку у очима аустриских агената, који их свима сретствима подржавају на њиховим местима, па ма то било на штету трговачког интереса и саме Аустро-Угарске.

Азис-паша разлаже даље, како Аустрија подиже агитацију по словенским крајевима и својим и отоманским. За пример наводи последњи покрет бокељски, који је изазват у намери, да се увећа Далмација ескамотажом Босне, и ко зна још којих других земаља. (La révélation de ce plan ne nous est-elle pas donnée par

un écrit intutulé „François-Joseph I-er Empereur de la Pologne, Chef de la Confèderation Danubienne" ?)

Па у место да траже лека злу у бољој управи, органи аустриски бацали су прекоре на Русију, а барон Родић, заменик Вагнеров, бранио је устанике бокељске, који су одсецали уши и носеве солдатима и официрима аустриске војске, доказујући, да су то чинили *херцеговачки хајдуци* ! !

Азис-паша затим обраћа пажњу великом везиру на ту околност, што су по Румелији просути аустриски официри као инжинери и као инспектори жељезнички. Кроз њих хоће Аустрија да положи темељ својим амбициозним плановима, а што је најчудноватије, то је, што ова чета официра служи у једној кумпанији отоманској, а прима налоге на немачком језику и ползује се конзулским *привилегијама по капитулацијама*. Шта више, има и самих консула аустро-угарских (као нпр. у Босни и у Једрени), који се, поред својих консулских звања, примају још и за агенте и инспекторе ове исте жељезничке компаније, докле је, на против, један једини француски чиновник, г. Утре, (бивши саветник француског посланства у Цариграду) морао напустити службу француску, пре него што је примио службу жељезничке компаније.

Варљива политика аустриска може имати врло опасних последица за Турску. Влада аустриска доћи ће, а пре а после, до сукоба са Русијом. Ако буде победоносна, она ће тада одмах ставити у извршење своје планове о територијалном увећању у — европској Турској. Наседне ли Аустрија, онда ће Русија почети да врши своје планове, а успех ће јој у толико лакши бити, што га је злеуда политика бечка спремила и олакшала.

И у једном и у другом случају исход рата пашће на терет Турској.

С тога Азис-паша саветује Отоманској влади, да се стара одклонити овако опасан сукоб, који се на њену штету спрема, и, находећи се у положају несрављено бољем од Аустрије, да води самосталну политику, пречећи по својим областима сплетке и руске и аустриске. У исто време саветује Азис-паша својој влади, да употреби сав свој уплив код аустриске владе у тој тежњи, да се пресеку основани узроци жалбама Словена, који се налазе под владом аустриском.

Најпосле Азис-паша подсећа Аустрију на Садову, која је имала да је научи, да свака сила треба да оснива своју будућност само на умерености, на правди, врлини, снази и тр пљивости.

Тако умује један турски великаш — мудро, разборито, смотрено! Акт овакав служио би на част и једном европском државнику, а у колико више чини части једном великашу турском!

Ну Азис-паша није на томе остао. Жив и окретан човек, он је обилазио највише управне кругове турске и ту своје мисли сејао. Често се виђао код Кибрисли-Мехмед-паше и код Мустафа-Фазли-паше. А кад је наступила катастрофа француска, он се старао, да Султану дође до ушију, како се Али-паша варао о надмоћности и сили Француске, са чега се Турска понизила и толике новце узалуд потрошила. На Русију су биле навалиле толике силе, па јој једва Севастопољ узеше, а Француску победи и смрви једна једина Немачка! Немачка ће узети и све немачке земље, што су у Аустрији, и тада ће Аустрија свима средствима на свету гледати да се накнади турским провинцијама, што су у њеном суседству. Али-паша на то не пази, но пушта Аустрију да чини све што хоће!

Као што се види, наша се радња потпуно сусрела у Цариграду са Азис-пашином. Сусретнувши се, ми смо се нашли и разумели, ма да у почетку није било међу нама никакве заједничке комбинације.

Радња наша није остала бесплодна. Бар одмах за тим појавио се један догађај, у коме је Порта први пут здружила своју снагу са нашом да сузбијемо Аустрију од навале на наша заједничка права. То је било приликом питања о Ђердапу, о коме ће доцније бити реч у овим запискама.

II.

Докле се бечка политика кретала овако непријатељским путевима према Истоку у опште, и Србији на по се, влада угарска ушла је била са свим у други колосек и показивала наклонитија расположења према Србији.

Још за времена Кнеза Михаила тражио је председник угарског министарства, гроф Андрашије прилику да се приближи Србији. Кад је Кнез, преко лета 1867. год. ишао у Француску, па по повратку, обишао и своје добро *Иванку* у Угарској, гроф Андрашије походио га је ту и измењао са њиме своје мисли. Он се трудио да убеди Кнеза, да Угарска нема никаквих агресивних ни амбициозних намера према Истоку. Причао му је, како је, на састанку у Салцбургу, исповедио цару Наполеону, да је угарска лађа тако пуна, да јој само још један терет треба, па да—потоне Те исте речи поновио је гроф Андраши и мени, кад сам, у нарочитој мисији, путовао западним кабинетима у почетку 1868.

Угарски министар ударао је пред Кнезом јако на Русију, нарочито поводом путовања аустро-угарских Словена на московску етнографску изложбу, која је тога лета (1867.) држана, и није крио страх, који му је тадашња славофилска политика руске владе задавала. Све што је Андраши је од Кнеза Михаила тражио, сводио је на то, да се Србија уздржава од раздражљивог утицаја на угарске Србе, и да их, у приликама, стишава и одвраћа од непријатељског одупирања угарској влади.

Ми смо напред изложили, како је угарска прихватила проглашење Кнеза Милана, и с каквом је предусретљивошћу изишла на сусрет новоі влади. У први мах није ништа отказано, што је од стране српске владе, још за време привременог Намесништва, захтевано у интересу мира и реда у Србији. Угарској влади била је ова прилика добро дошла да сломије отпор Срба угарских, нарочито новосадских. Она је појав завере у Србији доводила у везу са Новим-Садом и ако те везе није ни било, јер ма да је у Новом-Саду било легло жестоке опозиције противу владе Кнеза Михаила, опет је тешко доказати, да је тамо опозиција чак и у заверу прелазила. Тиме се у први мах могла објаснити предусретљивост маџарска према Србији. Но било је и других виших разлога. Завера

је била скована на угарском земљишту, па је част Угарске захтевала, да се искреним понашањем уклони и свака сенка сумње о добрим суседским расположењима према Србији. У то име били су сви заверсници, који су се у угарској нашли, затворени и под суд стављени Они су, шта више, на нарочитој лађи доведени били под саме зидове београдске ради суочења са завереницима, који су били у рукама српске власти. Појав је овај дејствовао благотворно на стишавање раздражених духова у Србији. Непријатеље реда он је поразио, а пријатеље охрабрио у вери на успех добре и праведне ствари.

Но не мање показала се готовост, да се укажу услуге Србији и у другим правцима. Имали смо већ прилику поменути, како је олакшаван пронос војних спрема, које су за друге земље на Истоку забрањиване. Отворени су преговори о пошти аустријској, што у Београду постајаше и срећно су закључени укинућем њеним. Вођени су такође преговори и о уређењу пограничних одношаја, о укинућу консулске јурисдикције и о закључењу трговинског уговора. Сва та питања ишла су више мање повољно у колико су од Угарске зависила, но она су ударила на тегобе, па и на препреке код бечке цизлајтанске владе. Отежавао их је доста и сâм гувернеман-

тални механизам, јер докле су предлози и противпредлози пролазили кроз компликовану машинерију пештанску па бечку, и обратно, у том дугом и спором току мењале су се и политичне околности, које су преговорима стварале нове почивке.

Две године трајали су одношаји ове врсте између Србије и Угарске. У управним и другим вишим маџарским кругова било се већ створило убеђење, да се одношаји са Србијом могу стално утврдити у духу доброг суседског пријатељства. Већ су се прваци маџарски позивали на пример угарско-српских одношаја да докажу својим и аустријским Словенима, тим примером, да је могуће имати пријатељства између Маџара и Словена; да Маџари немају зле воље противу њих; да су готови и с њима да се ставе на добру ногу. Много им је било по вољи, кад је први Намесник у пратњи неколико виших официра изашао у Базјаш, на сусрет цару Фрањи-Јосифу, кад је овај 1869. год. путовао на Исток. Влада царева улучи ову прилику, да укаже пажњу и Кнезу Милану и његовим Намесницима, понудивши им ордене своје, но ја и наш друг, стари Гавриловић, нађемо, да нема смисла да ми примимо те знаке одликовања, а да је са свим у своме реду, да их прими уз Кнеза и Блазнавац, који је ишао да поздрави

Цара. Ова је пажња била свечани израз добрих одношаја између нас.

Угарски министар председник налазио је сав свој рачун да ово стање ствари држи и утврди, ако не ни за шта друго, бар као доказ својега политичког успеха. Као што му сад, као заједничком министру спољних послова, његови земљаци певају химну, да је *„дика и понос маџарски“*, што је успео да и Русе »непријатеље монархије« претвори у пријатеље њене, тако је, по свој прилици, као председник угарске владе тежио, да суседне источне народе, а нарочито Србију, за Угарску привеже — али у колико је могуће што јефтинијом ценом.

Гроф је Андрашије знао, да је ствар завере, у којој је он Србији чинио услуге, ствар пролазна; он је од нас разумео, да је и питање о капитулацијама предмет потчињене вредности, а наше народне тежње (аспирације), да су једино земљиште, на коме може да се стално оснује будућност наших добрих одношаја, — па се приклањао да нам и у томе кардиналном питању угоди. Он је, наравно, бегао и од помисли, да преобрази облик отоманској царевини. И сâм је живео и служио у једној недовољно консолидованој монархији, па још на граници те исте отоманске царевине; и сâм, код своје куће, био је скоро дебордован народностима, и

то већином оним истим, које Турску заузимају, па како би смео и мислити, да оживи и оснажи те народности на граници Угарске? Како би смео и покушати, да се поигра ватром, која би се могла лако пренети и на његово земљиште? Није ли још 1862. г. рекао барон Прокеш у конференцији Канличкој, да свака концесија, која се учини Србима у Турској, разгрева Србе у Угарској?

Но нешто се морало чинити и у овоме погледу. Угарска је тек била ушла у процес свога уставног преображавања, а одношаји спољни нису за монархију ни с које стране били безбедни. Нарочито је била велика запетост у одношајима према Русији. Поменули смо већ, како је Андраши је отворено говорио, да је сваки онај непријатељ Угарској, који је пријатељ Русији. И у дипломатским круговима руским било је такође оживело уверење, *да је сукоб између Русије и Аустро-Угарске неизбежан, да је само питање времена.* Пред лицем таквих опасних евентуалности угарски министар председник морао је помишљати како да обезбеди леђа Угарској од стране Србије; јер ако би, у случају таквог рата, и Србија развила своју заставу, па пребродивши Саву и Дунав, продрла у средину свога једноплеменог народа, Угарска би се нашла између две ватре, тако да се не

би знало, која је за њу, по природи својој, погибелнија, да ли она с југа или она са севера.

У таквим околностима Андраши усвоји једну комбинацију, која се у Србији могла по кад-што чути, нарочито од 1867. год. Добивши градове без сваке непосредне жртве, без крви и новаца, ми смо се већ били почели навикавати на лаке тековине. Уображење људско прелази брзо све препреке, а жеље људске још брже расту. Многи је од нас почео био сматрати добитак Босне и Херцеговине под српску администрацију, као само питање времена. Прелаз је био природан и логичан: за градовима долази Србији Босна и Херцеговина макар и са суверенством портиним, па после и коначно ослобођење и уједињење српскога племена. Такве су жеље данас међу Србима обичне. И по што оне, бар у првој својој половини, нису много радикалне, не мењају облик Истока, а задржавају постојећу већ сенку султановог аукторитета, то за што их не би могао усвојити и један угарски министар председник? Особито, ако он још с њима скопча и неке територијалне добитке за своју краљевину!

И заиста, под јесен 1870. год. аустро-угарски дипломатски агенат и генерални консул Калај, вративши се из Пеште, где је био на подужем одсуству, донесе нам предлог у томе

смислу. На једном састанку, у сали министарства иностраних дела, он ми разложи цео пројекат, који ја одмах у његовом присуству, *под његовим диктандом,* писаљком побележим.

По његовом предлогу гласио би уговор, који би ми закључили у овоме смислу:

1.) „Ако би се између Србије и Отоманске Порте изродио оружан сукоб, цар. кр. аустроугарска влада држаће се начела немешања, и учиниће, да то начело и друге силе поштују.

„Ако би Србија хтела узети иницијативу у овом конфликту, влада се српска обвезује, да ће известити цар. кр. владу о својим намерама, а ако би иницијатива дошла од стране Портине, или би конфликат изазвале околности независне и од једне и од друге стране, Србија се обвезује, да ће цар. краљ. влади обзнанити почетак своје акције, пре него што са својом војском пређе преко границе.

„У свима предвиђеним случајевима цар. кр. влада обвезује се, да ће за време рата опсервирати према Србији благонаклону неутралност.

»2.) У случају, да се између Аустро-Угарске монархије и друге које силе породи рат, Србија се обвезује да ће према Аустро-Угарској бити пријатељски неутрална.

„За овакво понашање, Аустро-Угарска обвезује се, да ће Србији, после рата, израдити

придружење Босне, Херцеговине и Старе Србије (којој би се границе имале да означе), тако, да ове области, заједно са Србијом образују државу, која би стојала под сузеренством Портиним, а под условима, у којима се сад Србија налази.

„Ова анексија имаће да се изврши, ако буде потребно, и самим ратом у року, који би се одредио.

„Како Србија придружи себи ове провинције, Аустро-Угарска заузеће, за свој рачун, део Босне до Врбаса и Неретве.

3). Ако би се за време рата, у који би Аустро-Угарска била уплетена, породили немири у означеним провинцијама, Србија и Аустро-Угарска споразумеће се, да уђу у оне крајеве, који би у предвиђеним случајевима образовали саставне делове њихових држава.

»Ако би у случају ове интервенције Порта напала на српску војску било у Србији, било у својим провенцијама, онда пада услов опстанка Портиног сузеренства, и Аустро-Угарска се обвезује, да призна Србију као независну државу и да дејствује у истоме смислу и код других сила, да то исто учине.«

Гроф Андрашије, пре него што нам је предложио овакав уговор, трудио се, да задобије и цара за ову комбинацију. Бар нам је његов

агенат Калај казао, да му је *цар на кратко наговестио*, да ће добити налог да ради о придружењу Босне Србији. Државни канцелар Бајст био је такође пристао на пројект, и имао је шта више, и *да га потпише*, као министар спољашњих послова. И он је, као надлежан министар, заповедио Калају да може ући у посао, који му препоручује гроф Андрашије. Шта више угарски министар председник учинио је и један корак даље. Он је настајавао и код самог турског посланика, да склони Порту на комбинацију, коју је усвојио био, но ударио је на отпор, као што се може напред мислити. Овај корак грофа Андрашија стоји изван сваке сумње, јер нам је потврђен и са друге доста верне стране. И самоме руском посланику у Бечу, дошло је било ово Андрашијево заузимање до знања, што је, судећи по многим знацима, кабинет руски неповољно примио.

Нема сумње, да је гроф Андрашије према нама искрено мислио са својим предлогом. Он је, у опште, познат као државник искрен и истинит. Од државника једног не може се ни захтевати, да своје мисли и намере свакоме потпуно искаже, али ако, у опште, има државника, којима се у спољашњим одношајима може потпуно на реч веровати, такву веру непосредно заслужује Андрашије Он је човек пун разума, доста

сталан, јасан у својим погледима и правцима, и прави маџарски каваљер и с добре и рђаве стране. Он тера то каваљерство до афектације.

Ну и ако држим, да је он искрено мислио, друго је са свим питање: да ли би он заиста и могао нама помоћи, да предлог његов остваримо, и да ли би нам у опште тај предлог могао да поднесе са свима својим условима.

Кад ми је Калај саопштио главне његове црте, мој друг Блазнавац, налазио се у доста тешкој болести (од запаљења црне џигерице), која је неколико недеља трајала. Ја сам имао доста времена да размишљам о предлогу.

Жртве, које би предлог од нас изискивао, привидно су незнатне, јер нас оне обвезују само на пријатељску неутралност према Аустрији за случај, да се она с ким зарати, а за то нам обећава своју потпору, која би нас могла пратити и до самог проглашења независности српске. Ну дубље промотривши ствар, намећу се тешка и озбиљна питања: а ако би она сила, са којом би се Аустрија заратила, била Русија, (на коју Андрашије и смера), би ли наша неутралност била могућна? Не би ли ми у таквом случају дошли у сукоб са осећањем и интересима свеколиког Словенства, па и свога народа? Ако би Аустрија била победоносна, ми бисмо имали да јој жртвујемо сав део Босне и Хер-

цеговине до Врбаса и Неретве, т. ј. до Бањалуке и Мостара, *а то је трећи део ових земаља српских*. За време рата између Аустрије и друге какве силе, она заузима ове области при најмањем нереду, који би се у њима догодио. Што би и ми свој део заузели, могла би бити илузорна утеха и награда за нас, јер би се могло догодити, да Аустрија своју окупацију одржи, а да ми не будемо у стању то са својом учинити. Какав би то био жалостан исход! Ми бисмо сами пошли на руку Аустрији, да наше српске земље осваја! Па и у самом случају тријумфа аустријског, ко нам јемчи, да би Андрашије, чији нам карактер довољно поверења улева, био све једнако на челу Угарске, или да би он у монархији остао меродавна личност као што је тада био? Ко јемчи, да би у награду за нашу неутралност, корпуси суседне монархије пребродили Саву и Дунав, да нас на Балканском полуострву посаде на чело народа?

Ну смемо ли заборавити, да би Аустрија у томе рату могла и подлећи? Какве би нас тада жртве чекале од освете руске, од осуде целог Словенства? Обвезани уговором, да за време мира држимо владу аустро-угарску у току своје радње на пољу спољашне политике, ми бисмо је увели у утробу свога народа, ми бисмо се међу тим претворили у њеног васала, па у

случају њена пораза, и ми бисмо делили њену погибију и без боја и крви. Тешки би тада дани наступили за Србију од ове неприродне везе! И по што је мала вероватност, да би победа била на страни Аустро-Угарске, сва је прилика, да би ти тешки дани и наступили.

Ако су источни народи заиста у стању, као што се једнако држи, да се сами собом препороде, онда би управ рат између Аустрије и друге које силе био најудеснија прилика, да они то и покушају *а да се не изложе ни једној од напред побројених опасности.* „Благонаклона неутралност“ Аустрије била би им тада најпоузданија сâма собом обезбеђена.

Сâм у себе дубоко затворен, ја сам се био завио у ове мисли, очекујући, с једне стране, да се догађаји на Западу даље развију, а с друге, да оздрави мој друг, први Намесник. Кад је Блазнавац оздравио, он је такођер нашао, да је предлог пун опасности.

Међу тим, као последица немачко-француског рата, искрсну читав низ догађајâ, те нас ослободи од сваке дискусије предлога Андрашијева, па и од саме бриге, да на њ дајемо ма каква одговора.

III.

Прва бомба, која се распрсла над овим поверљивим односајима, била је нота, коју је аустро-

угарски министар спољних послова под 11. Новембром 1870. г. управио својим агентима у Београду и Букурешту поводом расписа Кнеза Горчакова од 19. Октобра 1870. г. о црноморском питању. Бојећи се, да руски поступак не би опасно раздражио духове у отоманском царству, гроф Бајст упућује још нотом своје агенте у Србији и Румунији, да дотичним владама изложе назоре Ц. Кр. владе односне на понашање, кога се оне имају држати у овој прилици. Министар је уверен, да је садашње стање у доњим дунавским земљама тако добро, да се бољим не може заменити. Он обећава да ни у напред не ће пропустити никакву прилику, а да се незаузме за њине праведне тежње; али исто тако неће допустити, да се потресају основи, који су уговорима од 1856. и 1858. год. постављени у смотрењу политичке егзистенције ових земаља, *па ма да би нужно било, да заложи и сву снагу монархије за одржање тих основа.*

Београдски аустро-угарски агенат био је у толико мудрији од свога шефа, што од ове ове ноте није учинио никакве употребе код српске владе, али је сујетни и лаки министар брзо пожитао, да је преда јавности.

Ми смо били поражени појавом овога значајног акта, коме се конзерватизам према Истоку чак и у претњу измеће. Јавно мишљење у

Србији било је под истим утиском. Све је листом устало да дâ израза осећањима свога огорчења. Јавни органи одбили су претњу с гњевом и презирањем, јер положај Аустрије није влади њеној ни мало давао ни права ни снаге на овако претећи тон. „Ако је, каже један наш орган, стање дунавских земаља тако добро, да се бољим не може заменити, онда од куда плашња, да те блажене земље не узруја једна проста нота Кнеза Горчакова? На што претња народима, кад народи па и Порта, које се ствар највише тиче, изјавише, да Русија том нотом просто решава у теорији једно за себе несносно унутрашње питање? Ако ли се тим фактом потресају основи створени на Истоку уговорима, може ли их жестока претња упућена на источне народе уздржати?«

Даље се пребацивало грофу јавно, да је брзо прошао медени месец његове према Истоку благонаклоне политике. Он је брзо заборавио оно, што је у почетку свога министровања у Аустрији, осуђујући источну политику својих претходника као убитачну по интересе монархије, изјавио, да он неће допустити да Аустрија *и на Истоку плаћа погребне трошкове, као што их је у Италији плаћала*, но да ће противним правцем окренути; а сад да је дошао на тачку својих претходника, које је сам осудио.

Претња је незгодно оруђе у рукама дипломатије. Њом се радо служио и лорд Русел према Источанима, па ствари на Истоку није ни у чему променио, а не ће их променити ни гроф Бајст, јер да је било могуће променити природни развитак источног процеса, то би били учинили силне Османлије или и претходници грофа Бајста, који су живели и радили у далеко повољнијим околностима за такве тежње. Али би данас такав покушај извесно само ту последицу имао, што би источни народи увидели неопходну нужду, *да се источно питање са свог природног земљишта одмах пренесе на оно земљиште, са кога би му дошла главна сметња, и ту најпре да се реши.* И тада би се могло догодити грофу Бајсту, да благодарећи његовој источној политици, Аустрија плати погребне трошкове на Истоку пре, него што је источни болник и погребен.

Такви су се одзиви слушали у Србији и у круговима владиним, и у јавној штампи на претњу Бајстову. С тога је он похитао да ублажи ефект свога лакомисленог корака. Његов агенат Калај саопшти нам 6. Февр. 1871. како је своју владу упознао са утиском, који је нота од 11. Нов. произвела у Србији, па од свога министра примио ближа објашњења о правом њеном смислу. У овоме објашњењу, од кога

нам је Калај нека места прочитао; гроф Бајст жали, што се његова нота разумела са свим наопачке и што је тај утисак и званичне кругове захватио. Нота је, вели, написана у цељи — не да прети подунавским Кнежевинама, нити да од њих захтева да оне буду Портина полиција, већ, на против, да је аустро-угарска влада хтела да заклони уговор, који подјемчава биће Кнежевина. На кратко, објашњење грофа Бајста испада на то, да његова нота *не прети народима, но ономе, који би њих одвео са стазе мира и лојалног понашања*. Ми смо на то приметили аустро-угарском агенту, да то објашњење примамо у толико више са задовољством, што нам се чини, да се у њему изриче *начело немешања* од стране аустро-угарске у источне послове, па смо предлагали, да се и та објашњива нота преда јавности, те да се тако отворено призна то начело, а у исти мах да се умири публика, на коју је нота од 11. Новембра произвела још немилији утисак но и на саму владу, јер ова и не верује, да се онако лако може да употреби *„сва снага монархије“* против хришћанских народа, као што се та претња може да изговори. Али не давши нашем захтевању никаква следства, ц. кр. министар само нас је утврдио у нашем схватању његове ноте од 11. Нов., која није ни могла имати дру-

гачијег смисла, до онога, који смо јој дали ми, а с нами и сви други, који су је читали.

Доцније, кад су, после пада француског царства, изашли на јавност многи важни званични документи, наше је схватање потпуно оправдано. У распри између херцега Грамонта, бившег посланика Наполеоновог код бечког двора, и грофа Бајста, обнародована је и нота министра аустро-угарског од 20. Јула 1870. на коју се Грамонт *позивао,* као на доказ, да је Аустро-Угарска обећала Француској своје активно суделовање у рату с Немачком. „Не заповеда ли, каже Бајст у тој ноти, и француски и наш интерес, да на то идемо, да се између два борца одпочета игра не заплете брзо? Ми мислимо да знамо, да би Русија, ако би смо ми у бој ушли, с места за нама пошла, Русија, која нас не само у Галицији, но и на Пруту, па и *на доњем Дунаву* угрожава.“

То је писао Бајст 20. Јула, а кад ја на три месеца за тим видео ноту Кнеза Горчакова од 19. Октобра, он је одмах помислио, да су „предстраже руске“ на »доњем Дунаву« већ готове, да се крену противу суседне монархије, па је за то и похитао, да нас својом претњом задржи од покрета.

И у својој ноти од 11. Новембра, види се, да је Бајст имао на уму, да употреби онај исти

двозначани тон, који је употребио и у својој ноти од 20. Јула. Зато је и пожео у оба случаја заслужну оцену, „да је он сам себе у своју власту мрежу ухватио.«

IV.

Још је као сињи камен лежао на нама тешки утисак, што нам остаде од Бајстове ноте од 11. Нов. а у исто доба искрсну и друга једна појава са те исте стране, која нас са Аустро-Угарском доведе у јаван формалан дипломатски сукоб. Овога пута беше нам Бајстов корак двогубо немио, јер не долажаше само од бечке, већ и од пештанске владе, и беше не само по својој важности врло замашан, но прелажаше већ преко граница претње на поље позитивне радње.

На кратко време, по што је Кнез Горчаков изненадио Европу својим расписом о црноморском питању, сазнасмо ми поуздано, да ће Аустрија да изнесе дунавско питање пред лондонску конференцију, на којој су се силе већ биле међу тим сагласиле ради црноморског питања. Одмах закључимо послати у Лондон нарочитог повереника, јер ма да по међународном положају наше земље ми немамо столице у томе ареопагу, опет нам се чинило, да и само полузванично заступање наших интереса код чланова

конференције обећава, да неће без сваког плода остати. Наш је избор пао на Чед. Мијатовића, начелника у мин. финансија. Он је бистар, научен, економним питањима посвећен, а поврх тога вичан језику и обичајима енглеским. При поласку његовом у Лондон, ја, примивши на себе да руководим ово питање, дао сам му усмена упутства у томе смислу:

Да се од чланова конференције извести, у којој ће се форми и у коме обиму изнети пред конференцију дунавско питање, па да о свему што сазна, владу извести и очекује ближа упутства, а међу тим у случају да буде реч о прибрежној комисији дунавској, да тражи, да се положај Србије у тој комисији не доводи више у сумњу, и да само оне одлуке прибрежне комисије буду за Србију обавезне, на које она изреком пристане;

ако би се повела реч о чишћењу Ђердапа, да изјави, да ће Србија своје мишљење о томе питању изразити у прибрежној комисији, која је једина надлежна за решење тога питања, но да Србија не пристаје ни на који начин, да ма и једне паре жртвује од своје стране на ту цељ; и

најпосле, имао је наш повереник да се извести, да ли се конференција лондонска не ће занимати и којим другим питањем, које би се

тицало Србије непосредно или посредно, па да о свему што дозна владу извести, како би она могла даље предузети што треба за предохрану народних интереса.

У исти мах предузмемо да се споразумемо са државама, које могу имати интереса, да с нама буду заједно у томе питању. На првоме месту била је Румунија, а на другом Турска. И румунска влада и Порта одзову нам се повољно. Румунија је имала истоветних основа, које смо имали и ми, да се с нама брани од Аустрије, а Порта је, сем тих обзира, желила још да нам да доказа солидарности своје као одговор на *измену мисли, коју смо учинили с њоме о потреби заједнице,* приликом покушаја, које је Аустрија предузимала преко генерала Вагнера, да отвори себи врата Босне и Херцеговине. И заиста, Портин посланик у Лондону, Мусурус-паша, заузимајући се за наше назоре, изреком је исповедао у конференцији, да је Порта лојалном понашању Србије дужна да брани њено гледиште. Могло је изгледати, да је Порти било добро дошло, да се заклони за леђа Србије, но кад се зна, да смо ми своје гледиште отворено заступали, не само да нам тај њен изговор није ништа сметао, но смо још могли бити задовољни, да и тај призор доживимо, да се наш „моћни“ сузерен заклони за малу Србију.

Наш изасланик приспевши у Лондон, био је примљен предусретљиво, како од посланика великих сила, чланова конференције, тако и од стране велико-британске владе. Министар спољних послова, лорд Гренвил, примио је српског повереника не само личном предусретљивошћу, но свагда још у своме званичном кабинету, у министарству спољних послова. Руски посланик, барон Брунов, честитао је Мијатовићу овај успех. Он му је први објаснио прави значај овога пријема, саопштивши му, да *се сматра као политични догађај,* што је влада српска својим понашањем успела, да се њен одасланик прими *званично* у министарству, и то тим већма, што су други одасланици српски, који су пређе ишли у Лондон, поред свију својих добрих личних својстава, били примани на разговор само у приватном стану енглескога министра, а никада у његовом званичном кабинету.

Ни иначе није корак, који је влада српска учинила била, нашла на какво неповољно оцењивање у Лондону. Чланови конференције изјавили су, да савршено појимају разлоге, који су владу српску побудили да тај корак учини, и одавали су признање нашој бризи за права народна, а чудили су се изостанку румунског агента.

У први мах, кад је наш изасланик стигао у Лондон (у почетку Јануара 1871. год.) још није било са свим извесно, хоће ли дунавско питање изаћи пред конференцију, али му је у круговима дипломатије наговештавано, да Европа има живог интереса, да се Ђердап прочисти, те да слобода пловидбе, која је проглашена париским уговором, буде и у самој ствари могућна. Особито је талијански посланик, Кавалер Кадорна, говорио у томе смислу с великом заузетошћу.

На скоро за тим изађе дунавско питање у са свим одређеном облику пред конференцију.

Енглеска предложи, да се трајање европске комисије на Сулини продужи на неодређено време. Првобитно постојала је намера предложити, да се јурисдикција овој комисији распростире *и на више од Исакче*, но ударивши на осудну опозицију од стране Аустро-Угарске, ова је мисао одмах напуштена, те Енглеска свој предлог ограничи само на продужење рока поменуте комисије. Представници Аустро-Угарске, гроф Апоњи, редовни посланик, и гроф Сечен нарочити пуномоћник у ствари дунавског питања, поднесу конференцији следећи предлог у два члана:

„I. члан. Услови за нов састанак прибрежне комисије установљене чланом XVII. уговора од 1856. утврдиће се предходним споразумљењем

међу прибрежним силама, а у колико би се тицало измене члана XVII. поменутог уговора, то ће та измена чинити предмет особене једне конвенције међу силама супотписницама.“

„II члан. Из обзира на интересе трговине, на неодложност и величину послова потребних да се уклоне сметње и опасности што стоје на путу пловидби на Дунаву на горњем и доњем Ђердапу, Њег. Вел. Цар Аустриски и Краљ Угарски споразумеће се са својим суприбрежницима о овоме делу реке, о техничким и финансиским условима предузећа једног, коме је цељ да уклони горепоменуте сметње посредством грађевина, које ће царска и краљевска влада имати да предузме.

„Правило постављено чланом XV. париског уговора, т. ј. да се неће установљавати никаква бродарина основана једино на томе што се реком плови, проглашава се, да се неће примењивати на грађевине, о којима се нађе, да су нужне у горепоменутом делу реке, а које њојзи прибрежне државе предузму на свој сопствени трошак.

„Бродарана, која ће се могућним начином завести, ваља да буде за све заставе једнака; њезин принос може служити само на то, да се покрије интерес и отплата капитала употребљенога на речне грађевине, а престаће чим се тај капитал отплати.“

По овоме предлогу види се јасно шта Аустро-Угарска тражи, ма да је састав њених чланака доста увијен. Ц. Краљ. влада желела би, да сама са Портом одреди услове, под којима ће сазвати прибрежну комисију; она тражи, да се *њој самој* повери, да очисти Ђердап, а за накнаду трошкова, које би око тога посла учинила, да може наплаћивати бродарину. Што обриче, да ће се са осталим суприбрежницима споразумети о финансијским и техничким условима предузећа, то би могла бити илузорна утеха за оне државе, које би изгубиле огромно право, које им обезбеђује уговор париски.

Сазнавши за ове предлоге, ми смо одмах и телеграфом и преко поште послали јасна и довољна упутства нашем повеoенику у Лондон, а нисмо пропустили ни то, да се споразумевамо даље, преко владиних заступника, са Портом и Румунијом. Ова радња може се у неколико видети из плаве књиге, коју је влада поднела народној скупштини 1871. о дунавском питању*.) Ту у једном писму, које Мин. Ин. дела владе Кнеж. Намесништва пише срп. заступницима у Цариграду и Букурешту, стоји:

*) Преписка књежевско српског министарства Иностраних дела о дунавском питању на лондонској конференцији, држаној 1871. год. У Београду, у државној штампарији 1871

„Наша тежња и наша радња може само на то управљена бити, да се слобода пловидбе оствари сходно одредбама париског уговора. Са тога узрока ми не можемо бити за опстанак, па ни за тако дуго продужење европске комисије, јер је сматрамо као сметњу слободи пловидбе на Дунаву. У осталом, као што питање о европској комисији прелази нашу надлежност, ми са давањем свога гласа морамо излазити без наваљивања. Много отвореније морамо се ми изражавати и са потпуним настојавањем радити о самој пловидби, којој конференција лондонска није надлежна да прописује регулисање, но прибрежна комисија. Била би поништење нашег права, ако би ко други хтео да решава појединости пловидбе, а у то неоспорно улази и чишћење Ђердапа.“*)

У инструкцијама, које су 23. Јануара 1871. издате владином изасланику у Лондону, каже се, између осталог:

»Ви видите, Господине, да се пројекат аустро-угарски не слаже ни у једној тачки својој са париским уговором. По одредбама овога уговора нити се европска комисија може претворити у сталну**), нити је Аустро-Угарска сама позвана,

*) стр. 3. плаве књиге.

**) Још се тада мислило, да је и то предлог аустро-угарски, па се тек доцније сазнало, да је Енглеска изнела пред конференцију питање о *»европској комисији«*.

да по Дунаву уклања препреке, које сметају његовој пловидби. Исто је тако јасно, да је уклањање препрека на Дунаву питање, које не може бити предмет надлежности никакве европске конференције, као што је она, која се сада у Лондону држи; јер по тачкама 2. и 3. члана 17. Париски је уговор овај задатак резервисао прибрежној комисији, т ј. свима прибрежним државама, а на име Баварској, Виртембершкој, Аустрији, Турској, Србији и Румунији."

„Члан 15, овога (Париског, уговора проглашава, да ће се начела, која је бечки конгрес поставио о регулисању пловидбе по рекама, које додирују или теку кроз више држава, применити такођер и на Дунав и његово ушће. Да би се остварила ова одредба, члан 16. истог уговора установљава европску комисију, у којој су заступљене силе потписнице истога уговора (Француска, Аустрија, Енглеска, Пруска, Русија, Италија и Турска) са задатком, да отклони препреке пловидби на ушћу дунавском и околним крајевима црнога мора, а члан 17. установљава *прибрежну комисију*, у којој су представљене прибрежне дунавске државе па наравно и Србија. У задатак прибрежној комисији поставља Париски уговор: 1) да изради правила о пловидби и речној полицији; 2.) да уклони препреке *ма какве природе,* које

би сметале, да се на Дунаву могу применути одредбе бечког уговора; 3.) да нареди и изврши *нужне грађевине* по свему току реке; и 4.) пошто се европска комисија распусти, да се стара, како ће се моћи одржати пловидба на ушћу дунавском и околним крајевима морским."

Од куда би се дакле могло узети право, које Аустро-Угарска за себе рекламује? У уговору париском оно нема ни најмањег темеља, а не држимо, да се може извести ни из јавног европског права. Европа је створила европску комисију, јер су интереси о којима се ова имала да стара на дунавском ушћу опште европски, али чишћење Ђердапа стоји на првом месту у реду интереса *прибрежних* земаља, а понајпре Аустро-Угарске, Турске, Србије и Румуније. Чини нам се, да без пристанка *свију* ових држава ни сама прибрежна комисија не би могла ништа одсуднога решити, а много мање могло би се то правно учинити од стране сила, које су у питању интересоване само са општег европског гледишта. Морала би дакле и сама конференција бити надлежна, па да може Аустро-Угарској поверити право, које она рекламује, а ми сумњамо о тој надлежности. Све што би силе о Ђердапу могле на конференцији решити, могло би бити питање, да ли пристају, да се на-

плаћује бродарина, ако би се прибрежне државе сагласиле, да се Ђердап раскопа.

„Руковођена напред изложеним назорима, влада Кнежевска налази, да је интерес наше земље у овом питању сагласан са париским уговором. Са тога сам вам под 16.|28. ов. мес. и телеграфисао, да радите у смислу тога уговора, тражећи нарочито да се обнови прибрежна комисија, те да она уреди слободу пловидбе по Дунаву, па да реши и питање о Ђердапу као питање, за које су једино прибрежне државе надлежне.“

„Ја сам ове назоре доставио нашим заступницима у Цариграду и у Букурешту под 19. ов. м. писмом, кога вам копију овде прилажем; но по што ствар не трпљаше одлагање, служио сам се и телеграфом, препоручивши господи заступницима да наше схватање саопште владама, код којих су акредитовани, па да их позову на сугласну радњу.“

„Драго ми је, Господине, што вам могу јавити, да су наше мисли усвојене и у Букурешту и у Цариграду. Знате из мога телеграма од 22. о. мес. како је Али-паша одговорио нашем заступнику, да је Порта пристала на продужење европске комисије још само за две године, а питање о Ђердапу *да има изостати из конференције, па да се задржи за прибрежну комисију*. Румунски министар иностраних дела изјавио нам је та-

која се, *да се са свим сагласава са нашим мислима* и да одмах шаље о томе упутства своме агенту у Лондону.“

„На тај начин сретни смо, што видимо, да је осим Аустро-Угарске, између држава, у питању о Ђердапу највише интересованима, постигнута потпуна сагласност“. (Плава књига страна 7.)

Но докле је заузимање наше за своје гледиште текло успешно у Букурешту и у Цариграду, ударала је наша радња у Лондону на неодољиве препреке. Њих нисмо могли лако да отклонимо ни ми, а није могла ни сама Порта, јер и ако је и њој криво било, што је питање дунавско пред конференцију изнесено било, предлозима аустриским биле су, са малим изузетком, све силе пресудно наклоњене. Русија је у основу одобравала наше гледиште, али се за њ није могла отворено заузимати. Она је за се израдила промену три члана париског уговора, па како би се могла одупрети жељи свију осталих сила, да се још и који други члан тога уговора измени, особито још кад при томе интреси руски нису ни мало у питању? С тога је барон Брунов изјавио нашем поверенику, да ће се Русија држати неутрално у питању о Ђердапу, у осталом, да је извесно, да ће конференција усвојити аустријско-угарски

предлог. Он је додао, да Србији не требају нови докази, како јој је Русија наклоњена, пошто је то већ толико пута засведочено. Али Русија, као свака велика држава, има својих великих интереса, па по некад настуне прилике, да за љубав ових великих интереса мора да жртвује друге мање, ма како иначе да су јој мили и драги. Све што могаше обећати, то је, да ће турском посланику говорити, како је у интересу Портином, да српске жеље узме у правично призрење. Лорд Гренвил казао је нашем изасланику изреком, да Енглеска има живог интереса, да се Ђердап рашчисти, да је она за предлог аустро-угарски, а и остале силе да су за њ заузете. Немачки посланик, гроф Бернсторф такође се изражавао у смислу повољном за аустро-угарски предлог. Исто тако, као што се већ зна, изражавао се пресудно талијански посланик, Кавалер Кадорна.

Турски посланик био је јако забринут због правца, којим је било пошло дунавско питање. Изражавао се, да је Порти у опште немогућно, да се противи отварању Ђердапа, али да никако не може пристати, да се једино Аустро-Угарској остави, да тај посао изврши. Њему се чинило најправичније, да тај посао предузме сама Порта, почем доњи Ђердап лежи са свим, а горњи бар половином у области турског цар-

ства. Он је радо признавао разложитост нашег гледишта, и обећавао, да ће га заступати у конференцији, но показивао је двогубу незгоду, с којом је скопчано одупирање аустро-угарском предлогу. Једна је незгода у томе, што се тој мисли не може одрећи цивилизаторски карактер, и друга је та, што је Аустро-Угарска вешто спојила питање о наплаћивању бродарине на Ђердапу с тражењем, да се прокопавање Ђердапа њој повери.

Силе брзо дођу до споразума о европској комисији на Сулини. Пристану све, заједно са Турском и Русијом, да се трајање њено продужи и само је остајало да се одреди време, на које се продужује. Турска је тражила што краћи, Енглеска и Аустро-Угарска што дужи рок. Доцније се конференција сагласила, да се трајање ове комисије продужи на последњи један период од дванаест година, рачунајући од 24. Априла 1871. па до 24. Априла 1883. год. као време потребно за потпуну исплату зајма, који је комисија начинила, а под гарантијом Аустро-Угарске, Немачке, Француске, Велико-Британске, Италије и Турске.

Остало је било још једино питање: о Ђердапу. И пошто је и црноморско питање без тегоба свршено било, то се на Ђердапу усредсредио сав интерес конференције.

Споменули смо већ, да је Аустро-Угарска имала два заступника на конференцији, од којих је један, граф Сечен, нарочито ради дунавског питања изаслан био. То је, кажу, човек у питање дубоко посвећен и од велике способности. Они су обојица побијали наше назоре, доказујући, да питање о Ђердапу у оном смислу, у коме су га они изнели, заиста и спада у надлежност европске конференције, почем је отварање Ђердапа ствар, која се тиче целе Европе, и почем питање о бродарини несумњиво спада у њену надлежност. Они су се нудили, да у свој предлог ставе дометак, како се решењем конференције (у њиховом смислу) »*не вређају права осталих прибрежних држава, већ да остају у пуној снази својој*“.

Кад је наш посланик одбио ову понуду и, у смислу својих инструкција, неодступно захтевао, да се питање ђердапско резервише за прибуежну комисију, гроф Сечен стао му је доказивати, да Аустро-Угарска не може на то ни на који начин пристати. „Комисија је та до сада само дала доказа о својој неспособности за живот, и у опште тако је, у политичном погледу из суревнивих елемената сложена, да тако сплетеном створу није ни могућно, да развије ма какву животну снагу. Овој комисији упутити питање о рашчишћавању Ђердапа, зна-

чило би одложити у бесконачност извршење једне мисли, која је за сву Европу од велике важности.“ Гроф је, говорећи овако, имао пред очима оне сметње, које је Порта у 1858. год. стављала на пут положају комесарâ Србије, Влашке и Молдавије. Аустро-Угарска влада није хтела да оцени значајну околност, што се од тога доба у положају наших Кнежевина много што шта изменило тако, да се данас сматрају као савладана гледишта, па и као ситнице, многи обзири, на које је Порта онда велику важност полагала. У томе смислу говорио је наш посланик у Лондону, а у томе смислу говорили смо ми овдашњем агенту аустро-угарском Калају, кад нам је по налогу грофа Бајста два пут долазио, да нас склони на аустро-угарски предлог.

Свима је скоро силама било до тога, да се задобије *сигуран трговачки пут кроз Ђердап*, па су оне у толико више биле наклоњене аустро-угарском предлогу, у колико су држале, да Аустро-Угарска даје највеће гаранције, да ће се то важно предузеће у њезиним рукама извршити за што краће време, са што мање трошка и што савршеније у техничком погледу. И лорд Гренвил и гроф Бернсторф нису крили пред нашим послаником да су проникнути убеђењем, да Аустро-Угарска даје највеће и фи-

нансијске и техничке гарантије за успешно извршење дела, за које је она највише везана и по своме положају, и по своме великом интересу у дунавској пловидби. Граф Бернсторф додавао је још, да друго ништа и не остаје, но да се то предузеће повери Аустро-Угарској, почем је Србија изјавила, да није вољна ни једне паре да потроши на ту сврху, а о Турској се сумња да ће у финансијском и у техничком погледу бити у стању, да тај посао скоро и ваљано изврши.

Ове измене мисли текле су ван конференције у личним поверљивим преговорима, а тек 22. Јануара (1871.) изнесе се аустро-угарски предлог формално пред конференцију; али турски посланик изјави, да је без настављења, а међутим затражи наш пристанак, да на првом састанку конференције поднесе овај предлог:

„С обзиром на олакшицу, коју би велика европска трговина уживала, када би се Ђердапи рашчистили, европске силе изјављују: ако прибрежна комисија реши, да се Ђердапи рашчисте, силе потписнице парнског уговора пристају да се од лађа, које се олакшаном пловидбом на Ђердапу служе, наплаћује бродарина све донде, док се капитал на ово предузеће нужним начином потрошени не одплати.“

Одмах 24. ис. мес. одговоримо ми нашем посланику телеграфом, да пристајемо на редак-

цију, коју предлаже турски посланик, пошто се њоме решење питања задржава за прибрежну комисију, а то и јесте наша основна мисао за целу ову радњу. У исто време јавимо у Лондон, да и Румунија, којој смо се ми вазда обраћали за договор, дели наше гледиште, ма да се доцније показало, да она, на жалост, није ништа учинила да своје назоре у овоме важном по земљу питању заступи

На састанку конференције од 26. Јануара изиђе опет на среду питање о Ђердапу, но ни тада не дође ни до каква закључка. Аустроугарски посланик настојавао је живо да се његов предлог усвоји, а Мусурус-паша разлагао је основаност нашег гледишта, као и побуде, са којих Порта налази за умесно, да то гледиште брани, но он је у томе одупирању био усамљен. Аргументација Мусурус паше оснивала се у толиком степену на назорима српске владе, да је аустро-угарски посланик примећавао, да Србија није суверенска држава, и да по томе назори српске владе у овоме предмету не могу имати решавајућег значаја. Руски посланик није ни улазио у дискусију, а лорд Гренвил био је једини члан конференције, који, при свем том, што је несумњиво био наклоњен аустро-угарском предлогу, *ипак се показивао, да није рад, да се донесе одлука, која би била*

са свим противна нашим назорима. За ово наклоно понашање имамо можда да захвалимо живој потпори, коју нам је и у овоме питању указивао дипломатски агенат Њез. вел. британског Величанства, Лонгворт, који је, по нашем настојавању више пута и писао и телеграфисао у нашу корист.

27. Јануара позову Мијатовића на разговор и лорд Гренвил и граф Сечен. Енглески министар није нашем посланику ништа пресуднога рекао, али је, помињући енглеске трговачке интересе у слободној пловидби, изјавио жељу, да се у овој ствари са Аустро-Угарском споразумемо. Ну много осуднији био је гроф Сечен. Он је особитом речитошћу представљао Мијатовићу, како Аустро-Угарска није могла очекивати толики отпор од стране Србије; како они јако жале, што су на тај отпор наишли, али да ће најенергичније радити да на конференцији продру са својим предлогом. Аустро-Угарска не ће ни на који начин пристати на редакцију, којом би се чишћење Ђердапа начинило илузорним, или ма само и одложило. Гроф Сечен показао се том приликом Маџар у правој суштини. Он је ватрено претио да ће његова влада „све и сва употребити, да са својим предлогом успе“. Наш му је повереник доказивао, да би то била опасна преце-

денција, ако би конференција решила, да се Ђердап прокопа, па још и назначила, ко то закључење да изврши. Наша народна аутономија претворила би се у просту машту. И ми нисмо сигурни, да прва европска конференција, која би се можда због какве папине ствари састала, не би мимогред решила, да се у интересу европског саобраћаја сагради гвоздени пут кроз Србију, па да означи и државу, која би тај посао извршила. Граф је охоло одговорио, да би то заиста и могло да буде, па ма држава, о којој би се то решило, не била мала као Србија, већ велика као Аустро-Угарска монархија. Но најпосле изражавао је он своје надање, да ће Калај владу српску у Београду моћи склонити да тргне своју опозицију.

Видећи, да је Турски посланик једини, који брани наше гледиште, влада намесничка препоручи своме заступнику у Цариграду, да изјави вел. везиру нашу захвалност на држању Царског посланика, и да настане, да Порта остане постојана у овом правцу, „пошто би противно поступање начинило овде неповољан утисак, и принудило нас да тражимо наслона на страни, те да успех ствари својој обезбедимо.“ Но почем нисмо сигурни били, да не ће Порта најпосле и попустити наваљивању аустро-угарске владе, која је код ње живо ра-

дила, да је поколеба, то препоручимо (28. ис. мес.) Мијатовићу, да у договору са румунским агентом састави мемоар, у коме ће разложити наше гледиште и оградити право наше од повреде, која би му се нанела, кад би конференција усвојила аустро-угарски предлог о Ђердапу. Ако румунски агенат не би хтео са њим заједнички овај корак да учини, то да наш агенат са̂м поднесе мемоар конференцији или појединим члановима њеним, како, према околностима, нађе да је најцелисходније. У исто време настојавали смо и у Букурешту за заједничку радњу, но од туда су одзиви све једнако били сумњиви, док се најпосле није осведочило, да се влада румунска од сваке радње узржала. Докле нам је она одговарала, да је њен агенат Страт у Лондону слаб, и да ће чим оздрави, се нашим сагласно радити, дотле га је Мијатовић узалуд тражио по Лондону, па за њ и код самих чланова конференције распитивао, који су се и сами чудили, што се Румунија тако равнодушна показује.

Не могавши наћи Страта, Мијатовић преда са̂м ограду нашег права. Она је позната из „Плаве књиге“ од 1871. (стр. 13.), а оснива се на упутствима, која смо овде у главним цртама извели. Ограда се закључује овим речима:

»Узевши у призрење:

„1-во да оба Ђердапа леже на обали Србије;

„2-го да у смислу опредељења париског уговора ђердапско питање, како у целини својој, тако и у појединостима својим, спада у надлежност прибрежне комисије;

„3-ће да по члану XVII-ом уговора париског Србија има право саветовања и гласања у овој комисији;

„4-то да је по уставу Србије влада Кнежевине одговорна народу за сваку повреду права његових; —

„влада Кнежевска не може а да не протестује против сваког било посредног или непосредног решења ђердапскога питања ма на коме другом месту, осим у крилу прибрежне комисије.«

Мемоар је био упућен на Турског посланика а другим члановима конференције предат је у копији нарочитим спроводним писмом (в. плаву књигу ст. 16.). Пријатељи, као што је барон Брунов, којима се Мијатовић за савет обраћао, нашли су да је та форма и најправилнија и најудеснија да нашу ствар не отежа. Шта више, неки су и сумњали, да ће сви посланици и саму копију протеста хтети да приме, а ако је прими лорд Гренвил, да се то може сматрати као права победа. Међу тим не само да су сви посланици примили с великом гото-

вошћу копије протеста, но ју је примио и сâм министар вел. британски и писменим актом из свога министарства известио о пријему српскога повереника.

Мемоар био је добро оцењен. Мусурус-паша био је њиме врло задовољан, и изражавао се српском поверенику, да нам је успех осигуран, само ако му из Цариграда не би дошла наставлења противна досадашњима. Барон Брунов, спроводећи српски протест својој влади, изразио се, да Србија има узрока бити задовољна; да је све учинила, што је било могућно, што је било нужно, па и више но што је било нужно. Само је аустријски посланик налазио да је протѐст прек; да је он изненађен обимом и одсудношћу његовом; да Порта, као суверена држава, ни издалека не прави аустро-угарском предлогу такву опозицију, нити тако апсолутно одриче европској конференцији надлежност, да о Ђердапу донесе одлуку, као што то чини Србија. Кад је графу Апоњију примећено, да ми нисмо сами, који тражимо да се питање Ђердапско задржи за прибрежну комисију, одговорио је он, да је Србија заиста једина, која против аустро-угарског предлога устаје, јер се Турска управо само српском опозицијом изговара, а Румунија није ништа изјавила.

Докле су се аустро-угарски пуномоћници у Лондону трудили, да задобију српског повереника за свој предлог, долазио је Калај у Намесништво, да нам објасни гледиште своје владе. И пошто је први корак његов остао безуспешан, препоручио му је гроф Бајст, да и по други пут покуша склонити нас, да своје гледиште напустимо, пошто је граф представљао, да је наше непристајање дошло само са тога, што се са Калајом нисмо могли разумети.

Калај је дао себи труда да нам доказује, да аустро-угарски предлог није управљен ни против којег права Србије, па је додао, да не могући увидити стварног основа нашој опозицији, не може друкчије, већ да је сведе просто на неповерење према намерама и расположењима аустро-угарске владе. Ми смо пресудно одбили такво карактерисање наше радње у Лондону, представљајући му, да ту не може бити речи ни о каквом неповерењу. Питање о коме је реч, чиста је ствар нашег једног територијалног и једног формалног права, које је Србија стекла париским уговором од 1856. године. И са свим сагласно са упутствима, које смо били издали нашем поверенику, изјавили смо и Калају, да пристајемо, да се заведе бродарина, али решење о пословима на Ђердапу, као и ко да тај

посао изврши, као и на који начин, све то да се остави прибрежној комисији дунавској, у којој је по париском уговору и Србија члан. На то је и Калај, као што је чинио Сечен у Лондону, доказивао неспособност прибрежне комисије, да питање изведе на чистину због суревњивих елемената, који у њој столицу имају. А кад смо ми и те разлоге одбили променом времена и фактичких одношаја, са којих се можемо надати, да Порта не ће више доводити у сумњу правни положај Кнежевских комесара у прибрежној комисије. Калај је стао претити, као што је чинио Сечен. Он је изјавио, да аустро-угарска влада, ма колико да жели, да српска влада на њен предлог пристане, ипак мора сва призрења према Србији да одбаци, па и не обзирући се на Србију, да ради, како да са својим предлогом продре. Ја сам на то приметио Калају, да такав говор изгледа, као да се *апелује на право јачега;* али историја светска показује да *они, који се радо позивају на право јачега, пре или после, али обично увек, нађу и од себе јачега.* Бар Србија не би никоме саветовала, да, ослањајући се на такво право, вређа права слабијих. Ми смо одушевљени најискренијом жељом, да Србији одржимо и умножимо оне симпатије, које је народ српски својим понашањем стекао последњих година у

великих сила, а нарочито да одржимо пријатељске одношаје са суседном монархијом; али пре свију других дужности, влада српска сматра за своју прву и најсветију дужност *да брани права народна*. Њих не сме она никаквим другим обзирима жртвовати.

Тада су били са свим светли изгледи на успех наше ствари, али на неколико дана доцније узела је она нов правац. Ако је Аустрија ударала код нас на непобедан отпор, изгледа, да је у Цариграду успела, да ослаби отпор Портин, јер 12.-ог фебруара Мусурус-паша објави српском повеdivенику у Лондону, да има само један начин да се одбије аустро-угарски предлог. Тај би начин био, да конференција, у место аустро-угарске редакције, усвоји другу, коју ће јој он, по налогу, који је из Цариграда добио, предложити, а та би гласила:

„Почем силе, прибрежне оном крају Дунава, где Ђердапи праве сметњу пловидби, задржавају себи, да се међу собом споразуму како да се ове сметње уклоне, високе стране уговорнице изјављују, да им још сада признају право да привремено наплаћују бродарину од трговачких лађа свију народа, које се олакшаном пловидбом на Ђердапу служиле буду, до год се не отплати дуг, који се ради извршења тога предузећа начини“

Ма да је првобитна, управо српска редакција овом новом замењена, опет смо ми могли бити прилично задовољни овом меном положаја; јер она сведочи, да је пао аустро-угарски предлог, који је смерао на то, да се Дунав преда са свим у руке аустро-угарској монархији. Сама ова монархија могла би нашом заједничком реком неограничено располагати; у договору са Турском, њено се располагање не може измаћи испод нашег гласа и утицаја, *пошто је и сама Турска тек преко нас Ђердапу прибрежна сила.*

При свем том ми смо покушавали, да ову нову редакцију одбијемо. Ну ту смо ударили на неку мистификацију. Обратив се Порти, примили смо одговор од вел. везира, *„да ни с које стране није предлагано, да се питање Ђердапско задржи договору само између Аустро-Угарске и Порте.“* Не ћемо узети, да имамо посла са каквом *обманом*: јер је Али-паша био доста слободан од те слабости, ну или је Мусурус-паша сâм зачетник нове идеје, па она није била ни позната вел. везиру, кад је он нама одговора давао, или је Али-паша разумевао и тада, као што нам је доцније и објаснио, *„да се питање о Ђердапу и не ће другачије решити, већ суделовањем Србије и услед договора свију прибрежника“* („qu'avec votre coopération et à la suite d'une entente avec tous les riverains“.)

Ну ма какав био смисао одговора вел. везира, јасно је, да је Порта у неколико попустила. И пошто је она била једина, која је на конференцији наше гледиште званично бранила, за нас није могло бити никакве сумње, да не ћемо моћи обуставити нов обрт, у који је ствар ушла. С тога смо морали настојавати, да бар што више оградимо своје право. И сам Мусурус-паша излазио нам је на сусрет у томе правцу. Да би нам доказао, како је свака мисао о стешњавању нашег права далеко од Порте, уверавао нас је, да ће он настојавати на конференцији, да се у члану о *прибрежној комисији* стави дометак *»да се опредељења париског уговора односно подунавских Кнежевина имају у целости одржати.«*

Сад је даљи развитак ствари брзо текао. 23-ег Фебруара тргне Аустро-Угарска свој предлог о Ђердапу натраг, па заједно са осталим силама пристане на редакцију, коју је Порта предложила, а 1-ог Марта конференција и формално закључи своје седнице.

Пошто је тиме ово тешко и тугаљиво питање на конференцији закључено било, да бацимо сад поглед на исход наше радње.

Шта смо ми тражили? Тражили смо:

Да се Ђердапско питање не решава на конференцији; и

Да се одржи прибрежна комисија, како се ђердапско питање не би решило без суделовања Србије.

Ако испитамо суштину уговора лондонског, налазимо:

Да је Аустро-Угарска повукла натраг свој предлог, који је смерао на то, да се питање не само реши на конференцији, но да се њој једној повери прокопавање Ђердапа;

Да је остављено споразумљењу прибрежних Ђердапу сила, да се уклоне препреке, које на том крају Дунава сметају пловидби; и најпосле

Да су одржана у пуној снази она опредељења париског уговора, која се односе на подунавске Кнежевине, као чланове прибрежне комисије.

Ако дакле и није потпуно усвојено наше гледиште, имамо опет довољно узрока да будемо задовољни исходом своје радње нарочито кад се сетимо, да се дипломатски преговори никад и не свршују другачије до транзакцијом (погодбом) интереса. Особито је овај обичај примљен на лондонској конференцији, „где је прећутно било усвојено начело равних накнада (еквивалената). Русија је повратила себи право да на Црноме мору може имати флоту; султану је на име равне накнаде поврађено право да може отварати мореузе дарданелске; западне

силе, нарочито Енглеска, добиле су као еквиваленат продужење трајања европске комисије на Сулини. (в. плаву књигу стр. 30.).

Према томе може се сматрати као изванредан успех, што и Аустро-Угарској није призната равна накнада, а то је могло бити само усвојењем њенога предлога, који је одмах с почетка имао за себе наклоност не мало свију сила, које су на конференције заступљене биле.

Изгледа можда на први поглед, као да су подунавске Кнежевине искључене из суделовања у решавању питања изразом »*Ђердапу прибрежних сила,*« по што се ни Србија ни Румунија не могу сматрати као „силе“. Но кад се узме да Турска и јесте тек посредством Србије и Румуније „Ђердапу *прибрежна* сила“, онда је јасно, да се без њиховог пристанка прокоп Ђердапа материјално не може извршити, ма какво било решење Турске и Аустро-Угарске. Ту би неизбежно наступило питање *о територијалном праву Кнежевина,* које нити им је ко могао, ни смерао да вређа. Једини смисао уговора лондонског може бити само тај, да Виртембершка и Баварска не ће имати гласа при решавању ђердапског питања. Удаљене од Ђердапа, не могу ове државе ни имати права, да суделује у решавању једног питања, које их се непосредно и не тиче.

У осталом и сам в. везир објаснио је нашем заступнику у Цариграду, да се закључење конференције и не може тумачити као да смера на ускраћивање права, које припада Кнежевинама, па је, како је напред наведено, јасно обрекао, »да се питање о Ђердапу и не ће другачије решити, већ суделовањем Србије и услед договора свију прибрежника «

У колико смо дакле радили, да Аустрија *сама не добије Ђердап у своје руке,* наш је успех потпун, а тај је успех у толико значајнији, што је задобивен у Лондону, т. ј. на једном земљишту, које нам је дотле било мало приступно. У колико је пак и Турска увршћена у ред *„прибрежних сила“,* не може нико не сматрати питање ђердапско у најмању руку бар као ствар *унутрашњу, домаћу* између нас и Порте према Аустро-Угарској. „Регулисање тока реке на обалама српским несумњиво спада у круг унутрашње аутономије, која је Србији свечано подјемчена. Да се без саизвољења Србије ток река на обалама српским не може регулисати, то је тако јасно и тако очевидно, *да је поглавито на томе основу Србија и стекла право, да има свога комесара у прибрежној комисији.* Регулисања Ђердапа, који лежи на обалама Србије, никојим начином не може чинити какав изузетак. И оно спада у круг

унутрашње аутономије Србије. И о њему се без формалног пристанка Србије не може ништа решити. Решење тога питања без пристанка Србије значило би повредити аутономно право њезино. Разуме се, да народ српски, који је скупим жртвама то право задобио, не би се ни за тренутак устезао, да га пресудно брани и сачува, па ма га то и нових жртава стало.“ (в. плаву књигу стр. 29.). Тако смо ми, по закључењу конференције, објаснили наше схватање њеног решења.

Ну, ни у самим дипломатским круговима у Лондону није се оно другојачије разумевало. Мусурус-паша честитао је нашем изасланику успех, који смо заједнички задобили. „Висило је о концу, говорио је он, да се аустро-угарски предлог на конференцији усвоји. Све западне силе биле су одушевљене за тај предлог, и само му се он једини одупирао. Он признаје да влади Намесништва припада заслуга, што европска конференција није предала Ђердап Аустро-Угарској. Сви аргументи и цело понашање Србије у овоме питању учинило је најбољег утиска. *Влада је српска обвезала Порту, сачувала неповређено једно право Србије, па и једно право Румуније.*“ Немачки посланик граф Бернсторф, изражавао се такођер, како се нада, да ће Србија бити задовољна начином, на који је кон-

ференција донела одлуку о дунавском питању. Признавао је, да је ствар у почетку врло озбиљно стајала и не само озбиљно, *него да он у целој својој дипломатској каријери није имао посла с тако тешким питањем, као што је ђердапско*. Лорд Гренвил изражавао је подобне назоре, а посланик аустријски, граф Апоњија, признао је изреком, *„да је Србија заиста постигла неки извесан пробитак над Аустро-Угарском у питању ђердапском.* Ова је природним начином живо желела, да јој се предлог усвоји, па није могла а да се не осети непријатно изненађена српском опозицијом. Напустивши најпосле свој предлог, она је учинила једну жртву, а ту је жртву учинила зато, што је хтела да покаже, како живо жели да одржи пријатељске одношаје са Србијом.“

Допуштајући, да је аустро-угарска влада напуштајући свој предлог, могла и бити руковођена побудом, коју исповеда граф Апоњија не можемо, а да не дамо израза хвали и признању, што смо у своме труду и заузимању, око народних интереса били потпомогнути саветима барона Брунова, руског посланика, и потпором лорда Гренвила, вел британског министра спољних послова, као и Немачког посланика, графа Бернсторфа. Не мање морамо одати правду и самој Порти, која је у овој теш-

кој и тугаљивој прилици, први пут показала, с једне стране да уме сложити своје интересе са српским, а с друге, да може да развије сталност и издржљивост, која јој иначе није у обичају.

Чланци лондонског уговора од 1/13. Марта 1871., који се односе на дунавско питање.

(превод.)

Члан IV.

Комисија, установљена чланом XVI уговора париског, у којој су силе сапотписнице уговора представљене свака преко једног пуномоћника, а којој је задатак да означи и даде извршити нужне грађевине од Исакче, како би се ушћа Дунава као и суседне стране Црнога мора очистиле од песка и других сметња, које их загађују, да би се тако тај део реке као и поменуте стране довеле у боље околности пловидбености, одржава се у садашњем своме саставу. Трајање ове комисије утврђује се на последњи један период од дванајест година — рачунајући од 24. Априла 1871., то јест до 24. Априла 1883. — рока за потпуну исплату зајма, који је иста комисија начинила, а под гаранцијом Аустро-Угарске, Немачке, Француске, Велико-Британске, Италије и Турске.

Члан V.

Услови за нов састанак прибрежне комисије, установљене чланом XVII-им париског уговора од 30. Марта 1856., утврдиће се претходним уговором међу прибрежним силама, *без повреде определења, које се односи на три подунавске Кнежевине;* а у колико би се тицало измене чланка XVII-ог реченог уговора, то ће ово последње бити предмет нарочитог уговора међу силама сапотписницама.

Члан VI.

Како силе прибрежне ономе делу Дунава, где Ђердапи чине сметње пловидби, задржавају да се међу собом споразуму како да се уклоне те сметње, високе стране уговорнице признају им још сада право да наплаћују привремено бродарину од трговачких лађа свију застава, које би се тиме у будуће служиле, док се не исплати зајам учињен ради извршења грађевина; и оне изјављују, да се чланак XV. уговора париског од 1856. не ће примењивати на онај део реке за оно време, које је нужно да се дуг, о коме је реч, исплати.

V.

Питање ђердапско би закључено у Лондону, али не беше закључени и они непријатни утисци, који из њега поникоше и за једну и за другу страну. Аустро-угарска је влада била одвећ изненађена и у живац дирнута нашом опозицијом, а ми смо у њеном понашању имали нов повод, да посумњамо о пријатељским уверавањима њеним. Стајати с нама поверљиво, нудити нам чак и тајне уговоре од најзамашнијега значаја а не штедити нам једно већ стечено право, — то није био пут, којим се утврђује пријатељство. Истина, прокоп је Ђердапа питање од великог значења за трговину Угарске, али то није могао бити узрок, да нас угарска влада обиђе, па чак у Лондону да нас изненађује својим предлозима; она се могла предходно на нас да обрати за споразум, па, ако га не би постигла, (као што извесно и не би у ономе смислу, у коме је ствар изнела пред конференцију) она би тиме бар ублажила оштрину свога поступка према нама; очувала би бар међународну пристојност. На против цело понашање Аустро-Угарске, или тачније рећи *Угарске,* у Лондону, носило је на

себи печат крајњега неосвртања на Србију, докле год није ударило на наш отпор. Све је то довело у питање наше пријатељске одношаје. Они су о концу висили. Остало нам је још било да видимо исход суђења над Карађорђевићем и његовим сукривцима, који су се налазили под судом пештанским. Од исхода тога питања зависило је још, хоће ли се прекинути и последњи конац, који је наше владе везивао.

Ми смо већ имали прилику, да напоменемо у овим запискама, како је Карађорђевић дошао пред угарски суд. Влада је српска захтевала: или да јој се он са његовим друговима изда, или да се над њима изврши пресуда српскога суда. Ну влада је угарска одбила и једно и друго захтевање, правдајући се, да догађај носи на себи политичан карактер, па је А. Карађорђевића и његове саучеснике предала своме суду.

Одвело би нас далеко, кад би се овде упустили у пространо излагање свију оних перипетија, кроз које је пролазило ово кобно питање. Ми ћемо се ограничити, да га само додирнемо, у колико је оно било од утицаја на одношаје Србије према Угарској, по што се и иначе за подробно сазнање ствари може наћи довољно извора.

Одмах после катастрофе од 29. Маја влада је Угарска, на захтевање привременог Наме-

сништа српског, ставила у притвор А. Карађорђевића, његовог секретара Пају Трифковића и Филипа Станковића. Истрага је над њима текла споро. Могло је бити кривице и до познате тромости угарске процедуре, а могло је бити и политичних рачуна, јер је политична ситуација била тада пуна неизвесности. Они су узети у притвор у Јуну 1868., а угарски првостепени суд изрекао је своју пресуду тек 6. Октобра (по рим.) 1870. год. (број 10635), то јест тек онда, кад је већ била решена судбина Француске у њеном рату са Немачком. Требало је година дана док се решило, да се завереници *под суд узму*, па после да се пусте да се из слободе бране, ма да је пештаниски државни тужилац за њих *смртну казну* захтевао. За суђење дела био је одређен (делегован) „*кривични суд слободне краљевске вароши Пеште.*“ Њему је државни тужилац, Строхај, оптужио Карађорђевића као „главног, моралног покретача убиства (Кнеза Михаила), преврата и потпомагача кривичног дела“ Но суд је ослободио и Карађорђевића и ону другу двојицу „*из недостатка довољних доказа.*“

Глас о оваквој пресуди и ако није могао са свим изненадити и саму владу после онога низа немилих догађајâ, поразио је све пријатеље династије и постојећег реда ствари, а кроз

целу је земљу пролетео као муња, производећи ефекат негде у једном, негде у другом смислу, тек нигде не пролазећи без сензације.

Влада је српска дала аустро-угарском агенту разумети, да се пресуда пештанског суда приписује упливу угарске владе, а у целом поступку да се не види ништа друго до „комедија, којом је српски народ у својим најсветијим осећањима на неодговоран начин увређен, а у својим симпатијама за угарску најдубље потресен“. Може се напред знати, да је на те прекоре одговарано, да влада није могла имати на суд никаква уплива, а да је суд приступан упливу владином, да би, у интересу српско-угарског пријатељства, испала пресуда у духу осуде, а не ослобођења; јер ни за угарску владу, као и ни за кога другог да није могло бити никакве тајне, да ће ослобођење Карађорђевића у Србији немио утисак произвести

И аустро-угарски агенат и пештански листови трудили су се, да успокоје и владу и публику у Србији, напомињући, да остају још два степена суда, који ће ствар са толико већом бригом и савесношћу испитивати, у колико је био мучнији утисак, који је првом пресудом у Србији произведен. Калај је не мало позитивно обећавао, да ће Карађорђевић бити осуђен код виших судова, а и пештански ли-

стови давали су такав изглед, проносећи*), да је *„у правничким круговима пештанским јако распрострто мишљење, да је кривица прикупљеним материјалом бар до извесне границе доказана.“* Препирка је између полузваничних листова била значајна, а водила се, нарочито од стране Србије, тоном оштрим и јетким. Српски полузванични орган налази, да је, пресудом пештанског суда, у толико већа увреда Србији учињена, што она није ни захтевала, да Угарска суди А. Карађорђевића и његове другове, но или да их изда, или да нашу пресуду изврши, па ако се ово друго није хтело учинити, што такав поступак није ни практиком освећен, оно се прво и могло и морало учинити. „Могли сте, вели *Јединство***), прво учинити, јер обе наше државе једна другој кривце издају, а Карађорђевића дело убиства не сме се заклањати маском политике; морали сте га издати, ако хоћете да вам са основом не кажемо : „на вашој се земљи противу мира наше земље завере некажњено кују : јесмо ли у рату или у миру с вама?“

»Угарска је влада изабрала са свим трећи пут решила се *да га сама суди.* Влада српска нити је могла на то пристати, нити је њено

*) в. Pester Lloyd, број 246. од 1870.
**) види број 202. од 1870. год.

било противити се тој намери. Но кад је угарска влада и без призрења на захтевање Србије решење своје учинила, међународна пристојност налагала је влади српској да причека: хоће ли угарска влада, ма и у другој форми, задовољити захтевања правде и морала."

„„Пестер Лојд" теши нас да остају још два степена суда Но као што Србија није тражила ваш први суд тако сад не тражи ни други, ни трећи Она у вашим дугим парницама, а још мање у вашим пресудама, нити је тражила, нити тражи доказа *„добрих суседских расположења."* Доказ се никако и ничим не може дати, докле год на аустро-угарској земљи слободно ходају убице Кнеза Михаила."

„Карађорђевић је морално мртав, и од 1868. год ни за кога више опасан. Србији је све једно, хоће ли он живети у Угарској или у Америци, али јој није све једно, хоће ли Угарска и даље пристајати да буде огњиште, на коме се кују завере противу мира и среће Србије".

Ове су врсте изражавале осећања свију свеснијих Срба, а навластито управних кругова.

Под утиском овога одзива из Србије, влада угарска прихвати ствар озбиљније, и нареди, да Апелација што скорије узме дело у поступак. Државни тужилац поднесе апелату, која је тако

снажно написана била, да је смрвила све побуде, које је првостепени суд наводио у корист завереника. У краљевској судској табли (Апелацији) председавао је Сабо, један од првих јуриста маџарских, који је тада био први председник тога суда. Није већ могло бити никакве сумње какав ће исход имати дело, кад му се обраћа овако озбиљна пажња. И заиста, у почетку Јануара 1871. донесе телеграф вест у Београд, да је краљевска табла осудила А. Карађорђевића на осам, а његова два саучесника, П. Трифковића и Ф. Станковића, на четири године затвора.

У Србији се није полагала никаква важност на количину казне, но се само с нестрпљењем очекивало, да се види, да ли ће у опште осуде какве бити, јер је питање већ било престало да има своје специфично, *актуално* значење, па је само задржало још своје велико *значење начелно*. Но брзо се имало да чује, да је варљиво било задовољење, које је пештанска Апелација српским осећањима прибавила.

На два месеца после пресуде краљевске табле, била је закључена конференција лондонска, на којој је Аустро-Угарска *пред отпором Србије* повукла натраг свој предлог, а мало за тим, па је закључен био и мир у Франкфурту између Немачке и Француске. Врло је веро-

ватно, да су осећања, која је Андраши изнео из конференције, могла бити само осећања освете према Србији; а с друге стране била се ситуација европска са свим разбистрила. Није више било никаква изгледа на нове заплете у Европи, нити је више Андраши живео у уверењу, да Аустро-Угарској прети каква скора опасност од стране Русије. Руке су Андрашију према Србији биле одрешене више но икада пређе; мислио је бар да може, ако ништа друго, оставити највиши суд његовим властитим инспирацијама и другим чињеницама, које су на њега могле утицати.

И 3-ег Јуна (по нов.) краљевска курија, као највиши суд, изрече пресуду, којом „*преиначује пресуду краљевске судске табле, а одобрава пресуду кривичног суда слободоумне вароши Пеште, коју је овај, као за то одређени суд 6. Окт. 1870. бр. 10 635. изрекао*“ То јест, највиши суд ослобођава оптужене из недостатка доказа.

Андраши био је први, који је доставио Блазнавцу овај исход, преко свога агента Калаја. Он је изразио своје сажаљење и своје изненађење, и понудио се да помогне обновити парницу, ако би влада српска хтела да набави и најслабијих података, који су по закону потребни, кад се тражи обновљење кривичне пар-

нице после ослобођења из недостатка довољних доказа. Калај је живо подржавао Андрашијев предлог и трудио се да скине са свога министра сваку одговорност. Он га је правдао тиме, што министар нема никаква утицаја на суд, мада је пре пресуде, у име његово, давао позитивна уверавања Блазнавцу, да ће Карађорђевић и на највишем суду бити осуђен. Сва је кривица бацана на Бониса, председника краљевске курије, који је, припадајући политичној опозицији, био руковођен партијским обзирима, па је, вели се, желео да изигра Андрашија и да му отежа положај.

Може бити да је и која од ових околности суделовала при ослобођењу Карађорђевића и његових другова, но ту не треба прећутати и другог једног важног чиниоца, новац, који можда и није играо пресудну улогу, али који за цело није изостао. Опште је познато стање морала на судовима угарским, а оптужени је имао великог интереса да жртвује много блага за своје ослобођење. Зато се и говори са неком поузданошћу, да га је тај процес стао до 80.000 фор. Свакојако, може се са неком вероватношћу и примити, да су партијски и новчани утицаји били јачи од утицаја угарског министра председника, али се не мање може допустити, да је и Андрашија, поред све ка-

рактерности, која му се признаје опет под утиском наше опозиције у ђердапском питању, пустио па и хтео да ствар тако прође, макар да није ни тренутка престајао да даје и влади српској и Кнегињи Јулији формална обећавања, да ће највиши суд осудити оптужене.

Кнегиња Јулија, племенита удовица пок. Кнеза, јако се интересовала за исход парнице, која би била у стању да и њеним увређеним осећањима набави задовољења; јер ма да је она, на неки начин, била разведена од Кнеза, опет, можда мање по својој љубавној оданости, колико по своме строго религиозном васпитању, она се после смрти Кнежеве предала и тузи и кајању. Њен положај у аристократији аустро-угарске монархије давао јој је прилику да долези у додир са управним круговима и да подигне свој глас да освети свога мужа. Каква су њој обећавања давата, види се из речи, којима је она дала израза своме изненађењу у једноме писму, које је (10. Окт. 1870.) писала Кнезу Милану после прве (ослобођавајуће) пресуде:

„Quand les faits parlent, les paroles n'ont plus de portée! Quel jugement! Nous savons maintenant à quoi nous en tenir quant à la justice du pays voisin et ce que nous devons croire de toutes leurs protestations. Je dois vous avouer, j'en

suis atterée, terrasée! C'est une offense envers la justice divine et humaine, c'est à douter de tout sens moral!"

Кад је изашла пресуда највишега суда кнегиња је телеграфисала Намесницима 4. Јуна (по нов.):

„Quelle ironie de la justice (que l') acquittement du meurtrier à Pesth! Qu'y a-t-il à faire maintenant? Attend votre réponse pour agir."

Кнегиња је желела да се захтева, да се Карађорђевић прогна из монархије; она је нешто у томе смислу и радила, па је, ваљада услед њеног настојвања, заменик Калајев, консул Тодоровић, био једном и јавио Блазнавцу, да је намера Андрашијева да прогна А. Карађорђевића из Угарске. Али се мени чинило да је настало крајње време, да се влада српска уздржи од свега, што би је на ново заплетало у ову несретну парницу. Ну Блазнавац је био још јако заузет овим питањем; оно је, у његовим очима, владало свима осталим питањима. Требало ми је не мало труда, да га доведем да верује, да је ствар већ изгубила свој интерес и свој значај садашњости (актуалности), па да не смемо више оставити, да нас она буди у чему паралише и да нас ма у колико у нашим другим пословима помета. С тога се сагласисмо, да све одбијемо, што би нас, било посредно,

било непосредно у даље потрзање ове ствари увело. У томе правцу ми одбијемо предлог Андрашијев о обновљењу кривичне парнице, а Кнегињу Јулију оставимо њеним инспирацијама, ни мало не прихвативши њена предлога о прогонству Карађорђевића. Настао је био тренутак да се, бар за неко време, није могла тражити никаква услуга од угарске владе.

Влади се српској пребацивало, нарочито са стране угарских Срба, што је толико важности полагала на овај предмет. Мислило се, да она то чини једино из обзира на владајућу династију и династичне интересе. Ну питања овога рода нису само династичне природе; она су питања, која дубоко засецају у судбину народну, која суштаствено интересују мир, па и сâм напредак земаљски. Потреси династични заустављају полет Србије има већ тридесет и пет година. Докле год једна династија влада, сви напори владини управљени су на то, да бране земљу од друге, која се обично изван Србије налази. Најпре је двадесет година била абсорбована моћ земље мерама противу могућег повратка Обреновића, а кад су се они повратили, ево је већ петнаест година, како се најбоља снага Србије усредсређује на то, да се предупреди повратак Карађорђевића. Историјописцу српском предстоји важан задатак, да измери сву

штету, коју је Србији донела ова борба; да се зна, да ли је она већа у моралном, да ли у политичном или материјалном погледу! Није ли дакле дужност свачија, а нарочито оних, који су позвани да руководе судбином своје земље, да се старају одклонити од ње овако штетне потресе? Колика ли се важност не полаже у свима образованим државама на издавање кривaца, за које постоји и особита врста међународних уговорâ; колико ли се пута нису између држава правила крупна питања због бегунаца, којих је кривица далеко била од тога да потреса из дубине срећу једне државе. Погибија Кнеза Михаила била је, на против, једна од оних катастрофа, које би могле потрести и много веће и старије државе но што је Србија. Догађај је имао свој пресудни утицај на живот наше отаџбине: он је имао последица, којима се још не може крај да догледа. У таквом стању ствари влада је српска вршила своју дужност, кад се старала, да предупреди могућност да се поврате догађаји од 29. Маја (1868. год.) под заклоном некажњивости. *Ред* је био и остаје за Србију једна од првих, животних потреба. С тога је и дало Намесништво у једној својој беседи израза убеђењу да „*Србија, вазда смотрена и прикупљена остаје вазда своја; а*

Србија бачена у вртлог потреса и агитација, нити би што вредила себи ни другоме."*) Ове обзире имали би нарочито да оцене Срби у Угарској, који су мислили, да их Србија жртвује, старајући се да обезбеди на своме дому мир, а сметали су с ума, да је унутрашњи мир главан услов свакој држави, да може развити сваковрсну снагу своју, а малим државама ред је још и услов, да могу опстати. Они су још живље поновили своје прекоре, кад је највиши суд ослободио А. Карађорђевића, али су им и тада прекори били без довољног основа Дуг и немио посао око суђења завереника у Пешти није остао са свим безплодан. Узимајући ствар са специфичног гледишта, завереници су остали под тешком сумњом, јер су и самом пресудом угарских судова, која је очевидно у њихову корист намештана, ослобођени само са тога, што „није било довољно" доказа противу њих, а то у позитивној форми значи, да *има доказа* о њиховој кривици и ако не довољно. У погледу пак на *начелну страну* питања, успех такође није са свим промашен. Угарска влада није смела оставити, а да заверенике просто не узме на одговор. Давши их под суд, она је створила један предходни случај (прецеденцију), који

*) в. Беседу, којом је Намесништво Кн. достојанства закључило редовну народну скупштину за 1871. г.

дотле није постајао, ма да је било небројених случајева, кад је из Угарске мир Србији потресан. Доста је да се потсетимо само на тако названу „катанску буну“, кад је 1844. године прешла из Угарске у Србију читава чета оружаних и у свему за бој спремљених коњаника, па влада аустријска није тада ни покушаја чинила, да кога на одговор повуче. Свакојако суђење завереницима српским од 1868. год. у Пешти остаје, с једне стране, доказ, да се сад од Србије озбиљнији рачун држи, а с друге, оно остаје жива опомена свима онима, који би помишљали да мир у Србији потресају, па после да живе спокојно под заштитом власти и гостопримства угарског.

Пут Кнеза Милана у Ливадију. Бољи обрт односаја са Русијом.

I.

Већ је била и трећа година Намесништва протекла у море прошлости, а наши односаји са Русијом били су исто онако хладни, као што су нам заостали иза Кнеза Михаила. Узалуд су пролазили покушаји, које смо ми чинили, да их исправимо. Жељу нашу сметао је у Београду Шишкин, а у Петрограду Стремоуков, директор „азијског департамента“. Мало необично звони, кад се каже, да сметају добрим односајима они, који су, по природи свога положаја, позвани, да их оснивају и одржавају. Ну тако је било у ствари. И један и други имали су својих узрока да тако раде. Шишкин је био ушао са Гарашанином у тако пријатељске, личне односаје, да је српскога министра и окумио био. Он је био уверио Стремукова, а овај Кнеза Горчакова, да је Гарашанин највећи пријатељ руски у Србији, и да је он једини кадар, да у Србији руководи послове у духу руске политике. Као што Мариновић од више година пристаје уз Гарашанина, и он се

прима у Русији као persona grata, али се на њега мања важност полаже, јер га сматрају (као што ми Стремоуков 1868. год. рече) *„као човека без убеђења“*. Оба руска дипломата имала су интереса, да пред својим предпостављенима одрже у важности своје рапорте, а кроз то своју политичну памет.

Уз то је долазила још једна околност од не малог значења. Стремоуков налази се у непрестаном ривалитету са генералом Игњатијевим, руским послаником у Цариграду. Овај је у свима нашим питањима био и увиђавнији и наклонитији, докле би директору „департамента азијског“ довољно било да нам само за то смета, што види да нас Игњатијев потпомаже. И најмањи успех, који би ми преко Игњатијева у Русији задобили, брзо би пропао пред гневом осветољубивог директора. Игњатијев је човек гибак; он већ по своме карактеру није могао потпомагати запете односаје, а још мање прекиде, докле је Стремоуков само пред својим старијим гибак, а према сваком другом крут до суровости. Походивши 1868. г. Петроград у специјалној мисији, ја сам у своме на Кнеза Михаила управљеном извештају од 27. Маја исте год.)*) овако карактерисао Стремоукова:

*) Овај извештај није ни могао доћи Кнезу Михаилу у руке, јер је он погинуо 29 ис. мес.

„Он је бистар, вешт, вредан и неуморан, но у своме сматрању апсолутан и страсно заузет за све што ради. Кад сам га слушао како говори о положају, који треба руски конзул да заузима у Србији, чинило ми се као да гледам пред собом Недобу или Родофиникина, који тражаше, за време Карађорђево, бесусловну послушност. Стремоуков иде чак дотле да мисли, да конзул руски у Београду, треба да се сматра као члан српског правитељства.“ Овакав човек хтео је по што по то, да одржи својој памети цену пред својим министром кнезом Горчаковим, који ми га је 863 год. препоручио као своју „десну руку.“ Не знам, је ли директор заиста и кадар да буде онако узвишеном и племенитом државнику »десна рука«, али сам се поуздано уверио, да је наша судбина била у његовој руци, у колико је од Русије зависила. Државни канцелар ослањао се на Стремоукова, а Стремоуков на Шишкина. Шишкин је опет човек без државничких погледа, али не и без лукавства; он је тако тесногруд, да као лончић за часак прекипи; неискрен је према свакоме, а према старијима до крајности сервилан. Ако заиста апсолутне земље производе много сервилних карактера, ја мислим да их ни у Русији нема *много* онаквих, као што је Шишкин. Сматрајући га као препреку добром споразум-

љењу са владом руском, ми смо чинили кораке, да се он другим лицем замени: но он је под заштитом свога многомоћног протектора Стремоукова, остао да сачека крај Намесништву, па да бар тада покуша да оправда правац, који је Стремоуков из Петрограда давао, а он у Београду вршио. Он је још у почетку намесничке владе покушавао, да ме одвоји од друштва, но ја сам му, сматрајући слогу у Намесништву као главни услов за наш успех, одговорио, да између нас Намесника не може бити тајне, па да ће најбоље учинити да ми ништа и не говори, што би желео да остане тајна од мојих другова. При ступању у Намесништво био је мој положај код руске владе изредан. Зато ми је и замерао Стремоуков, што сам са Блазнавцем у слози остао. Он је у једном разговору, који је имао са српским капетаном Митровићем (у Нов. 1870.) дао доста отвореног израза овој замерци. „Ристића, рекао је, поштујем као човека од знања и искусног дипломату, па баш зато се и чудим, што он од своје стране не увиђа, шта треба да се ради. Његово знање, сложено са аукторитетом Гарашаниновим, могло би много доброга за Србију да учини, а и са свим други положај да јој дâ, премда се слажем с вама, да је Гарашанин већ стар човек. Но стари се људи држе због ауктористета, а млађи их потпомажу својим знањем и енергијом.«

Руска дипломација управљала је била сав свој гњев на Блазнавца; али јој опет није годило да Србију са свим отуђи. С тога је Стремоуков наговештавао српским путницима, који су одлазили у Петроград, да би српски регенти требали да „испросе у императора, да прими малчишка“ (Кнеза Милана). Учинивши цару подворење, Кнез би га замолио, да и на њега распростре ону љубав, којом је обасипао његовог стрица Кнеза Михаила. Ту је мисао изразио Стремоуков пред капетаном Митрићевићем, а још формалније говорио је М. Протићу, члану Касационог суда, кад је овај преко лета 1870 г. Петроград походио.

Стремоуков је упућивао на пример Кнеза Карла, који је учинио своје подворење Цару Александру у Ливадији. То би могао и Кнез Милан учинити па би за цело као српски Кнез и Обреновић био »обласкан и царски награђен«. Мисао, да оде који од Намесника, као што је била наша намера, цару на подворење, руски дипломат није одобравао, јер би се за Намесника морао особити церемонијал састављати. Ако влада српска осећа потребу да учини први корак, она ће, уверавао је Стремоуков, наћи од стране руске владе топал одзив и журну предусретљивост.

Тада је поникла прва мисао о потреби, да Кнез Милан походи цара руског. Ну ми јој још нисмо могли дати каква следства. Навикнути да сумњамо у искреност Стремоукова и Шишкина, ми смо се пре бојали, да нам не пружају какву замку, но што би за њиховим саветом пошли. Обојица су они, као што смо већ чули, људи страсни, а распаљени мрзошћу против првог Намесника, давали нам довољних основа, да у све посумњамо што од њих долази.

Тако су текли одношаји до Августа 1871. год. У то време вратио се генерал Игњатијев у Цариград са свога одсуства из Петрограда. На првом састанку са нашим заступником саопшти му он, како је путујући промишљао о нашим одношајима, па му искрсла једна мисао, коју хоће са свим приватно да му саопшти као средство, којим би се одношаји ставили на најбољу ногу. Цар ће, концем Септембра бити у Ливадији, па би га ту Кнез Милан са једним од својих Намесника могао походити. Ако би Намесници усвојили ову идеју, Игњатијев би примио на себе, да о томе цару пише и да све спреми што треба. Кнез би ишао Дунавом до Сулине и ту би га чекао и одвео царски пароброд управо у Ливадију. На питање, да ли би би тај пут имао каква значења докле је Кнез малолетан, генерал дипломат одговарао је, да

тај пут и треба да се изврши за време малолетства, пошто би му се после давала велика важност, те би нам могао каквих незгода са које друге стране нанети. Поврх тога, генерал је саветовао, да се та похода ни пошто не чини у Петрограду, јер би тамо вејао дух Стремоукова и Шишкина, па се не би постигла сврха, која се жели. У шали, заступник наш примети, да цар неће имати више никакву стару сабљу од српских краљева, да поклони Кнезу. „И то ће се наћи, кад Кнез буде за то," одговори, смешећи се, генерал. Генерал је у овоме разговору и тој важној идеји дао израза, да ће и Кнез Никола том приликом добити уверење, да он није искључиви предмет благовољења Цара Александра

Овога пута ми примимо озбиљно савет о потреби, да Кнез Милан пође у Русију. јер нам је долазио од стране човека, који нам ја улевао потпуну веру у своја пријатељска расположења, а с друге сране, који је долазио из Петрограда, па смо ми у први мах, и ако неосновано, претпостављали, да он не говори без предходног одобрења царског. Ну у колико је ствар била озбиљнија у толико је више изненадила и Кнеза и Блазнавца. И један и други, како чуше писмо заступниково, одговорише у глас, да *„то не може бити"* Ну, ако су се и

сагљашавали у одговору, нису им побуде биле истоветне. Кнез је Милан зебао, да му пријем неће бити довољно предусретљив с тога, што је још малолетан, но мени није требало много труда да га уверим, да се у томе обзиру не прави никаква разлика, и да владалац један на престолу, ма да још не влада, има сва права на онај исти пријем, на који има и пунолетан; да ће Цар Александар, и независно од међународних обичаја, примити га онако исто усрдно, као што би и Кнеза Михаила био примио, да му је овај отишао. Блазнавац је одвратно примио предлог, што је знао каквим су предрасудама испуњени неки званични кругови руски против њега. Он је држао да га Стремоуков са Шишкином и јавно и тајно гони; да из њихових извора истичу сва подметања, која се против њега распростиру, и да они дају mot d' ordre оним најгорим гласовима, који су се по свету, нарочито словенском, могли о њему чути.

Ми смо се подуже саветовали, враћајући се кроз две недеље дана сваком приликом на то питање. Да бих га склонио лакше, ја сам му одмах предложио, да он прати Кнеза у Ливадију, јер ако бих ја то учинио остало би опет основа за сумњу, да се он искључио као „противник руски“, па би се слабо постигла сврха, која се хоће да постигне. Отишав самоме

Цару, на извор силе и власти, он би, на против, добио прилику, да растури све предрасуде које о њему владају у крилу руске владе, па можда и код самога престола. Прилика је била као поручена, да се и облаци растуре који стоје између Србије и Русије, и да се разбију сви неосновани гласови, који се у Русији проносе противу њега — Блазнавца — и целог Намесништва.

Ови разлози нису могли неубедити мога друга. И Кнез и он склоне се да приме предлог. Ну, остало је питање, како да се ствар уведе. Игњатијев се истина понудио, да у Цара изради добар пријем, кад Цар походу одобри, али се најпре требало осигурати, да ће Цар хтети да одобри походу. Сондирати расположење царска преко Шишкина у Петрограду, није нам подносило из довољно јасних узрока. С тога се решимо, да замолимо Игњатијева, да он сам сондира терен код Цара, па ако би добили одобрења царског, лако би смо после, преко Петрограда. извршили формалитете, које би требало. С тога ми телеграфишемо 10. Септ. у Цариград у томе смислу. Игњатијев, вазда бистар, одмах нас разуме Он се 12. или 13-ог Септембра обрати Цару телеграмом, у коме му достави, како му је српски заступник из далеко наговештавао, да би српски Кнез желео походита Њег. Величанство, па пита, да ли га сме

ободравати у тој жељи. Он је узео овај пут да избегне све, што би могло фроаспрати наша осећања, ако би Цар из каквих узрока нашао, да би боље било, да се ова визита одложи за друго време и за друго место; јер жеља Кнежева није формално представљена, а Цару ће на сваки начин мило бити, што је код Кнеза и Намесника та мисао била.

Ноћу између 20. и 21. Септ. Игњатијев прими телеграм из Ливадије, где му гроф Шувалов, једини министар који беше у пратњи царевој, одговара: »L' Empereur verra avec plaisir à Livadia la personne que vous mentionnez dans votre dèpêche, et vous charge de le lui faire savoir».

Исход је био повољан, али се сва дојакошња радња сматра као партикуларна. Питање је имало да прође још кроз све канцеларије редовно до Цара, па од њега опет истим путем да се нама одговор достави. Остало је да молимо Шишкина, да он јави не само министарству у Петроград, да Кнез жели Цара у Ливадији да походи, но још да јави и своме посланику у Цариграду, који се по формалном току канцеларијских послова, сматрао да ништа и не зна о ствари, ма да ју је он већ и до закључења довео био.

Шишкин је тада био у Грацу код своје фамилије, а ми у Крагујевцу на скупштини. С

тога ја пишем (23. Септ.) Кнезу Церетелеву, секретару руског конзулата, да телеграфом достави Шишкину, како би Њег. Светлост Кнез Милан и Његово Намесништво желели, да се ползују приликом бављења Њег. Величанства у Криму, те да даду израза осећањима оданости, која их одушевљава спрам преузвишеног суверена руског, који је стекао толико права на признање народа српског. С тога молим Церетелева, да јави Шишкину, да би Кнез Милан желео, да оде у пратњи Намесника Блазнавца у Крим, те да учини своје подворење Њег. Величанству Цару. Намесништво моли Шишкина, да достави ову жељу царској влади и да затражи царског одобрења.

Прошло је неколико дана, докле је електрична жица на дугоме путу од Крагујевца до Петрограда и Ливадије односила и доносила гласове којима је био задатак да испуне форму. И ноћу, између 2. и 3. Октобра, дође и формални одговор преко Шишкина, да ће Цар примити визиту Кнеза Милана, а из Одесе од Ф. Христића, коме је наређено да тамо изиђе на сусрет Кнезу, приспе извештај, да ће царски пароброд чекати Кнеза у Галацу. Шишкин је имао налог из Петрограда, да прати Кнеза на путу у Ливадију.

3-ег Октобра до зоре било је већ све спремно за пут. Будући да је био дан недељни,

кад скупштина не беше у седници, то се она сазове у ванредну седницу, где јој се саопшти, да Њег. Светлост истога дана полази у Крим, Цару руском на виђење. У 12½ часова држало се у цркви Крагујевачкој молебство за сретан пут Кнежев под благословом митрополита Михаила, који се у својој беседи толико топио у радосним осећањима, да своје одушевљење није умео умерити.

Ну, не мање били су одушевљени и скупштинари. И они су били са многобројним народом на богомољи, па кад је Кнез из цркве изишао и одмах се на даљни пут кренуо, многи од првих и најсвеснијих скупштинара бацаше капе у висину у знак свога задовљства. Чињаше се, да узвици радости неће имати краја. Овоме расположењу одзивао се и народ са свију својих крајева. Простирали су се по целој земљи најпријатнији гласови. Јужно уображење већ је сликало Србију умножену Босном, Херцеговином и Ст. Србијом, а младог Кнеза представљало већ као зета цара Александра.

Дуж румунске, па и Турске, обале Кнез је дочекан и испраћен знацима великог пријатељства.*) 8-ог Октобра стигао је он у Галац, где

*) Види „Путовање Његове Светлости Кнеза Милана у Ливадију.« Београд 1871. Ова лепа црта истекла је из пера поштованог г. Јакова Павловића, протојереја, који је Његову Свелост на томе путу као придворени свештеник пратио.

се навезао на царској лађи „Аргонауту“, а 10-ог рано приспео у Јалту. Кнез је смештен са својом свитом у „Орианди“, летњем дворцу вел. Кнеза Константина. Одмах још тога јутра примио је Цар Кнеза Милана на очински начин рекавши: *„примам Његово Височанство Кнеза Милана као моје рођено дете“*. За тим је примио Намесника Блазнавца. Исто тако љубазно примила је и Царица и Кнеза и Намесника у особитој дворани у којој су били: вел. Кнез Наследник, вел. Кнегиња Наследница, велики Кнежеви: Владимир, Сергије и Павле, као и вел. Кнегина Марија. За тим је представљена царским величанствима свита Кнежева. Том приликом изговорила је Царица придворном свештенику Кнежевом ове значајне речи: „Како се радујем, што видим Њег. Височанство (Кнеза); како ми је мило, што је Господ тако дивно уредио, да у недељу к нами дођете, и то баш у тако време, како ћемо одмах после овога пријема и виђења заједно ићи у цркву, да се Богу помолимо, и да му благодаримо за сретан долазак Његовог Височанства и свију вас. Тиме је хтео Господ, да нам очито покаже наше сродство п по крви, и по вери и по духу нашем“ Још истога дана Цар, праћен вел. Кнезом Наследником и вел. Кнезом Владимиром, походио је Кнеза Милана у „Орианди“ 11-ог

Октобра походили су га вел. Кнезови Сергије од 14 и Павле од 11 година, у знак да царска породица сматра српскога Кнеза као свога члана, јер малолетни велики Кнезови не примају и не враћају званичних посета.

Два дана приређиване су у кругу царске породице забаве и весеља у част српскоме Кнезу. Међутим је у приликама додирана и политика. Предрасуда је била велика у кругу царске породице противу Миливоја Блазнавца, кога су разни доношаји мало по мало насликали били као заклетог непријатеља руског. Ну Миливоје брзо разбије све предрасуде и, како на Цара, тако и на сву околину, учини најпријатнији утисак. По мери у којој је Миливоје задобијао земљишта, Цар му се све више приближавао. Он је говорио Миливоју о разним питањима, па наравно највише о српским. Савети цареви били су миролубиве природе; он је истина стављао Србији добре изгледе за будућност, али је упућивао на стрпљење. Правдајући своје држање у Пруско-Француском рату, Цар је давао израза своме словенском осећању без резерве. Никада, рекао је, не би он остао неутралан у томе крвавом сукобу, кад би знао, да би повредио ма какав интерес словенски.

И Цар и Царица показали су не малог интереса према Кнезу Милану, извештавајући

се о његовој науци, његовим околностима, његовој родбини. По договору, који смо уговорили пред полазак у Русију, Миливоје улучи прилику замолити Царицу, да му допусти „de placer le mariage du jeune Prince sous les auspices de Sa Majesté.“ Царица је лепо примила молбу Кнежевог Намесништва и обећала да ће размислити о женидби Кнежевој.

Међу тим иза кулиса збивале су се много занимљивије ствари. Игњатијев улучи прилику присуства Кнежева, да изложи Цару политику свога противника Стремоукова према Србији од неколико година, нарочито од пада Гарашанинова. Он му приповеди, или подсети Цара, како је још Кнез Михаило био предмет нападаја директора „азијског департамента“, кад је старог Гарашанина разрешио од дужности министарске, па како сада и он и Шишкин отуђују Србију, правећи тегобе њеној влади под Намесништвом, пуштајући да се на тај начин увлачи туђ утицај на место руског, који је из Србије готово већ са свим истиснут. Цар је био не само убеђен разлозима свога цариградског амбасадора, но се, поврх тога, још и јако разгневио и против Стремоукова и против Шишкина. Овај, бивши присутан, брзо осетио, промену царског расположења. Цар, који га је најпре лепо примио, другог дана већ му није

главе окретао. Шишкин, поплашен, открије своје страховање Блазнавацу, а овај се одмах сети, шта ће бити у ствари, па и не говорећи ништа Шишкину, навали код Игњатијева, да поправи код Цара расположење за Шишкина. Миливоје је имао разлога бојати се, да ће Шишкин још већма наше односаје са Русијом заплести, ако опази, да је што против њега рађено. Цар усвоји и ове разлоге свога посланика, па баци милостивије погледе консулу и тако га успокоји. И Стремоуков дошао је не мање у неприлику. Он је преко лета 1872. године приповедао сâм своме љубимцу Шишкину, да му је положај поткопан, па је тражио прилику да изађе из Министарства, а овога на своје место да препоручи.

Цар је био толико импресијонован сазнањем свега, што се у Србији догађало од стране његовог »азијског департамента« за неколико последњих година, да се није уздржао дати израза своме зачуђењу и пред српским Намесником Додирнувши у кратко ствар, Цар је рекао Блазнавцу: *„Моја се влада неће мешати у ваше унутрашње послове, а ја се чудим, како се тако што и могло догодити“*)*

---

*) Покојни Миливоје побележио је све значајније моменте из свога разговора са Царем и Царицом. Жао ми је, што нисам имао ову белешку при руци, али се она не може сматрати као изгубљена, јер се налази у хартијама, које су сад у рукама Кнеза Милана.

Кнез Милан остави 12. Октобра Ливадију, у којој је тако усрдно примљен, да су и он и његова пратња понели собом успомену правог усхићења. Кнез је на повратку обишао Севастопољ, где је прегледао све знаменитости страшног разбојишта кримске војне. Посетивши оближњи Херзонски манастир, он је био примљен његовим архимандритом Јевђенијем овим речима: »Хорзонска обител св. Владимира, поздравља Ваше Височанство и жели вам, да на тешком путу своме пођете стопама светитеља српског Саве и великог Стевана (Душана), да се под владом Вашега Височанства Српство уједини и дође до оне мете, до које они беху дошли.“

Кнез је на путу походио и Одесу, где је одлично примљен, а 15. Октобра кренуо се на „Аргонауту« у Галац. Одатле је продужио свој пут у отаџбину, у коју је приспео 19-ог ист. мес. извезавши се у Дубравици. Сутра дан на вече, 20-ог приспео је Кнез у Крагујевац.

Скупштина је још била на окупу Намесништво Кнежевског достојанства закључило је њене седнице 24. Окт Том приликом поздравио се Кнез са скупштином овим речима:

»Браћо !

»Повративши се срећно из Ливадије, драго ми је, што вас налазим све на окупу, те да вам

могу непосредно изразити радост, коју осећам услед овога пута Његово императорско Величанство благоволело ме је примити очински. И од стране Цара и целе пресветле породице Његове, ја сам нашао дочек, који је био испуњен доказима високе благонаклоности, како према мени, тако и према народу српском.

„Испуњавам пријатну дужност, јављајући вам, колико се осећам захвалан на овоме милостивом пријему царском.“

Овоме поздраву кнежевом одазвала се скупштина узвицима: „Живео Цар Александар! Живео Кнез Милан!“

Пут Кнежев у Ливадију нашао је у Србији општег одобравања, а у Русији одјекнуо је као знак, да је одношајима између Русије и Србије повраћена стара усрдност. Путници српски, који су преко лета 1872. год. путовали по Русији, нису већ ни у којим круговима наилазили на хладне одзиве, а још мање на критику или осуду владе српске. Све је као неком чаробном силом било промењено. »У целој Русији, пише М. Протић, (у своме извештају од 6. Авг. 1872. год.), особито у вишим друштвеним разредима нашао сам особите симпатије према Кнезу нашем и његовој будућности; а тако исто нисам могао ни сенке приметити од оних пребацивања, која су ми чињена пре две године на рачун

Намесништва, већ се свуда изражавало симпатично и о господи Намесницима.«

Ну за нас је било меродавно расположење званичних кругова. Морали смо се плашити, да Шишкин не пође својим старим путем. У тој зебњи утврђивали су нас и неки пријатељи из руске дипломатије, који су држали да ће положај Шишкинов бити врло тежак према министарству. Ако, говорило се, почне Шишкин лепо да пише о Намесницима, може му министарство замерити и бацити сву кривицу на њега, што није био паметан да то раније увиди, него је најцрњим бојама описивао Намеснике. Те је назоре изражавао нарочито Кумани, саветник руског посланства у Цариграду, човек уман, врло тих и високо образован. Он је говорио нашем заступнику (в. његово приватно писмо од 3. Нов. 1871. г.) „да криви не само Шишкина, но и министарство (сигурно мисли на Стремоукова), што није увидело, да је боље држати се с Намесницима, који су људи од капацитета, и који могу боље да схвате, шта је нужно чинити према времену, у коме живе, и према потребама, које се с временом мењају.“

Шишкин је одмах према нама почео бити љубазнији, излазећи нам свагда на сусрет својим лажним осмејком. Он се морао трудити да ради у бољем правцу, зато што му је генерал

Игњатијев препоручио, да особитом бригом негује семе, које је у Ливадији посејано, како би добрим плодом уродило. Са своје стране и ми смо се трудили, да Шишкину одузмемо сваки претекст, да нас може нападати.

При свем том свагда је још по мало провиривао песимизам из његових рапората. Не знајући коме припада иницијатива за пут у Ливадију, он је својим извештајима изазивао подсмех код генерала, представљајући му, како смо на овај пут били нагнати тешким околностима, у којима смо се, бајаги, нашли. Генерал се на то ограничио да нам саветује, да будемо према Шишкину искрени и предусретљиви, јер само тако можемо учинити, да се Шишкин на ново не лати против нас оружја, које за цело не држи од себе далеко. »**Претрпивой до конце, той спасенъ будетъ,**« — тако је гласио савет, који нам је долазио од наших пријатеља руских. Најпосле сазнамо да се и Стремоуков обрнуо. „Последњи курир из Петрограда, пише нам заступник из Цариграда 22. Децембра 1871., донео је генералу врло повољне гласе, што се нас тиче. Све је сада тамо најбоље расположено према нама; чак је и Стремоуков конвертиран, и тражи место куда ће Шишкина да пошаље. Ну и Шишкину треба извесну правду одати, јер су рапорти његови били врло добри.“ На-

равно воља је царска све надвладала. Он је дао правац, коме су се морали повити и директор „азијскога департамента“ и његов агенат у Београду, ма како да су у дубини своје душе расположени били. А да је на срцу њиховом био дубоко прикривен гнев, може се лако разумети. У Ливадији претрпели су они обојица не само пораз политични, но и лични, од кога се неће моћи брзо опоравити. Шишкин, по што је већ пре Намесништва био провео пет година у Београду, морао је ту још пет остати макар и *неунапређен*, само да би дочекао тренутак, кад ће оправдати политику свога заштитника Стремоукова. У ствари је то за њега била заслужена казна, што је заплео одношаје са Србијом, па је још он, који је јављао, да се са Намесништвом не може никад поверљиво радити, морао доживети тренутак, *да нам сам донесе израз поверења од стране владе царске*. На име, 15. Априла 1872. саопштио нам је он званичан акт директора „департамента азијског“ од 5 ис. мес. № 67. који, од речи до речи гласи овако:

„**Милостивый Государь,**

Николай Павловичъ,

„**Императорское Министарство съ истиннимъ удовольствіемъ усматриваетъ изъ всѣхъ вашихъ доносеній, что отношенія ваши къ Реген-**

ству, въ послѣднее время, приняли характеръ дружественаго взаймнаго довѣрия, вполнѣ саотвѣтствуящаго столь давнимъ отношеніямъ Россіи къ Сербіи.

„Канцелару угодно било поручить мнѣ передать чрезъ ваше Превасходитељство первому Регенту, что Министарство весьма цѣнить откровенія сообщенія его вамъ всѣхъ свѣдѣній касающихся политическаго положенія Сербій.

„Исполная ето порученіе, покорнѣйше прошу васъ заявить г. Блазнавцу отъ меня, что буду всегда очень счастљивъ, когда въ кругъ моей дѣятельности буду имѣлъ возможность битъ полезнимъ Сербіи и ея Правителямъ, тѣмъ болѣе, что ето будеть впалнѣ саотвѣтствовать впалнѣ обязанностямъ вѣрнаго слуги всемилостивѣйшаго Государя.

Примите увѣреніе и г. д.
Петаръ Стремоуковъ с. р

Мало времена за тим, и сам је Цар ударио свој печат на усрдне одношаје између Србије и Русије На свечаност 10. Августа, када је Кнез Милан, проглашен за пунолетна, примио владу, Цар је Александар послао свога ађутанта, Кнеза Долгоруког, да му донесе израз његових осећања и да га на свечаности заступи.

Тако је сретно изведена ствар, *да су Кнезу, кад је на владу ступио, предати одношаји са*

Русијом у добром стању, много бољем но што их је Намесништво примило 20. Јуна 1868. г

II.

Ну и ако је пут у Ливадију имао сретних последица за односаје са Русијом, није то исто дејство произвео и на другим странама Сензација је свуда била велика, али не свуда у једном истом смислу. У околним областима српским, које су под турском управом, одзив је био повољан као и у самој Србији. Ну није тако повољан био и у Црној Гори. Као што је јавио руски конзул из Дубровника, Јонин, пут Кнеза Милана у Ливадију није био најпре повољан Кнезу Николи и његовој околини; али су се после брзо тргли и показали задовољнији, тако, да је и у органу Кнежевом, „Црногорцу", по свој прилици по савету Јониновом, изашао чланак, који је говорио угодно о путу у Ливадију.

У Цариграду велики везир Махмуд-паша, Турчин старога кова, није најпре ни схватио важност саопштења, које му је учинио српски заступник о путовању Кнежевом, но је још предусретљиво понудио „*ферман за путовање.*" Тек доцније, сигурно кад су им Европљани протумачили значење пута у своме духу, постали су Турци на Порти суревњиви. Почели

су формално захтевати да Кнез иде у Цариград, пре но што би се ма куда макао у Европу. У круговима „младе Турске" било је огорчење велико и против Русије и против Србије због тога пута. Мустафа-Фазил-паша (брат вице-краља мисирског), који тој котерији припада, пребацивао је у очи генералу Игњатијеву, да је Русија том приликом ударила шамар Порти, и тврдио да Кнез није ни смео тај пут предузети без одобрења султановог, јер он и да није готово ништа више но један губернатор султанов. Сервер-паша, министар спољних послова, пратио је грозничаво сваки глас новинарски, који би говорио о путовању Кнежеву у Европу, па је молио нашега заступника да нам достави до знања, да би пут Кнежев у Европу, учинио на Порту најнепријатнији утисак, ако му не би претходио пут у Цариград.

Ну највећи, а у једно и најнеугоднији одјек од пута Кнежева у Ливадију, показао се у Аустро-Угарској. Тамо је он учинио неизмерну сензацију и у круговима званичним и у јавним листовима. Непријатност им је још умножавала та околност, *што је Миливоје пратио Кнеза*; њега су они свагда сматрали као јемство, да неће Русија *преко мене* моћи успети у Србији, да се поврати у старе пријатељске одношаје, а сад, видећи га у Ливадији питали су јавно:

„шта ће Савле међу пророцима?" При свем том, штампа је излила сав јед и гнев, и свој и владин, на мене лично више но и на Миливоја, јер је мени приписивала целу комбинацију Напади бечке штампе, нарочито пештанске, прелазили су сваку границу пристојности; језик маџарских напада није био језик само ненаклоне оцене или критике, но језик просте, сурове грдње.

Одмах после пута у Ливадију, извршила се у Бечу и промена у заједничком министарству спољних послова. Бајст је био отпуштен, а на његово место позват гроф Андрашије, бивши дотле угарски министар-председник. Према сензацији, коју је Кнежев пут учинио, није невероватно, да је и он нешто овој промени принео, јер је страх од Русије тада још једнако био велики и меродаван у Угарској, а путу је приписивана агресивна намера према Маџарима. Ја верујем у толико више у ову мисао, што знам из ранијих разговора са Калајем, да „може наступити тренутак, кад ће Андрашије узети у своје руке управу спољних послова аусто-угарске монархије," дакле да је од њега зависило, да оцени време, а то му се време учинило да је наступило с приближењем између Србије и Русије. Немамо ли већ толиких доказа, како се он свагда бојао, да Србија не постане *»руска предстража«* !

Званични агенат аустро-угарски понашао се уздржљиво. Он нам се, по повратку из Ливадије, изражавао, да његова влада нема шта да примети против пута, по што је Аустро-Угарска у пријатељским односима са Русијом; али се његовој влади чини, да је пут предузет као у пркос Аустро-Угарској и на начин доста демостративан. Разуме се, да смо ми одрицали да се можемо руководити пркосом у пословима земаљским. Истина да је читава једна серија питања нашла у Аустро-Угарској врло противног Србији исхода или покушаја; истина, да је нарочито напрегло наше одношаје ослобођење завереника : али се ипак зна из ранијих листова ових записака, да је семе путу у Ливадију бачено на годину дана пре него што је пут предузет, па и пре него што су та питања закључена била. Нема ни мало сумње, да је њихов исход не мало утицао на нашу одлуку, али није био меродаван. Ја сам желео да се и делом докаже, да немамо осветољубивих осећања, па кад се у пролеће 1872. г. цар Фрања Јосиф приближавао нашој граници, дошав до Темишвара и Беле Цркве, ја сам предлагао, да га Кнез Милан поздрави у једном од ових места, но и Кнез и Блазнавац, у присуству председника нашег министарства Рад. Милојковића, *одбили су сагласно мој предлог, да се тим кораком*

не би изгладио ефекат пута у Ливадију. Жалити је, што се тако догодило, јер су се тим међуметком одношаји још више заплели, а то смо могли предупредити, по што нам је преко консула грчког дават миг из Беча, да би се тај акт куртоазије радо видео. Морам приметити, да су нам неке околности отежале ово дело, учтивости. Калај нам, пре свега, није хтео ни саопштити, да ће цар доћи на нашу границу, а кад смо ми из новина сазнали за путовање царево, депутација је турска већ била у Темишвару, да Фрању Јосифа поздрави у име Султаново, што допушта претпоставити, да је аустро-угарски посланик у Цариграду Порту био обавестио и с њоме се споразумео. На челу депутације био је неки паша ренегат, с којим би се, по свој прилици, могао још изродити сукоб о првенству између њега и Кнеза, те би још, у очи ступања Кнежева на владу, могли, у туђој земљи, доћи у сукоб са Портом. Сви ови разлози улазили су у ред мојих консидерација, али би их ја, већином као претпоставке, био лако затурио, да сам могао склонити Кнеза и Блазнавца. Шишкин је најпре одобравајући саслушао разлог, који је руководио Кнеза и Блазнавца, а кад је ствар свршена била, он нам је изјавио, да његова влада не одобрава, што је пропуштен акт учтивости према суседном монарху.

Ова околност још већма распали одношаје. На челу угарске владе био је гроф Лоњај, човек прек и самовољан. Он први да сигнал нападању и безобзирном поступању према Србији. Јавни органи подигну вику, која је на беснило личила. Разуме се, да сам и овај пут ја био предмет њиховог гњевног нападања. Калај је подхрањивао ове нападе преко свога агента Розена, пољског Јеврејина *) У исто време Калај почне мало по мало да расплеће и званичне мреже, позивајући се у својој званичној радњи на капитулације, које пре пута у Ливадију није никада у ненаклоном духу ни споменуо. Он их је у свакоме важнијем акту тумачио, како је хтео и знао, и стешњавао им смисао. На скоро за тим и Андрашије, као заједнички министар спољних послова, дѝ пред делегацијама царевинским званичног израза непријатељском расположењу према Србији. Захтевајући да подигне свој диспозициони фонд на 470.000 фор.

*) Добегавши из пољске револуције, Розен, recte Чудновски, понудио се митрополиту Михаилу да промени своју веру, но био је од њега одбијен. Он писаше у многим, нарочито маџарским и немачким новинама, и својим лажним телеграмима датираним из Цариграда, Атине, Београда, Одесе, Петрограда, Москве, Букурешта, Скадра, и других важнијих места источних, он произвођаше у немачкој и маџарској штампи прави хаос. На перо таквог човека и Калај је апеловао против нас.

он је као побуде навео, да му је потреба, јер се у суседним малим државицама периодично повраћају потреси, који угрожавају трговачке и политичне интересе аустро-угарске монархије. И заиста, брзо се могло опазити, да је број његових агената у Београду умножен, да су почели богатије плаћати и један јаван лист, који је, у осталом, и пре тога маџарским интересима служио.

Најпосле, дошла је једна мера од стране владе аустро-угарске, која іе до врха истерала запетост наших међусобних одношаја. Кад су се, на име, почеле чинити припреме за светковину пунолетства Кнежева, општина београдска закључи, да позове и неке општине са стране, а нарочито из суседне монархије, да пошаљу своје представнике на светковину. Претпостављајући, да влада суседна може зло тумачити овај корак, ја навалим да заступник министра спољних послова саопшти претходно Калају намеру општине, па да се позиви тек тако разашљу, ако од његове стране не буде никаквих примедаба. Матић изврши овај налог 27. Јуна, и нађе у Калаја тако предусретљив одзив, да му он одмах обећа, да ће своју владу известити о намери општине београдске знања ради, али да неће никаква одговора очекивати, пошто је у њиховој земљи таква слобода, да може сваки

ући куд хоће. Шта више, он је додао, „да сваки добар Србин и треба да дође на светковину.“ Андрашија одговори Калају, да поступку општине београдске не треба никакве сметње стављати; и ако он, у међународном погледу, није коректан, али се надати, да се из њега неће изродити никакве непријатне последице. Кад су већ многе аустро-угарске општине одговориле и своје заступнике означиле биле, на један пут у целој монархији изађе забрана, да се општине, као корпорације, не могу представљати на светковини београдској. Забрана се приписује Лоњају, који ју је од самог цара захтевао, као потребну противу агитације словенске. Услед ове забране покаже се велика узбуђеност у Угарској, а у Србији наівеће огорчење Као у пркос забрани, хиљадама гостију дође са оне стране на светковину. Они су братски примљени и угошћени, но зато су морали скупо плаћати најодабранији синови међу њима. Лаза Костић, посланик на дијети пештанској, и Јов. Павловић уредник „Панчевца“, како се врате кућама, буду ухваћени и у затвор бачени, под изговором, да су на банкету општинском напијали антидинастичне здравице, ма да Павловић није ни уста отворио на банкету. То је била за Србију крвава увреда. Гости наши, тако рећи са стола Кнежева, вођени

су у затвор, у коме су неколико месеци провели, па најпосле пуштени као невини.

Скуп свију ових појава довео нас је скоро у непријатељске одношаје са Аустријом. Одјек је на све стране био врло неугодан. У Цариграду је Ахмед-вефик-ефендија, Турчин од »младотурске« партије, а познат као нешто наклон Србима, дао израза утиску и разним гласовима, који су се по свету разнели услед поступања маџарског. Он је, (као што пише наш заступник у једном приватном писму од 15. Децембра 1871. год.), одмах после пута у Ливадију, говорио једном посланику најопорије против Маџара и Андрашијеве политике, па је још додао: »да Калај у Београду има на руци не само шпиона, но и убилаца, да Маџарска не може да гледа спокојним оком ни једну владу у Србији, која има симпатија и корена у земљи; да је убиство Кнеза Михаила њено масло, да је Калај био спреман, да се један или два од садашњих Намесника убију, само да се неред у земљи створи, али да му то није испало за руком, док је скупштина на окупу била; на сваки пак начин да ће гледати то да учини. Вефик је приметио, да се вара Андрашија, ако мисли, да ће тиме спречити Србију у њеном напредовању: ce peuple sauvage, рекао је, tout sauvage qu' il est, a un bon sens de diable, et

ne se laisse pas facilement étourdir, témoin son attitude lors de l' assassinat du Prince Michel.“

Може бити да је Вефик живљим источним бојама цртао мере, којима је Маџарска готова била да се против нас служи, јер и ако није веровати, да је Калај имао чак и убилаца на руци, опет његове речи сведоче, какав је одјек налазило на страни расположење маџарско према Србији. Вефик је био тада члан владе отоманске, а у вези са Халил-пашом (Мисирлијом), турским послаником у Бечу. Са овим пак стајао је Андраши у присним одношајима. Њихово чисто и дуго шуровање и договарање падало је у очи посланицима у Бечу акредитованим. Једном је посланик један два сâта чекао у предсобљу министарства спољних послова, а за све то време био је код Андрашија Халил-паша. Пред њима су биле две *етнографске* карте, једна од Турске, а друга од Аустрије. Лако је разумети у каквом је духу био према народима њихов разговор.

Кад се приближавао дан 10. Авг. 1872. г. даровити агенат талијански, гроф Јоанини, оцењујући у једном извештају, који је својој влади поднео, тегобе, у којима се налазило Намесништво у својим спољним одношајима, пише, да је заслуга Намесништва у одношајима према Аустро-Угарској негативне природе, т. ј у то-

лико, у колико се није дало уплести ни у какве обвезе према суседној монархији, ма да су искушења била многобројна и примамљива.

Тако су ствари заиста и стајале до пута Кнеза Милана у Ливадију, а од тога тренутка оне су се са свим окренуле, тако да више није било никаквих искушења.

Историја одношаја Намесништва према Русији и Аустро-Угарској показала је још једном, *да Србија не може у исто време бити добро с једном и другом од ових двеју држава.* Суревњивост њихова смера свагда на искључивост од наше стране. Докле смо год били добро са Аустро-Угарском, Русија је од нас зазирала у пркос нашем највећем усиљавању, да се и с њом ставимо на добру ногу, а кад смо ми, после дужег времена, успели да и то учинимо, Аустро-Угарска нам је постала јавни непријатељ! И данас, кад су се ове две силе приближиле, кад је Фрањо Јосиф у Петрограду сјајно и демонстративно примљен био, ми би се преварили, ако бисмо и за тренутак помислили, да су се изменили услови, под којима ми можемо с њима бити у добрим одношајима.

Односи са Отоманском Портом

I.

Излажући разне спољашне прилике, у које је Србија долазила за време Кнежевског Намесништва, ми смо имали чешће повода да додирнемо и односе са Портом. Зна се већ, да смо их ми примили у врло запетом стању, највише са тога, што се Кнез Михаило није десио у Србији, кад је Султан Абдул-Азис, враћајући се из Европе, прошао поред Београда. Султан је због тога одсуства био врло гневан на Кнеза, и ако му се овај нарочитим писмом, које му је послао с пута по нарочитом ађутанту, извињавао, да га је стање здравља задржало изван отаџбине. Вел. Везир, Али-паша, био је, због овог изостанка према Султану, дошао у неприлику код свога господара, који му је пребацивао готовост, са којом је он изашао на сусрет Србији у питању о градовима. Та је околност тако отежала односе између Србије и Порте, да је Али-паша био закључио, да више не чини никаквих уступака васалним Кнежевинама, кад се и они знаменити уступци, које је учинио, тако брзо у заборав бацају.

За цело, Кнезу Михаилу, да је дуже живео, предстојали су тешки дани и заплети са Портом. Са тога је и вероватно, да глас о његовој смрти није ни мало ожалостио султанову владу. Порта је угледала у катастрофи топчидерској удесну прилику да поврати у Србији онај утицај, који је, успостављењем династије Обреновића, био већ са свим истиснут. Комесарство јој се чинило за то најзгодније средство, те одмах, после погибије Кнежеве, закључи да пошље у то име нарочитог комесара у Београд; ну енергичан отпор војног министра Блазнавца, који је одважно прихватио ствар Кнеза Милана, одврати је од те намере. Годила јој је не мало та околност, што је поноситом Кнезу Михаилу, кога је она за свога личног непријатеља сматрала, следовао на престо један *малолетан* Кнез са Намесништвом од *три* лица, а на *више* година. С тога Порта похита да призна новога Кнеза српског, па не желећи ослабити своју предусретљивост, она оцени кораке Намесништва и односно наследности, признавши је Кнезу Милану онакву, какву је била признала и Кнезу Милошу бератом од 1830. год., макар да ју је и њему и његовом сину Михаилу постојано одрицала, кад су се они по други пут повратили на престо српски. Ми смо већ имали прилике, да споменемо, да се попустљивост

Портина у овој последњој тачци има нарочито да припише оној енергичној изјави Намесништва, *да ће оно и без берата земљом управљати, ако он не би био сагласан са закључењима народне скупштине у овоме погледу.* Под утицајем честих преврата у Србији, ми смо сматрали за дужност, да ништа не изгубимо из вида, што би могло принети, да се престо огради од свију ових валова, који су га тако често запљускивали. Истина, да је солидност унутрашњих одношаја најјачи бедем против превртљивости престола, али нема сумње, да и међународно признање начела наследности с једне стране приноси много његовом утврђењу и у *појмовима самога народа,* а с друге, наследност иде у битне услове монархијске владавине и у међународним одношајима, а без признања Портина, није се ово право Србије ни могло уврстити у јавно право европско.

II.

Није на већи отпор ударило ни друго важно питање, које смо ми предузели у интересу консолидације унутрашњих одношаја наше земље. Устав октроисан хатишерифом од 1838 г. није више имао животне снаге. Већ и само његово туђинско порекло било је довољан основ да се он замени Уставом, *који би био дело са-*

мога народа. Докле је он год стајао на челу Србије, није се могла наша Кнежевина битно разликовати од оних области, којима Порта непосредно управља својим ферманима и хатишерифима. Крајње је време било, да се са чела Србије збаци овај понижљиви жиг.

И по самој својој садржини био се Устав од 1838. год. већ преживео „Он се, као што смо навели у беседи, којом смо 12. Јуна 1869. године отворили велику уставотворну скупштину, он се, у току времена тако истрошио, да је, има томе већ више од десет година, у најважнијим деловима својим пао, а државу нашу стали су уређивати посебни закони, који су се са Уставом тако испрекрштали, да се управо не зна, где један од њих престаје, а где друго почиње. Ово стање ствари доноси собом велике незгоде. По природи својој посебни се закони и лакше и чешће мењају; па тако они закони, којима је Устав од 1838. год. замењиван, бивали су чешће мењани, не имајући она јемства, која обично Уставе ограђују од промењљивости. На овај начин дошло се до не мале побрканости уставних појмова, јер се зидало на темељу, који се тако лако реметио. Поврх свега пак, биле су се потребе наше земље за тридесет прошлих година знатно развиле, па је требало користити се иску-

ством и потражити у прошлости науке за будућност; требало је уставну одећу прекројити према телу, које је међу тим не мало нарасло и раскрупњало се. Потреси унутрашњи често су обустављали развитак земље, па је и са стране уставне требало потражити основа за стално и поуздано напредовање. *У место подземних канала за унутрашњу борбу, било је време, да се створи јаван, народни орган, као одушка, кроз који би отицала сва она гасовита струја, која се у току године набере од међусобног трвења, које је обично у ватрених народа.*

Прожети овим уверењем, ми смо без оклевања прегли на посао. Како се дигло „ванредно стање,“ које је било проглашено одмах после смрти Кнеза Михаила, ми сазовемо за Николь дан (6. Децембра 1868.) Одбор, у коме је било око 70 чланова из свију редова становништва српског, који су се одликовали или науком, или искуством у пословима земље наше, или једним и другим.

На питање, које је положено: „да ли је време и потреба, да се у Србији предузму уставне реформе,“ Одбор је, са изузетком једног јединог гласа, одговорио, *„да је томе и време и потреба“*. Не може бити задатак овога дѐла, да улази даље у унутрашњи развитак питања.

Ми додирујемо унутрашњи ток ствари само у толико, у колико који предмет долази у везу са спољним одношајима Србије. С тога ћемо се ограничити још да кажемо, да се и државни Савет, који је дотле, по Уставу од 1838, и по специјалним законима делио законодавну власт са Кнезом, сагласно са владом, да се сазове вел. Народна Скупштина, да реши: *„је ли потреба, да се земљи да нов Устав, па ако јесте, да може у претрес узети и решити и сам Устав, који ће важити, по што га Намесници Кнежевског достојанства потврде“*

Као што се зна, Скупштина је одговорила са одушевљењем, и *29. Јуна био је проглашен народни Устав, а оборен хатишериф од 1838.*, који је дотле, у међународном погледу, важио као Устав Србије. Тада је тек Србија довршила своју унутрашњу самосталност, коју дотле није потпуно имала, јер међународно право признаје само оне државе за суверене, које саме себи законе дају, а *Устав је темељ законодавству, основни закон земаљски.* Тек је 29. Јуна 1869. год. Србија постала на пољу свога државнога права ковач своје среће: може је сад сама себи делити колико уме и хоће, а да је ни од кога више не изгледа.

Осим преговора, које смо имали са Русијом, (Блазнавац са Кнезом Горчаковим, а ја са

генералом Игњатијевим), ми смо правцем ишли на дело, нигде се не освр̀ћући на дипломатију, јер је ту била она прилика, кад је мимо њу требало ићи. Интереси, са којима смо ми у сукоб долазили, нису били тако осетљиви, да би земљу нашу могли каквим опасностима изложити. Ако и тада право Портино, да по хатишерифу од 1838. г. утиче на уређивање унутрашњих одношаја Србије, одношаји сузеренства између Србије и Порте нису били промењени новим Уставом. Што је Порта пређе неоступно тражила, да чини употребу од свога права, то је било са свим природно. Њој је било од велике важности да очува макар и сенку свога aукторитета у Србији, а кад је наступала наша домаћа слабост и поремећеност, она јој је олакшавала те смерове, као што је било нарочито у време, кад нам је послала своје комесаре, Етем-пашу и Кабули ефендију, да поврате важност „погаженом“ уставу, портином хатишерифу од 1838. год. Кнез Милош, повративши се 1859. год. у Србију, осећао је потребу, да се земљи одреше руке, па је у пролеће 1860. год. слао у Цариград нарочиту депутацију са упутствима да, између осталога, тражи, да се Србији поврати *право унутрашњег конституисања* сходно хатишерифу од 1830. г. Ну Порта је одбила захтевање Кнежево, предлажући му, да

јој поднесе пројекат измена уставних, па да ће га она оценити и односно потврдити — *наравно опет у облику хатишерифа.* И Кнез Михаило, ступивши на престо, слао је Мариновића неким дворовима, нарочито Петроградском, да потражи савета, да ли да уђе у уставно преображење земље, ну одговор њихов није га на тај корак охрабрио. Саветовало му се, да не мења Устава, да не би изазвао сукоб са Портом, већ да исцрпе Устав у појединим законима органским. То је он и учинио, али је *интернационално* важио хатишериф Портин од 1838. г. као Устав Србије, а и у појмовима народним важио је он за то, што никојим јавним актом није био поречен. Пут дакле, који је нама остао, био је, *да правце идемо на дело*, па кад се *fait accompli* обзнани, да га бранимо.

Кад је нови Устав обнародован, било нам је одмах дошло до знања, како се Али-паша изражавао у круговима цариградске дипломатије, да он очекује, да ће се нови Устав српски поднети на одобрење Порти и гарантним силама, будући да се њиме мењају царски хатишерифи наглашени у париском уговору од 1856. г.

Знајући шта Порта очекује, ми смо помишљали, да нас она може изненадити и каквом протестацијом код гарантних сила, ако не бисмо ми сами ништа учинили, да је предохранимо.

Тако је она поступила и у мање важној прилици, кад је Кнез Михаило са Преображенском Скупштином (1861. г.) променио само неке основне законе, као закон о „државном Савету,“ закон о „Народној Скупштини“ и друге.

Ми закључимо, да министар спољних послова преда *из руке* по један егземплар новога Устава свима овде настањеним предствницима страних држава „*знања ради*“, а то исто да учини српски заступник у Цариграду према Порти, којој овакав знак пажње неће моћи бити ни мало неугодан. Она је често задовољна, кад јој се покаже само да се не игнорује. Крајњим игноровањем Порте могли бисмо још више повредити њену осетљивост, а ако има бити какве дискусије о Уставу, онда ћемо је овом пажњом навратити на себе, што ће свакојако бити мање неугодно, но да протестацију Портину сазнајемо преко гарантних сила, са којима је теже препирати се, но са Портом.

Предавајући овде Устав свима страним представницима, ми нисмо изузели ни грчког, ни румунског, да се боље означи, како се овим кораком врши само акт учтивости. Има примера, да су тако поступале и са свим независне државе, шаљући преко својих представника страним државама своје нове Уставе, или објашњавајући им мере, које су по кад-што чи-

сто унутрашње природе. Том приликом обзнањено је страним агентима, који су се извештавали, да ли је влада намерна тражити санкције Портине за нови Устав, да она то нити мисли, нити је дужна да чини, пошто наша аутономија не би имала смисла ако би нам ко други законе октроисао, кад је по уговору париском од 1856. Србији подјемчена и „*потпуна слобода законодавства.*“

Овај одговор био је већ саопштио гроф Бајст аустријском посланику у Цариграду, барону Прокешу. Тиме се већ била изразила једна Гарантна Сила за наше схватање, и то она, која је, уз Енглеску, по представи Портиној, протествовала против наших основних закона издатих на Преображенској Скупштини. Ако би дакле Порта и покушала да чини какве кораке против права, које има Србија, *да се сама конституише,* није било ни мало изгледа да би нашла одзива у Гарантних Сила, по што се и енглески заступник Лонгворт, изражавао, да не мисли, да би Порта требала да смета Србију у унутрашњем развијању.

Извештавајући о овоме стању питања заступника у Цариграду, министар Намесништва изда му упутства, 28. Јула 1869. год,, како да поступа у свима приликама. „Ако би Али-паша захтевао, да му се званично пошаље Устав,

треба му, (пише у инструкцијама) одговорити, да ви имате препоруку, да му га доставите à titre d' information, а других каквих упутстава да немате.

„Може бити да Али-паша, пошто је сазнао начин сматрања и саме Аустрије, неће и даље наваљивати, но, ако би, и преко сваког очекивања, захтевао, да му ви Устав званично саопштите, или да нам такву жељу од његове стране доставите, онда му можете отворено изјавити, *да Кнежевска влада нема намере други какав корак чинити ;* јер ако је једном Порта октроисала Србији Устав да то после уговора париског не може више имати места. По свој прилици приметиће вам Али-паша, да је стари Устав ушао у уговор париски, или да у томе уговору стоји, да Србија зависи од Порте *»сходно постојећим хатишерифима.«* На такве примедбе позовите Али-пашу, да проучи наш нови Устав, па ће се уверити, *да се њиве односи Србије према Порти нису променили;* шта више, да и у самом новом Уставу има трагова тих одношаја а на име у члану 10-ом где је реч о наследству Кнежевског престола. Давши себи нов Устав, Србија је извршила само један акт своје аутономије, акт законодавства, не повредивши ни у чему везе, које између ње и сузерног двора *„сходно хатишерифима“* постоје.

„За наше схватање има доста и других разлога; има их, који би се могли црпсти и из самих хатишерифа, а на име онога од 1830. год., но то за сада нећемо чинити, а надамо се, да нам неће ни доцније бити потребно, јер се уздамо, да ће и Порта увидети, да би био анакронизам, да нам она још и сада Уставе октроише или потврђује.

„Знајте дакле, да је влада Кнежевска тврдо решена, да не чини даље никаквог корака осим овога акта учтивости, и да ћемо одбити и саму санкцију Портину, ако би нам је она случајно, и без нашег захтевања, хтела послати. Па према томе и управљајте се и одвраћајте Али-пашу, ако би опазили, да он што смера чинити, што се не би слагало са нашом унутрашњом самосталношћу."

16. Августа заступник српски, Јеврем Грујић, обзнани великом везиру, који је тада био и министар спољних послова (од 1. Фебр. 1869.), да је Кнежевина дала себи нов Устав и по налогу своје владе поднесе му један егземплар. Али-паша се ограничи да изрази своју захвалност, запитавши српскога заступника: да ли има и француски превод? — на шта добије одричући одговор.

Нема никакве сумње, да је Али-паши био извештен о одсудности, којом је Намесништво

било намерно да одбије Порту, ако би она покушала, да се умеша у уставно питање Србије, па се и уздржао да чини покушај, коме је неуспех био известан.

Порта је дакле примила с ћутањем уништење свога хатишерифа од 1838. год., који је дотле у њеним очима важио као Устав Србије, јер је, на годину дана пре тога, толико рачуна држала од њега, *да је у берату изданом Кнезу Милану, изриком препоручила му, да се држи закона и уредаба, који се у томе хатишерифу налазе.*

Од стране Гарантних Сила нисмо имали никаквих изјава, а нисмо их ни тражили, задржавши делу потпуно домаћи карактер. Ну на челу спољашне политике аустријске био је тада гроф Бајст, човек, који се и непозван радо плео у сва дневна спољашна питања, где их је год могао наћи ; који је нарочито имао слабост да пише много нота. Он нам изјави преко Калаја, да цар. краљевска влада узима на знање саопштај, који јој је учинила влада Намесништва о новоме Уставу, не учинивши даље никаквих примедаба. Гроф Бајст нам је саветовао, да и Порти нотификујемо нови основни закон српски, али, као што се зна, то смо ми већ раније и сами на најпростији начин учинили били.

Аустријски канцелар био је тада расположен да укаже своје услуге Србији и Румунији у свима питањима, која не би дубоко засецала у одношаје ових земаља према Порти. Румунији покушавао је да буде угодан, заузимајући се код Порте, да јој призна назив „*Румуније*“; а према Србији улучи прилику да учини услугу, објаснивши Силама, како је Србија у своме праву, нарочито на основу првих хатишерифа и уговора париског, да се сама уређује, па и Устав себи да даје самостално. Расписом јединим од $\frac{\text{30 Јула*)}}{\text{11. Авг.}}$ он обзнани, преко цар. кр. посланика, свима гарантним силама своје гледиште у питању, па затражи и њиховог одговора. Силе, видећи да Аустрија, која је некада, уз Енглеску, прва подизала глас против свега, што би дирало у турске хатишерифе, приступе њеном посматрању, или изјаве, да немају повода изражавати се о предмету, по што га Порта није пред њих изнела.

Кнез Метерних, посланик у Паризу, јавља грофу Бајсту (5/17. Авг.), да царско француски министар није ништа чуо о овоме предмету, али да му се допадају савети, које је канцелар

*) Correspondenzen des Kais. König gemeinsamen Ministeriums des Äussern. № 4. vom August 1869 bis November 1870. Wien 1870.

дао у Београду, па да ће и он цару предложити, да то исто учини. Гроф Балан, заступник Кнеза Бизмарка у министарству спољних послова, одговори аустријском посланику, барону Минху, (као што овај пише 6|18. Авг.), да је, проучивши дотична акта, увидео, да *српска влада није обвезана да тражи формално признање Порте и гарантних сила за нови Устав.*

Не мање је значајан одговор, који је дао барон Вестман, заступник канцелара Кнеза Горчакова, аустријском отправнику послова кавалеру Вечери (6|18. Авг.). Обзнавши да је већ примио српски Устав преко руског генералног консула, коме га је кнежевска влада „званично" (било је усмено) нотификовала, Вестман је изјавио Вечери, да у свима тачкама дели онај *широки начин посматрања*, којим аустријски канцелар тумачи аутономију Србије, која не може имати друго што за границу, до поштовање прерогатива сузерене силе. Руски се кабинет ограничио просто, да узме на знање нови Устав српски ; но да ће му сад аустријски распис (од 11. Авг.) послужити за повод, да изрази и генералном консулу руском у Београду, и царском заступнику у Цариграду, да се кабинет петробуршки придружује идејама које су у распису изражене

Лорд Кларендон, као што пише гроф Калноки (19|31. Авг.), *придружујући се са свима у општој тези назорима аустријским о положају Србије односно своје слободе законодавства*, уздржао се, да се изрази о овоме специјалном случају, не имајући никаква извештаја о овоме предмету од краљевског посланика у Цариграду.

Одговор талијанског министра био је, такођер, сагласан са назорима аустријским, као што извештава $\left(\text{под}\frac{4.\ \text{Сеп.}}{23.\ \text{Авг.}}\right)$ барон Валтерскирхен услед разговора, који је имао са грофом Менабреом.

На тај начин велики акт унутрашње самосталности, који је извршило Намесништво на великој Народној Скупштини, није ударило на отпор ни код које силе. Србија, ослободивши се под Кнезом Михаилом посада турских, а сада добивши одрешене руке, да се по вољи и потреби својој сама уређује, *постала је потпуно своја*. И једним и другим овим актом она је добила нов доказ, како се сложним и одважним радом могу да изврше дела, која је, пре тога, слабо ко и за вероватна сматрао!

III.

У исто време имало је Намесништво прилику да у одношајима својим са Портом учини

неке кораке у корист Босне. Ту се још као губернатор налазио познати тиранин Осман-паша. Његова је опака управа већ била превршила сваку меру, па су се прваци босански обраћали на нас за помоћ. По што је име Осман-пашино било у неколико компромитовано у крвавој катастрофи топчидерској, то нађемо, да ће бити од помоћи да употребимо ту околност у вези са његовом злом управом.

Са тога влада Намесништва управи под 11. Фебр. 1869. год. ноту Порти, у којој се представи, како је са свим лако разумети, што се влада српска интересује да се подигне благостање источних земаља како добром управом у унутрашњости, тако и одржањем благонаклоних одношаја међу њима. Но, на своју жалост, приметила је влада српска у више прилика, да главни губернатор босански, Осман-паша, не држећи никаква рачуна од ових добрих расположаја, труди се, на против, да их смета свима средствима, која су му у власти.

У више прилика српска је влада сматрала за своју дужност, да обраћа Порти пажњу на злу вољу (malveillance), коју Осман-паша показује према Кнежевини, као и на погибаоне последице његове управе у Босни, на двогубу, моралну и материјалну, штету нашег народа.

Он је вазда налазио варљивих изговора, да ствара тегобе онима од наших трговаца, који раде са Босном тако, да је скоро са свим парализовао трговачке одношаје између ове провинције и Кнежевине, на њихову заједничку штету. С друге стране опет и стање, у које је његова управа бацила босански народ, оджечу морално у Кнежевини раздражавајући духове.

Па са обзира, које је влада Кнежевска свагда показивала в. Порти, она, ма и да је предала јавности сву истрагу односну на убиства топчидерско, очувала је и чува још у тајности једино онај акт, који јако компромитује Осман-пашу у овоме крвавоме делу.

Наименовање Осман-пашино за губернатора дунавског валијета*) није могло умалити тегобе, које његово суседство причињава влади српској, а његово скорашње утврђење на дојакошњем звању било је за нас жалостан доказ, да је в. Порта изгубила из вида наше законите жалбе.

У овоме смислу гласио је акт, којим је агенту српском препоручено да прочита вел. везиру. То ако није био први, био је свакојако

---

*) У Јануару био је Осман паша премештен у Рушчук, но успео је у Цариграду, да остане на своме месту у Сарајеву, као што бисмо извештени телеграмом цариградским од 2. Фебр. 1869.

редак акт, у коме влада српска говори Порти о злој управи у њеним областима, па с тога се и примећује на закључењу, да она тај корак не треба да сматра као мешање у унутрашње послове босанске, но као природну последицу положаја, на који јој, по својој дужности, пажњу обраћамо.

Српски заступник изврши налог владе Намесништва 27. Фебруара.

У одговору своме, Али-паша пређе ћутањем представку односну на управу Осман-пашину; обећа, да ће издати категоричне налоге Осман-паши, да поправи своје владање према Србији, а за његово учешће у комплоту заиште, да му се у поверењу саопште документи, који га компромитују у крвавом делу топчидерском, додавши, да иначе тужби не може никакве последице дати, по што је обвињавање сувише тешке природе, које се не може без доказа примити.

Ми се овоме захтевању нисмо хтели одзивати, је нам није била намера да се пред Портом парничимо са Осман-пашом. У место сваке даље препирке ми изјавима Али-паши, *да ћемо предати јавности акт, који Осман-пашу компромитује,* ако га она што пре не дигне.

Али-паша није се хтео понизити, да нам обећа захтевано задовољење, али нам га је фактички дао, дигнувши на скоро за тим Осман-пашу не само са управе босанске но и уклонивши га коначно из активне службе.

Влада српска могла је бити задовољна својим успехом правде ради, но што се тиче судбине босанске, ова се није променила, ма да се народ одласком Османовим великом надању предао био. На место Осман-паше долазили су други на управу ове бедне области, правдајући један за другим потпуно ону изреку народну, да је онај босански паша био најбољи, који је у Босну пошао, али тамо није дошао.

Успех је највише вредио за наше одношаје према Порти. Можда још од прве владе Кнеза Милоша није било случаја, да је на захтевање српске владе дигнут који паша, а сада је то учинила Порта и онда, пошто се у ње, мало по мало, већ било развило осећања суревњивости према Србији до највишег врха свог.

Шта више, ми смо имали прилике, да будемо код Порте и нашој херцеговачкој браћи од користи. Дед-ага Ченгић, у договору са пашом мостарским, био је наумио, да подигне кулу у Бањанима. Бањани нам пошаљу човека с молбом за посредовање, да их спасемо од овог опасног предузетка. 21. Септ. 1870. телеграфисали смо ми у Цариград, да се обустави

намера Ченгић-аге, а сутра дан, 22-ог, имали смо већ одговор, да је Али-паша телеграфом послао налог у Сарајево, да се зидање куле обустави.

IV.

У опште наши одношаји са Портом текли су непрекидно без запрека. Многа текућа питања од не мале важности налазила су повољнога решења за нас, докле су, на против, питања те врсте пређе на велике тегобе ударала, па или споро или никако до закључења долазила

Више година подизане су жалбе, што турске власти наплаћују од наших путника по Турској скупе таксе пасошне и што им одузимају пасоше српске, а намећу турске тексере. Ово је питање одмах још у 1868. г. расправимо тако, да се од српских путника таксе ни за какве визе пасошне не наплаћују и да они са својим пасошима могу свуда по Турској слободно путовати по праву, које им је обезбеђено хатишерифом још 1833. године. Што би се српским путницима понудиле и турске тексере, не може за њих бити ни од какве штете, да их имају уз српске пасоше, јер се оне не ретко дају и осталим Европљанима за олакшицу путовања кроз пределе, у којима турске власти нису познате са европским језицима.

Ако нисмо мислили, да можемо оставити овде непоменут овај предмет, то је с тога, што се не сме губити из вида важност, која се мора придавати безбедности путника и трговине. Тим питањима обраћа се данас свуда пажња првога реда, као што задатак спољне политике није у прва времена ни био други, но да заштићава трговачке интересе, па се тек доцније изменио у питања дипломатске природе.

Ако у опште задатак да заштићава своје суграђане има да врши влада према свакој страној држави, природни одношаји суревновања према нашем старом господару нас двогубо подстичу на ту дужност. У то име и стајала је влада Намесништва на бранику за наше суграђане, кад год је имала основаног повода да то учини. И Порта нас је скоро невероватним попуштањем задовољавала у предметима, који су се пређе годинама повлачили, као што су биле на прилику наплате, које су наши трговци пређе годинама узалуд тражили од Порте, (као што је н пр. била доста велика тражбина Рафаила Хајима свршена 17. Декембра 1868. године.)

Ну много је важније и зачајније било задовољење, које је учињено Србији кад су неки наши путници у Турској страдали. Три становника из ужичког округа: Зарија Јовановић,

Секула Печеница и Боја Поповић пређу преко Дрине, да потраже своју стоку, која им је у Босну одведена. Дошав до Таслице (Плевља), падну они у подозрење код паше, што се код њих нашло неко сумњиво писмо, које је по њима послао неки херцеговачки бегунац, поп Јосиф, својим пријатељима у Херцеговину, а коме носиоци нису ни знали садржаја. По што су у Таслици и у Сеници држани дуго у затвору и испитивани да кажу, какав је прави задатак њиховог путовања, буду спроведени под стражом у Цариград. На путу Зарија падне с коња и јако се повреди. На наше посредовање пусти их одмах Али-паша, како их доведу у Цариград. Слаби и изнемогли од дуге патње, пођу они одмах у отаџбину. Двојица од њих прођу сретније, али Зарија умре на путу, у Рушчуку, од смртне повреде, коју је добио, кад је с коња пао.

Влада Намесништва настане живо, да се фамилији Заријиној и осталој двојици да̂ накнада. Задатак је био тежак и тугаљив. Свагда је Порта показивала највећу одвратност, да призна Србији накнаду, кад јој је што у политичким односима згрешила. Она је услед бомбаровдања Београда *пристала на велике жртве*, али ни под који начин није хтела пристати, *да накнади Србе оштећене бомбама градским.*

Није, разуме се, њој било до издатака, колико до самога *начела*.

Имајући ово осведочење, ја сам имао слабе наде, да ћемо у ствари пострадалих Ужичана доћи до накнаде какве, па зато у толико озбиљније настанемо с помоћу енглеских представника, Лонгворта у Београду и Елиота посланика у Цариграду.

И после живљих преговора на измаку Августа 1871. г. Порта се склони, да изда у име накнаде Заријиној породици 2000 # ћес а Заријиним сапутницима по 1000 # ћес. Исход питања учинио је најбољи утисак у Народној Скупштини, у којој су се посланици ужичког округа нарочито интересовали за ствар, а одатле је у целој земљи најповољније одјекнуо.

Било је, заиста, и места радовати се успеху. По десет година одуговлачи Порта оваква питања, кад се она тичу поданика *великих сила*, а овде на рекламацију своје *вазалне државе*, доводи ствар у току времена од годиие дана до повољног решења, макар да је имала у рукама оно подозриво писмо, које су наши путници, и ако са свим невино, носили, па се могла без великих тегоба њиме послужити да нас одбије.

Далеко од тога да нас одбија, Порта нам је указивала своју предусретљивост у свима

текућим пословима, често и не обзирући се на узајамност. Докле смо, на прилику, ми за издавање бегунаца кривичне категорије тражили од Порте документе, којима би се, по законима нашим, констатовала њихова кривица, она је нама издавала наше кривце на просто захтевање, често по самој телеграфској депеши.*)

У колико је Намесништво, већ по својој природи, форма владавине, која се не сматра као јака, у толико смо ми суревњивије употребљавали сваку прилику, да одржимо достојанство својој земљи. Кад је отишао из Београда и последњи чиновник турски (Али-Низами-беј), који је од предаје градова примао данак, Порта је захтевала, да јој се данак у Цариград шаље, ну ми смо је одбили, позивајући се на хатишериф од 1833. год. Од тога времена *Порта шаље у Београд своје људе да данак примају.*

Руковођена истим духом, влада је намесничка издала једном приликом (1868. г.) наредбу једну, која је учинила не малу сензацију. Турчин један водио је три робиње из Цариграда у Босну. Кад су дошли у Београд, власт их дозове и објави им, да у Србији нема робља,

*) Такав је нарочито био случај са неким Јеврејином Давидом, који је, да би избегао плаћање својим повериоцима, био побегао у Цариград, па тамо српским заступником ухваћен, затворен и под стражом турском послат у Београд.

па да су и оне слободне. Разуме се да је одјек овога догађаја учинио најнемилији утисак на Порту, но она се уздржала да нам учини каквих примедаба.

Тако је поступано на свима тачкама.

Новине наше писале су о Турској без сваких обзира. У нападању се особито одликовао »Видов-дан“, који служи интересима маџарским, па да би одвратио пажњу Србије од српско-маџарског трвења на оној страни, он се разбацивао нападима на Турску. Више пута били су ови напади предмет жалбе од стране Портине, ну влада, ма да је осуђивала изазивачки говор маџарског органа, није ништа противу њега предузимала, да не би навикивала Порту, да се меша у наше унутрашње послове.

Ну ако је влада намесничка избегавала удварачки тон, да се он не би криво тумачио, она је, као што не може ни сумње бити, у својим одношајима са Портом свагда одржавала потребну уљудност, која се може лепо сагласити са достојанственим држањем свуда па и у Цариграду. Ну та уљудност. треба да је далеко и најмањег попуштања, које су на Бос, фору одмах готови да тумаче као слабост-па да је притисну и презру. Постојано настојавање и издржљивост у неприликама, побеђује и на Босфору све тегобе. Питања, која се у

томе духу руководе, не пропадају; њихов је успех само питање времена

V.

Што су два важнија предмета „*железничка веза*“ и „*Мали Зворник*“ остала нерешена, као што су и примљена, то се може приписати непостојанству ствари, које је завладало у Цариграду после смрти Али-пашине. Не сумњам ни мало, по личном искуству, које имам о стварима и људима на Порти, да би овај мудри и помирљиви државник био дао повољан исход и једном и другом предмету, да је дуже остао у животу и на управи; ну његова је смрт пореметила свеколико стање владе цариградске. Он је на писмо, које му је писало Намесништво, у првој половини Марта 1869. већ био дао (15. Маја) писмени одговор, из кога следује, да *Порта није противна вези у основу*, но да не може означити спојну тачку докле не испита предео између Пазарџика, Приштине и Сарајева, и не види, колико би јој жртава нанела веза на Нишу, изузевши свако друго место. После смрти Али-пашине имао је сваки други вел. везир друге комбинације о железници турској, а од тога времена, у течају од две године променило их се шесторица. Докле смо ми постојано захтевали везу на Алексинцу

(Нишу) или Јанковој Клисури, она нам је нуђена на Новом Пазару, где би се не само морала извршити грдним жртвама но би још и унутрашњи и међународни задатак српске пруге са свим осујетила, одузевши јој карактер најбржег и најпречег пута са Запада на Исток. То је било у време садразамства Махмуд-пашина. После њега дође за вел. везира Митад-паша. Овај је већ имао друге планове о путу. Он је хтео народном снагом (кулуком), да сагради пругу од Софије до Ниша и Видина. С тога Халил-паша, министар спољних послова објави српском заступнику, под јесен 1871. год. *да се влади српској оставља да бира везу на Нишу или Видину.* Влада ускори да званично узме на знање ово обећање, изјаснивши се, наравно, за везу на Нишу; ну међу тим Митад-паша падне, а његов последник, Мехмед-Рушди-паша не хтедне ништа да зна за планове свога претходника, па одмах обустави припреме, које је Митад већ био предузео за извршење намерене пруге. И Мехмед-Рушди-паша обрати своје погледе на босанску пругу, па нам и он стане нудити везу у томе правцу.

Неки су министри турски отворено исповедали, да им стратегијски обзири не допуштају, да нам даду везу на Нишу; други су говорили, да им није могуће да искључе један знатан део

Царевине, као што је Босна, из железничког саобраћаја. Вероватно је, да су ови разлози имали јаког утицаја на Портине одлуке. Ну пресудни утицај на ствар долазио је, пре свега, од честих промена владе, где је не само сваки в. везир доносио собом нове назоре, но је и времена требало да сазна претходни ток ствари, а док је то постигао, он је већ морао своје место другоме уступити. А за тим је збуњивало и сметало одлуку Портину и њено поремећено стање финансијско, на које се она морала пре свега освртати, па је према таласању својих финансија и она више нагињала час на скупљу, час на јевтинију пругу, т. ј час на босанску, а час на српску.

VI.

Тако исто биле су честе мене, кроз које је пролазило питање о Мал. Зворнику.

Обично се мисли, да је Намесништво покренуло ово питање на измаку свога мандата, како да своју мисију са неким одјеком закључи. То је мишљење погрешно.

Питање о М. Зворнику старо је толико исто колико и сва друга питања, која истичу из хатишерифа од 1830. и 1833. г. па, не бивши тада одмах свршена, остадоше у спору између Србије и Порте.

На супрот мишљењу, које обично на страни, а у неколико и у нашој публици влада, М. Зворник није ни град ни утврђење какво, но просто долина једна, која лежи на десној, т. ј. српској обали Дрине, спроћу Вел. Зворника, турске тврђаве на левој босанској обали. Ова просторија заузима у дужину, од југа к северу т. ј. од карауле »Радаља« до карауле «Црвене стене«, *два сахата и по*, а у ширину, од Истока к Западу, т. ј. од карауле „Влашке њиве“ до Дрине, износи она један сахат. На овоме простору имају два села, М. Зворник са 100 до 120 и Сакар са 30 до 40 кућа, управо колиба, у којима живи мусломанско становништво у одвећ сиротном и скоро подивљаченом стању. Место носи име М. Зворника, који је ограђен и одвојен од осталог земљишта Србије, и ако је одовуд Дрине, стоји под управом валије босанског вилајета.

Питање о М. Зворнику није силазило с дневног реда од 1862. год. После конференције Канличке, кад није падало на ум ни њеним члановима, ни влади српској, да се М. Зворник може искључити из обима протокола канличког, царски комесар, који је извршио закључења конференције односно малих тврђава, Сокола и Ужица, заустави се пред М. Зворником, изговарајући се да нема инструкција, да се упу-

шта у исељење тога краја. Тим поводом ја сам, као српски заступник у Цариграду, имао налог, да захтевам упутства за царског комесара, да из ових села исели муселмане. Ја сам обраћао пажњу Порти на топографску карту, коју је 1831. год. израдила мешовита (турско-руско-српска) комисија која је ограничила Србију; позвао сам се на инструкције издате 1833 год. губернатору видинском, које су јасно означавале границе Кнежевине наше, и изреком помињале Дрину као границу српску од босанске стране; подсећао сам царског министра, како хатишериф од 1833. год. набрајајући пределе, придружене у ово време Србији, ставља у ред истих и Јадар и Рађевину, а као што села М. Зворник и Сакар леже управо у обиму Рађевине, јасно је доказано, да не може бити никакве сумње о законитости српске рекламације. Да допуним своја објаснења, ја сам, по жељи Али-пашиној, поднео Порти (нотом од 18|30. Дек. 1862.), и саму карту ограничења, коју Порта не могаше наћи у својој архиви.

Поред свега тога, што је право Србије на долину М. Зворника било јасно, остало је оно неизвршено, по свој прилици са недостатка енергије владе наше, која после бомбардовања и конференције, није имала ничега да се боји, ако би и енергичније приступила к исељењу,

кад је комесар Портин почео оклевати. 1866. г. Порта се покаже склона да нам уступи М. Зворник, ако би се Кнез Михаило хтео обратити в. везиру, да га запроси као faveur од стране султанове, и премда је руски посланик наваљивао да то учинимо, ја сам одвратио владу српску од тога корака, доказавши јој, да су околности повољне за веће добитке, које бисмо отежали, а можда и немогућним учинили, ако би смо, у *тако одсудном тренутку*, свели своја захтевања на М Зворник. Доцније, кад је учињен корак за градове, Порта је дала и овоме питању исход задовољавајући, решивши да се М. Зворник и Сакар иселе, а Србија да не подиже никаквих утврђења према В. Зворнику. Ово решење Портино саопштено је влади српској рапортом мојим од 1|13. Марта 1867. год. који је — рапорат — пре него што је из Цариграда експедован, био прочитан тадашњим султановим министрима Али-паши в. везиру, и Фуад-паши министру спољних послова. Овај је акт важан и за питање о М. Зворнику, јер је он добио одобрење царских министара, па се мора сматрати као неки вид усмене конвенције.

Гарнизони турски одоше из српских градова (6. Апр. 1867.), а М. Зворник и тада остаде неисељен. У то доба отишао је Султан из Ца-

риграда у Париз на изложбу, а Али-паша одговори ми, да ће се за исељење издати налог чим се поврати Њ. Величанство с пута. Ну како се Султан поврати, в. везир Али-паша оде собом у Кандију, да је умири, и ту проведе неколико месеци. Кад се врати из Кандије, Али-паша био је зловољан на Кнеза Михаила, што није у Београду поздравио Султана, кад се овај са изложбе враћао, па је био, као што је већ напред споменуто, закључио, да више не чини никаквих уступака Србији, нарочито такве природе, којом би се могао изложити гневу султановом и критици својих противника. Због ове запетости, ствар, која је дотле била на најбољем путу, застане сасвим.

Кад је Намесништво настало, затекло је ову запетост. И ако су изгледи били слаби, оно је непрестано, преко својих агената, напомињало Порти, кад јаче кад слабије ствар, да она не би прешла у заборавност, од које се на Порти после радо ствара застарелост. 22. Фебруара 1869. год. препоручено је агенту, да сваке недеље иде по један пут на Порту, те да јој представља потребу, да се изврши решење о М. Зворнику од 1867. г. Ну Али-паша био је тада једак због пријатељског положаја, који је Намесништво било заузело према Грчкој у њеном заплету са Турском, па једном приликом

(11. Марта) одговори љутито нашем заступнику, да га владање Србије не обадрава да сме што о томе споменути Султану или својим друговима. При свем том, овај мудри државник не би био дуго оставио ни ову тачку могућих сукоба између нас и Порте, да не умре, а његови последници, својим честим мењањем, увукоше за собом у вртлог и малозворничку ствар. Сваки је в. везир требао времена да је проучава, сваки нам је давао другачији одговор. Неки су нас од министара турских високопарно упућивали и на стрпљење.

Било је крајње време, да се ствар изведе на чистину. Мишљења су у влади била различна. Једни су саветовали да се продуже обични дојакошњи преговори ; ну ја сам предлагао, да се приступи делу енергичније тако, како ће се привести коначно решење. Питање је не само од важности по нашу аутономију, но и по нашу трговину. Јер ова два села, прекинута од свакот саобраћаја са Србијом, пресецају трговачки пут, који води од Лознице уз Дрину у Ужички округ тако, да путници морају по 6 сâти обилазити преко заходних и врлетних места, да на главни друм изађу. С тога сам ја предлагао, да се нотом једном изложи Порти цео ток преговора вођених око овога питања, па да јој понудимо, да не исељава становнике из ова

два села, но саображавајући се духу времена и захтевањима човечности и толеранције, да јој изјавимо, како је влада српска готова оставити их на њиховим огњиштима, ако би им в. Порта хтела дозволити, а и они би сами пристали, да се ставе под српску јурисдикцију, под којом би уживали сва она права, која закони српски сваком српском грађанину обезбеђавају.

У исто време имао би, по моме предлогу, српски заступник објавити Порти, да је влада Кнежевска намерна, да настави градити друм дрински онде, где га М. Зворник прекида, чим се време пролепша, па да је моли за наредбу на губернатора босанског, да не би овоме предузећу никакве сметње полагао, пошто је пут кроз ону долину тако потребан постао за јаван саобраћај, да се његово извршење не може даље одлагати.

Овај додатак имао би послужити на то, да се заиста и приступи грађењу пута дуж Дрине између Малог и Великог Зворника, ако се Порта не би склонила да усвоји наш предлог о српској јурисдикцији, или да своје муселмане исели. Као што нема сумње да би се дивљи Мало-Зворничани онако исто одупрли грађењу пута, као што су се одупрли покушајима исељења, које је предузимала мешовита турско-српска комисија 1833 г., могао би се употре-

бити њихов отпор за повод да се они претуре на босанску страну. Тако би се ствар решила фактично са неким чаркањем на граници.

Ја сам овакав пут предлагао влади још 1865 г (президијални извештај од 17. Фебр. № 8) из Цариграда као најпречи и најпоузданији, но ако мој предлог није онда био усвојен, овај пут буде он примљен и од владе и у Намесништву.

У смислу мога предлога одправе се заступнику у Цариграду инструкције под 15 Јануара 1872. г а штабни капетан Д. Ђурић буде послат на Дрину, да са војног гледишта проучи земљиште Ну чланови Намесништва и владе *војеног реда* нађоше на скоро да би овакав поступак могао изазвати оружан сукоб са Турском, а ствар да тога не заслужује, премда сам ја до извесности био убеђен, да би све прошло на чаркању и нотама.

14.|26. Фебруара преда заступник ноту Порти у смислу инструкција, но изостави напомену о грађењу друма за одвојену ноту, коју би доцније предао; а пошто се овде напустила мисао, да се Мало-Зворничани претуре у Босну, то изостане са свим и та друга, за доцније резервисана нота. При свем том, ствар је рађена озбиљно у намери, да се сврши до пунолетства Кнежева тако, како Кнез Милан, ступајући на

владу, не би затекао ни један од старих спорних остатака, но би имао отворено поље да ствара нова питања.

У први мах била је код неких дипломата цариградских поникла мисао, да се сазове конференција од представника гарантних сила, која би ствар решила; ну ова идеја није нам могла бити повољна са тога, што дипломатија никада не решава без трансакције, па бисмо ми још могли бити доведени у неприлику, да што и попустимо од свога јасног права, чије је извршење само питање времена. С друге стране и вел. везир, Махмуд-паша, изјави нашем заступнику, да је и његова жеља, да наше међусобне ствари решавамо у непосредном договору, не мешајући у њих друге силе. Кад год влада српска буде тако радила, он ће, рекао је вел. везир, од тога држати добар рачун. Он је исповедио нашем заступнику, да ствар М. Зворника није од мале тешкоће за њих. „Ево, рекао је, како: кад смо вам градове уступили, било је у земљи нашој незадовољства, и свет нас је кривио, што смо без нужде били попустљиви. Сад опет тражите, да вам се границе мало размакну. Чујем, да сте у вашој ноти казали, да вам је Али-паша признао, да имате право и да вам је обећао, да ће Турке из онога краја иселити; но с друге стране кажу ми, да

Али-паша није дао никаквог обећања. Мој је положај врло тежак, али и оно, што ви кажете, *да су Намесници желели, да Кнезу рашчисте терен, да не би ни каквих тегоба с нама имао*, кад буде на владу дошао, има места и заслужује призрења. Ну ако се, најпосле, ствар тиче вашег чистог права, ја ћу моју личност на страну да метем; ја ћу ствар озбиљно да испитам, па ако нађем да је право на вашој страни, ја ћу да га извршим, па стало ме то најпосле и мога садразамства; али тако исто ја ћу вашој жељи да будем противан, ако немате право, па макар тиме и везирство моје на коцку метнуо."

Заступник српски Ф. Христић, радио је ревносно на унапређењу питања, и старао се да задобије месне утицаје. Ну Порта је тражила времена, да ствар проучи, да прикупи хартије и да прибави план месног положаја од босанског валије. Изгледи су се бољи отварили, и само се још ударало на опозицију Вефик-ефендијину. С тога, да боље убеди вел. везира о нашем праву, заступник српски преда му, 11. Априла, мемоар један на турском језику, будући да Махмуд-паша другог језика не разуме. 13 Априла била је конференција између нашег заступника и Сервер-ефендије, министра спољних послова. Пошто су прегледали хатишерифе,

признао је Сервер, да је, по њима, јасно, да Турци не могу изван градова ни на коме месту становати, али је пронашао, да Србија и Босна нису једно исто, а М. Зворник да лежи на обали босанској. Разуме се, да није било тешко ту тврдњу оповргнути, као што му је оборена и примедба, коју је другом приликом учинио, да је на свима картама М. Зворник обележен као граница босанска. Он је изгубио из вида, да карте обележавају *фактичну* а не *праву* границу. Остало је на томе, да се нађе емирнаме в. везирско од 1833. на валију видинског Хусеин-пашу, о новим границама српским и карта ограничења Србије од 1831. г. што је у почетку Маја и нађено.

Ми смо се овде, међу тим, обраћали за посредовање енглеске дипломатије, која је тада била у Цариграду најмоћнија, јер ма да се Махмуд-паша сматрао као руски човек, то је мишљење било без јаког основа. Он је био Турчин и ништа друго. Енглески посланик Елиот саветовао је, да се расправа спора задржи до пунолетства Кнежева, па кад Кнез Милан оде у Цариград ради »инвеституре«, да му Султан дâ М. Зворник у знак свога пријатељства. Ну ми се нисмо хтели склонити на тај корак, да не би тиме створили практику, по којој би Кнежеви српски морали правити

Султану облигатну визиту, кад на владу ступе; јер ако су они пређе у Цариград ишли, то је бивало само онда, кад су потребе земаљске изискивале, а не по каквој обвези.

У разговору од 22. Маја, Сервер-ефендија примећавао је нашем заступнику, да и Србија није извршила у свему хатишерифе, не исплативши своју накнаду Турцима, који су се 1833. г. из Србије иселили. При свем том изгледало је, као да је ствар у основу свршена, само што су унутрашње тегобе стајале на путу, да се она коначно пресече. Великом везир изјављивао је нашем заступнику, да је добро за нашу ствар расположен; да цени побуде, које руководе Намесништво у овоме питању; али је тражио, да нађе „добар узрок" и „згодну прилику" па да ствар пресече, јер је рад да затвори уста онима, који су готови, да и сада дигну ону исту вику, коју су дизали приликом предаје градова.

У то време почела је јачати опозиција, коју је Махмуд-паша био противу себе створио, ударајући јако на своје ривале и збацујући и премештајући многе чиновнике. У другој половини Јуна он се већ био поколебао, и није крио, да се боји од опозиције да реши у нашу корист једно питање, које су сви његови прет-

ходници избегавали да реше. Његов је положај заиста био заљуљан.

У намери да му дамо средства за одбрану, и снаге да одважније приступи делу, ми му пошаљемо 30. Јуна и другу ноту, у којој на ново, а још живље но први пут, представимо користи, које би потекле по наше међусобне односе, ако би Кнез Милан, кад на владу ступи, затекао све тегобе отклоњене, као и незгоде, које би искрсле, ако влада Кнежева, од првих дана његова пунолетства, не би у стању била, да задовољи у овоме предмету народну скупштину, на чију је интерпелацију влада намесничка већ имала прилике да одговара.

11. Јуна прочита наш заступник ову ноту вел. везиру. Он је био њоме потресен и остао је смућен и забринут, ништа значајно не одговоривши. Тада су се већ над главом Махмудовом савили густи облаци. Није му више било до тога да тражи »добар узрок«, којим би се помогао у нашој ствари; сваки и »најбољи« узрок већ је доцне долазио. После десетину дана (око 20. Јула) Махмуд падне, а његов ривал и последник, Митад-паша, одговори: да за тако кратко време, које још остаје, он није у стању да реши једно питање, које још није проучио.

На скоро је дошао и дан 10. Августа и донео собом влади Кнеза Милана у наслеђе једно питање, које се, у пркос свој својој незнатности, провлачи од 1833. год. прежививши толика друга важна питања, па и само питање о градовима

Докле су наши преговори трајали подизала се око њих не мала граја по новинама и у земљи и изван земље, задајући нам и бриге и једа; но данас је тешко одклонити новинарску индискрецију. Говорило се такође, да је Намесништво и данак Порти обуставило било. Данак је заиста био обустављен, но ми ћемо доцније, кад будемо говорили о *„народним тежњама“*, имати прилику, да видимо прави узрок, са кога је данак Порти обустављен био. Неки од чланова Намесништва говорили су заиста неким страним представницима да обустава данка стоји у вези са М. Зворником, но то је говорено само у намери. да се олакша исход питања, а прави узрок био у вези са другим много већим и значајнијим питањем, као што ћемо то доцније видети. Толико стоји, да је рађено озбиљно, да се једном приведе крају и овај предмет, као и онај о вези железничкој; и ако су узроци, које смо познали, омели успех, нема никакве сумње, да је ова енергична радња

приуготовила земљиште за скоро повољно решење. Прошлост је показала, да је Србија сама онда долазила до важних политичних резултата, кад су претходили сукоби, потреси или најмање бар запетости у одношајима са Портом. Удварању и слабости није в. Порта никад чинила уступака!

Рад на пољу просвете и цркве у пределима суплемених народа у Турској, нарочито у Старој Србији. Црквено питање бугарско.

I.

При одношајима нашим са српским народом, који се још налази под управом турском, наш се поглед окренуо пре свега на онај крај његов, који је патријарх пећски Арсеније Чарнојевић опустео, иселивши из предела Старе Србије језгру народа српског. Побожни и родољубиви патријарх имао је најбољу намеру, да послужи своме народу напустивши српско земљиште, у које се надао, да ће се временом опет моћи повратити, но његова се нада није испунила, а празнине, које су Срби у Старој Србији начинили, попуниле су се већином елементима турским, арнаутским, па и цинцарским. Ну и против ове велике, историске погрешке, коју је учинио патријарх Чарнојевић, остали су Срби расејани по свима крајевима Старе Србије: јужно до Охридског језера, до Крушева и Прилипа; а источно до Врање, Скопља, Ку-

манова, Кратова и даље. Они су задржали своје наречје језика српског, које се битно разликује од бугарског; међу њима живе и данас дистенктивни знаци живља српског: *песме и обичаји народни, а нарочито слава, ова најодличнија црта српска.* Ну свест српска тако је попустила у њих, да су једва знали, којој народности припадају, но су се задовољавали, да се, као и Бугари, по многим крајевима својим називају просто *хришћанима* за разлику од мухамедоваца

Познавши од више година ово стање ствари, нарочито од кад сам имао прилику у Цариграду, да га проучавам из ближе, ја сам свагда полагао не малу важност на потребу, да се народна свест у Ст. Србији буди. Радећи на томе пољу, Србија би морално приуготовила ослобођење наше браће и предупредила даље ишчезавање српског живља са старе позорнице српске историје; јер и данас нису још ретки примери, да се тамошњи Срби, насиљем или невољом нагнати, не бацају у крило исламу, чиме, наравно, и своју народност напуштају.

Још првих дана Намесништва, у сред највеће забуне и највећих послова, ми обратимо пажњу и овоме питању. Пошто није било могуће, да влада сама собом непосредно врши дело просвећења у Ст. Србији, то образујем

нарочити одбор, у који приберемо људе патриоте, који су се овим задатком лично и посебице већ бавили, но, наравно, сваки на свој начин, а без средстава и заједничког плана. За председника одбора одредимо архимандрита Дучића, а за чланове ревносне професоре Панту Срећковића и Милоша Милојевића. Овај је последњи, истина, нешто егзалтиран, али је он тако ревностан апостол српске народности у нашој дедовини, Ст. Србији, да се све његове погрешке не могу друкчије узети, но као претерана ревност, која налази лако свога оправдања.

Кад сам ја примио управу мин. спољних послова (10. Авг. 1872. г.) умножио сам одбор још једним чланом, вредним књижевником нашим, библиотекаром Стојаном Новаковићем, који је суделовао у радњи одборској, докле није постао министром просвете и црквених дела (2. Априла 1873.), а после је одбор опет остао са своја три прва члана

Одбору је постављен задатак, да проучава стање Ст. Србије, па где год опази потребу, да подноси предлоге Намесништву (на име мин. спољних послова): *да се заводе школе; да се шаљу учитељи и школске књиге; и да се учитељима одређује и шаље плата,* која је измиривана из суме одређене министарству спољних послова на ванредне потребе, а у неколико и из министарства просвете.

Од тога доба, па за пет година, које управе Намесништва, које моје управе министарске, заведене су српске школе у овим местима:

1.) У *Кичеву* са годишњом платом од 40 # ћесарских.

2.) У *Кичеву* женска школа са 50 # ћес. плате.

3.) У *Гостивару* са 12 дуката, повишено 1872. г. на 20 #.

4.) У *Св. Јовану Дибарском* са 30 #.

5.) У *Неродимљи*, са 14 #.

6.) У *Бањанима*, у скопљанској нахији, са 16 # ћесарких

7.) У *Бањској*, у Пећској нахији, са 10 #.

8.) У *Башину селу* са 30 #.

9.) У *Беловишту* са 24 #.

10.) У *Богомилима*, у велешкој нахији са 20 # ћесарских.

11.) У *Боровцу* у охридској нахији са 30 #.

12.) У *Вевчани* у охридској нахији са 12 #

13.) У *Велесу* са 30 #.

14.) У *Велесу* женска школа са 30 #.

15.) У *Врању* са 40 #, а доцније повишено на 52 #.

16.) У *Власотинцима*, најпре са 12, а после са 20 #.

17.) У *Вучитрну* са 20 #.

18.) У *Гиљанима*, најпре са 20, а после са 30 #.

19.) У *Гусињу* са 16 #.

20.) У *Граничанима* са 16 #.

21.) У *Грачаници* са 16 #.

22.) У *Дибри* са 45 #.

23.) У *Дибри* женска школа са 45 #.

24.) У *Јегри-паланци* са 40 #.

25.) У *Златову* са 16 #.

26.) У *Зрновцима* са 8 #.

27.) У *Клењу* са 12 #.

28.) У *Клисури* са 30 #.

29.) У *Кочанима* са 40 #.

30.) У *Кочанима* женска школа са 40 #.

31.) У *Кратову* са 30 #, подигнуто доцније на 40 #.

32.) У *Крушеву* са 60 #, смањено доцније на 30 #.

33.) У *Куманову* са 30 #, па повишена на 50 #.

34.) Женска школа са 50 #.

35.) У *Кучевишту* скопљанске нахије са 20 #.

36.) У *Лесковцу* са 30 #.

37.) Женска школа са 40 #.

38.) У *Лешаку*, у тетовској нахији, са 24 #.

39.) У *Лешанима*, у охридској нахији, са 20 #.

40.) У *Липљанима* са 14 #.

41.) У *Лазарополу* са 30 #.

42.) У *Мерћези* у Копаонику, вучитрнске нахије са 16 #.

43.) У *Митровици* на Косову са 12 #.

44.) У *Нишу* најпре са 16, а после са 40 #.

45.) У *Новом Пазару* са 16 #.

46.) У *Ораховцу*, Призренској нахији, најпре са 14, а после 20 #.

47.) У *Орланцима*, Кичевској нахији, са 16 дук.

48.) У *Поречу* са 40 дук.

49.) У *Прокупљу* са 20 #.

50. У *Приштини* са 20 #.

51.) У *Сеници* са 20, а после са 30 дук.

52.) У *Скопљу* са 30 дук.

53.) У *Средачкој жупи* са 30 дук.

54.) У *Стебљеву* са 12 дук.

55.) У *Тетову* са 48 дук.

56.) „ „ женска са 40 дук.

57.) У *Три-паланци* са 25 дук.

58.) У *Ђаковици* са 30 дук.

59.) У *Пречистој*, у Кичевској нахији, са 50 дук.

60.) У *Чучеру*, у Скопљанској нахији, са 20 дук.

61.) У *Хочи*, Призренској нахији, са 20 дук.

Поред означене новчане помоћи дају се овим школама и све школске књиге бесплатно.

Исто тако дају се бесплатно школске књиге и овим школама у Ст. Србији:

1.) У *Матејчи*, у нишкој нахији.
2.) „ *Каменици*.
3.) „ *Суходолу*, врањској нахији.
4.) „ *Бојанову*.
5.) „ *Осоју*.
6.) „ *Мирковској општини*, у скопљанској нахији.
7.) „ *Блатима*.
8.) „ *Драчеву*.
9.) „ *Манастиру Слепче*, кичевској нахији.
10.) „ *Манастиру Топлици*, у битољској нахији.
11.) „ *Сипљеву*.
12.) „ *Бањи*.
13.) „ *Кијеву*, пећској нахији.
14.) „ *Цркволезу*.
15.) „ *Петрову*, гиљанској нахији.

Поред не малих жртава, које су учињене на подизање и потпомагање школа у Старој Србији, примао је из тога краја српског по-више младића у нашу семинарију, где су и образовани и храњени и одевани о трошку државном, да се спремају за свештенике и учитеље у своме завичају.

Доцније је установљено особито одељење семинарије за младиће из Ст. Србије, Босне,

Херцеговине, Цр. Горе, па и Бугарске. Ово се одвајање морало учинити са тога, што се из Србије не примају у семинарију младићи, који нису свршили четврти разред гимназије, а из оних крајева долазили су младићи, који су кад кад једва знали читати и писати, па се неједнако спремљени ученици нису могли у истим разредима учити.

На Ст. Србију обраћена је за први мах већа пажња но и на друге крајеве српске Тамо смо 1871. год установили богословију у Призрену са 660 дук. ћес. годишње помоћи, како да се и брже и потпуније спремају учитељи и свештеници као апостоли народности српске.

Од 1868 до 1873. г заведено је у Старој Србији 70 мушких школа, 7 женских (од којих су неке и престајане) и *једна Богословија*.

Пре 1868 г. ако је у Ст. Србији где и била по којима школа, учитељи су били већином Бугари, који су српску децу учили бугарски тако, да се очевидно губио српски елеменат. Од 1868. године па до сада, готово су сви бугарски учитељи замењени српским учитељима и учитељицама, које је послао одбор, установљен Намесништвом Кн. достојанства. Данас је сваколика Ст. Србија, бар на свима важнијим тачкама, покривена српским школама. За мало година

ово ће семе уродити обилним плодом; а и за ово кратко време од 5 година већ се опажају лепи резултати. Име српско тамо је почело васкрсавати из гроба свог; додир је са Србијом живљи, а нису ретки ни патриоти, који живећи у Призрену, Приштини и другим славним споменима српским испуњеним местима, трудољубиво сабирају старине српске.

Два члана одбора пропутовала су о трошку државном кроз Ст. Србију. Најпре је 1871. год. путовао Милош Милојевић, а 1873. год. Панта Срећковић. Они су проучавали у свакоме обзиру ову колевку наших краљева и косовских јунака, и ободравали су патриоте на рад око буђења народне свести.

Ако се ова красна радња продужи и развије, за двадесет година тако ће напредовати народност српска, да ће Ст. Србија у томе погледу облик свој променити.

У тој сврси ми смо намерни били уважити предлог одбора, да се у Ст. Србији заузму још ова места српским учитељима:

1.) *Белиградчик* са год. помоћу од 20 дук.
2.) *Пирот* са 40 дук.
3.) *Лубница* са 25 дук.
4.) *Ресина* са 30 дук.
5.) *Охрид* са 50 дук.

6.) *Моријево* са 20 дук.

7.) *Ћустендил* са 40 дук.

8.) *Манастир Св. Јована* у битољској нахији са 20 дук.

9.) *Разлог* са 30 дук.

10.) *Штип* са 30 дук.

11.) *Прилип* са 30 дук.

12.) *Битољ* са 40 дук.

Намесништво је најпосле припомогло, те се у Призрену основала књигопечатња. Иницијатива, истина, припада валији призренском, Сафет-паши, који није хтео да заостане иза валије босанског и подунавског, који су овај завод у својим вилајетима подигли; али Сафет тешко да би у својој жељи био успео, да није од стране Намесништва био потпомогнут. По договору са патриотима призренским, одавде је књигопечатња призренска снабдевена са свима потребама, па и словослагачима, којима је шта више по кадшто и помоћ пружана, да би тамо дуже издржали.

Овај завод одмах је дао могућности, да се у Призрену оснују српске новине, које су под именом „*Призрен*“ дошле у руке честитом Србину Ставрићу, садањем ректору призренске богословије. И ако је лист чисто званичног карактера, опет је од користи макар само са

тога, што се једна половина његова уређује на српском језику.

Просветни покрет у Ст. Србији потпомагао је не мало Симо Игуменов, урођеник призренски. Овај часни и родољубиви старац био је народној ствари од користи и својим мудрим саветима, и својим неуморним трудом, па и својим имањем, које је свеколико наменио на просветне сврхе у своме завичају. У свези са Србијом, он је створио у Призрену један мали круг српских родољуба, који благотворно ради у духу онога задатка, који је Намесништво 1868. г. поставило.

Ваља са хвалом споменути и руског консула Јастребова. Он је *чисто по личној наклоности својој* према Србима постао анђео хранилац српски на ономе крају. Одважан и енергичан, он је заштићавао Србе и подржавао предузетке наше и наших призренских пријатеља свуда, где би они ударили о какве препреке, нарочито од стране власти турских.

У много мањој сразмерности давата је помоћ школама по Босни и Херцеговини. Пре свега извори мале а доста сиромашне Кнежевине наше нису допуштали да се и на ове крајеве српске обрате онолике исте жртве; а за тим не треба губити из вида, да је наша

сврха у овој радњи била поглавито, *да се буди народна свест српска.* Потреба пак била је много мања развијати просветну радњу у оним крајевима српским, где је народна свест остала потпуно будна у пркос столетном угњетавању турском. При свем том, нису ретки примери, да су из Србије и у Босни и у Херцеговини потпомагане просветне и црквене установе. Још под Кнезом Михаилом установљена је о трошку Србије богословија у Бањалуци. Намесништво јој је подигло новчану помоћ на 620 # ћес. годишње. Она је стајала под надзором општине бањалучке; али је у својој сврхи много поремећена несретним упливом В. Пелагића, који је у тај, цркви и школи посвећени завод, унео прави дух растројства и верозаконог разврата, од кога се не може лако опоравити.

И осим ове помоћи, која је редовно чињена богословији Бањалучкој, пружана је по која новчана помоћ и ванредно, сад овој сад оној школи у Босни и Херцеговини, као н. пр. у Обудовцу, у Вишеграду, у Фочи, Бањанима и т.д. И овим и *свима другим школама по Босни и Херцеговини давате су бесплатно школске књиге, кад се год која општина обратила.*

Многа је црква и у Босни и Ст. Србији обновљена помоћу Кнежевине, а има их, ко-

јима су и звона поклањана. У последње време (1873.) решено је, да се потпомогне оправка цркве Грачанице на Косову.

II.

Наша просветна радња у Ст. Србији пробудила је суревновање неких омладинаца бугарских, који су у српским учитељима по Старој Србији назирали пропагандисте одређене да посрбљавају „бугарски елеменат" У овоме правцу показао се нарочито као ватрен препирач неки Најденов, уредник бугарског листа „*Права*". Он је у име некаквих бугарских дружин управио одмах, како сам ја 22. Окт. 1873. иступио из министарства, отворено писмо на новог Министра Председника, Мариновића, у коме се на мене излио сав јед бугарских претераника. Овај је прекор без сваког основа. Није никоме у влади Намесништва ни на ум падало, да прелази преко граница Ст. Србије у Бугарску. Пре би се овај прекор могао повратити оним Бугарима, који, показујући жељу да стану на пут просветној радњи у Ст. Србији, очевидно смерају, да ову српску дедовину побугаре Кад би у наше браће бугарске било центра каквог, као што га имају Срби у Београду, а Грци у Атини, онда не би било тешко споразумети се с Бугарима у овоме спору. Узалуд је влада

српска од више година настојавала, да створи овакав центар. „Бугарски комитет“ у Букурешту показао се као немоћан, јер се поделио на старе и младе Бугаре, који су се међусобно парализовали Ми смо потпомагали бугарски лист, који је у Букурешту излазио најпре под именом „Слободе“, а после под именом „Независности“ Уреднику Каравелову, који је препоручивао и подржавао слогу између наша два народа, давали смо не само помоћи за издавање тога листа, но смо му још пружили средстава, да подигне штампарију бугарску у Букурешту. Каравелов је, истина, доста егзалтиран у својим идејама, но је врло вредан, интелигентан и одан заједници српско-бугарској, којој он добро схвата интересе. Он је и са̑м од својих земљака био предмет жестоког нападања, због својих здравих појмова о заједници нашој Прилика је, да ће се од стране неких младих Бугара и даље показивати осетљивост, која ће долазити или са погрешака појединих лица, или просто са недостатка потребног објашњења. И ово објашњење неће дуго изостати. Наука ће, нарочито историјска и филолошка, објаснити где један елеменат престаје, а где други почиње, *јер око тога се врти свеколико питање.* Међу тим само ће се нагли и плаховити младићи и с једне и с друге стране предавати

гневу и страсним осудама у томе књижевном раду, а зрелији ће синови оба народа лако схватити, да нејасности долазе *од сувише великог сродства оба племена.* Препирка ће проћи као каква олуја у чаши воде; а докле се препирка води између неколико младих људи са обе стране, оба народа остаће у међусобној љубави као два рођена брата, који не само не треба да помишљају, да један од другога што отимљу, већ све што имају треба да сматрају, као заједничку својину.

Српска је влада вазда предусретала младе Бугаре као и своје рођене сународнике. Школе српске не само да су им отворене, већ они у њима налазе још већу потпору но и сами српски домородци. У одвојеном одељењу београдске Семинарије налазе и они наставе и издржавања, као год и Срби из Ст Србије.

Ова потпора није суплеменом народу бугарском ни од које владе српске отказивана, па није ни од владе Намесништва ни у којој прилици.

Најважније питање, које се, последњих година, појавило у крилу бугарског народа, било је црквено питање. Да је оно руковођено потребном обазривошћу, могло би имати благодетних последица и за Бугаре и за будућност источних народа, но са исходом, који је добило

оно ће бити од штетних последица и за једне и за друге. Кад је ово питање најпре, 1860. г. у Цариграду искрсло, влада је српска заузела посредничку улогу између Грка и Бугара. И сама руска влада заузела је такав исти положај, ма да је у почетку радо гледала, па још и подстрекавала Бугаре у њиховој сепаратистичкој тежњи. Тако је бар радио Кнез Лобанов, посланик руски у Цариграду. Ну, видевши да и сама Порта ободрава Бугаре на путу, којим су пошли, да се оцепе од грчке патријаршије, руска се влада брзо тргла натраг, па смо заједнички своју радњу усредсредили на то, да одвраћамо Бугаре од цепања, а Грцима да саветујемо, да им признаду народну хијерархију, која би остала у јединству са Великом Црквом. Ну, како је Порта опазила помирљиви дух наше радње, она је одвратила вође бугарске и од Русије и од Србије, па их узела потпуно на своју руку. Њена је тежња била, да се заваде ова два православна народа, е да би се осујетила њихова *заједница* у много важнијем задатку ослобођења, које их чека. Али-паша је свој задатак вешто вршио. Он није питање решавао ни у којем смислу, но је одуговлачењем остављао да се духови међусобно тару и распаљују. Дражећи се међусобно, ова су се два народа све више одвајала и један од другога

удаљавала. Међу тим умре Али-паша 1870. год. а његов последник Махмуд-паша, велики везир, по савету Западних Сила, пресече султанским ферманом црквено питање потпуно по жељи Бугара, одвојивши црквену управу бугарску од грчке патријаршије и установивши бугарску егзархију. Познати Англоман Вефик-ефендија, који је тада био члан отоманске владе, био је најактивније заузет за овакву расправу питања. По свој прилици морали су и Енглези мислити, да ће ово раздвојење ојачати Порту по начелу: „divide et impera.“

Грчки патријарх цариградски хтео је да обори ферман Портин сазивом васељенског сабора, но његова намера, не могне се ни са тога извршити, што Порта није хтела да одобри сазив сабора.

Митрополит српски, позван (22. Октобра 1870.) патријархом цариградским да се изрази о поступку Портином, осуди самовољни акат њен као противуканоничан и опасан по цркву. У одговору своме (од 14. Дек. 1870. г.) митрополит српски изјављује патријарху васељенском, да је Порта могла бити позвана да одобри и потврди црквено решење, а да није могла сама решавати га *без суделовања цркве*. И по томе *њено решење нема обавезне канонична вредности за цркву*. Црква се решењем Портиним

излаже страховитој самовољи; одузимље јој се могућност, да опстане у једној земљи, где се мењају и појмови и дела и обзири; поткопава јој се темељ сталности, на коме је тврдо стојала толико векова тако, да ће она постати оруђе за сваковрсне политике.

Зле последице црквеног одцепљења бугарског од вел. цркве већ су се показале на верозаконом пољу тиме, што је у солунској епархији бугарској католичка пропаганда већ успела, да и бугарског епископа и велики део православног стада његовог одведе у крило католичке цркве. А на политичком пољу погибаоне су последице неизмерне. Раздор између Бугара и Грка у Турској царевини већ је толики, да би Бугари пре стали под заставу турску противу Грка, а Грци против Бугара, но што би се заједнички Турцима одупрли. Толико су страсти помрачиле и на једној и на другој страни распознавање виших интереса и заједничког задатка за будућност! Шта више, и сама Краљевина јелинска, која се у другим приликама показивала заузета за заједницу народа хришћанских, на Балканском полуострву, толико се престравила од бугарског успеха, да је мислила, да у њему може видети разлоге за успех панславизма. Под утицајем овога страха, она се у 1873. г. приближила Порти на начин готово демонстративан.

И Грци су и Бугари у равној мери одговорни за овај раздор, који је не мало замутио изгледе наше заједничке будућности: Грци што нису благовремено попустили нашим и руским саветима, па дали Бугарима народно свештенство, а Бугари што су се подали туђинским саветима. па се нису умели умерити под њиховим подстрекавањем. Шта више, они су се по кад што у своме заносу толико заборављали, да су се и на чисто српске епархије обраћали *као на „бугарске“*. Тако су н. пр. вођи њихови 29. Окт. 1868. год. разаслали и на епархије у Босни, Херцеговини и Ст. Србији распис, у коме нема ни помена о имену српском, но се, на против, говори Србима као *Бугарима*.

„Ви сте, пише од стране бугарских представника доктор Стојан Чомаков, ви сте већ чули драге новости, које су пријатно уздрмале свако бугарско срце од назад три седмице, да ће нам се народ ослободити од користољубивог царовања туђег духовенства, нашега врага.

»То се брзином једне минуте електрично распрострло свуда. Тиме данас ми приступамо, да се с вама радујемо, браћо, и да *један другоме* честитамо овај светли дан, у коме гледамо сунце, са којим ступамо у ред народа, где се чује *наше мило народно име* међу именима

осталих саподаника, у којима наш народ прилично заузима места, и где се бројимо зрели. да од сада управљамо сами у нашим пословима, који се односе на будући живот народа«.

Спомињући за тим царско решење, којим се Патријаршији налаже, да учини примедбе на основе, по којима је Порта наумна била да расправи питање, вођ бугарски пише српским општинама, да се „братски поздраве и *једни другима* да честитају: »народ васкрсе!«

Позивајући, најпосле, српске општине, да пошаљу у Цариград своје владике да саставе Устав „*нашег начелства*“, распис закључује: „Његово Преосвештенство треба да се представи у престоници као *члан нашег духовенства* и као ваш представник. Зато треба да га опуномоћите и да му определите границу делања у кругу радње овдашњих представника с тврдом обвезом, да од њих не одступа ни под који начин“ и т. д.

Радост бугарских патриота може се лако појмити, но што је тешко разумети, то је велика необазривост, којом они тако многобројни народ српски у Босни, Херцеговини и Ст. Србији дозивају као своје бугарско стадо, нигде не помињући ни *имена* ни цркве српске. Толико их је био занео онај први знак успеха, од кога су они, у осталом, још далеко стајали,

јер је питање њихово тек 1870. год. коначно решено.

Ово поступање бугарских вођа буде повод, те Намесништво учини корак, да предохрани српске епархије од очевидне тежње коју су они показивали, да их узму под управу бугарске цркве. Докле им год буде суђено, да стоје под туђом управом, нама се чинило, да је најкорисније и за будућност српске цркве најмудрије, да српске епархије остану у заједници са великом црквом, а ова да им шаље за епископе људе, који би били порекла српског. Српском заступнику у Цариграду буде препоручено, да васељенском патријарху представи ову потребу и развије му назоре изложене у ноти од 11. Марта 1869. коју овде стављамо од речи до речи:

„Господине,

„Дознајемо из ваших и других извештаја, да се бугарској цркви све већи изгледи отварају, да се може од цариградске патријаршије одвојити и до своје самосталне црквене управе доћи

„Познато је и патријаршији цариградској и вођама црквеног питања бугарског какво је гледиште у овом питању заузимала влада српска, од како је оно још 1860. јавно на среду изашло. Препоручујући свагда Хришћанимана

Истоку јединство, препоручивала га је Србија и у овоме случају. Свагда се нама чинило, да би деоба цркве источне на народности слабила моћ народа, а обадравала свакојаке западне пропаганде које често под верозаконом образином врше политичке тежње. Разуме се, да наша жеља за верозаконим јединством на Истоку није могла дотле ићи, да се збаци сваки обзир на умесне захтеве народности. С тога је наша радња и имала двојаки правац. Докле смо нашој браћи Бугарима саветовали, да не иступају испод aукторитета Велике цркве, настојавали смо код Патријаршије, да се народу бугарском не одриче *народна црквена управа*. Ми смо ово савете могли у толико пре давати Бугарима, што смо сâми на себи могли показати пример, како се и сâми нисмо хтели одрећи Велике цркве ма да би, по своме политичком положају, за то мање тегоба имали од Бугара, као што нам, с друге стране, није тешко било ни васељенским патријарсима, који су за ових десет година на престолу цариградском седели, доказивати, да у нашем веку већ и црквена наука мора бити онако исто приступна и простоме народу, као свака друга, а, да се та сврха постигне, да му се ваља обраћати језиком, који он разуме, и преко људи, који би били из средине његове; да жудња за надмоћношћу

једне народности над другом не само производи трвење међу народима, те слаби снагу њихову, него да нема ни изгледа никаква на успех.

„На жалост, ми смо поодавно изгубили веру, да ће се усвојити правац, који смо ми препоручивали. Узроци, *који не зависе ни од једне ни од друге стране*, нису допустили, да се између њих до помирења дође, ма да су и представници најмногобројнијег православног народа (руског) у Цариграду радили у оном истом духу, који је и нас у питању руководио.

„Ако је дакле измирење између Бугара и Грка немогућно на основима, које смо ми, заједно са другим православним Словенима, сматрали као *најпробитачније*, онда нам дужност налаже озбиљно постарати се, да се одвајањем бугарске цркве од грчке не би повредило вајкадашње црквено право онога у Турској народа, коме српска Кнежевина стоји на челу.

„Та дужност, коју ми никад нисмо заборављали, сад је још живље изазвана расписима *вођа бугарских*, управљеним и на *чисто српске епархије по Босни, Херцеговини и Ст. Србији*, у којима се народ наш позива, да пристане уз бугарску цркву. О српској цркви, па ни о српском језику, нема у тим расписима ни спомена, као што ћете видети из приложене копије једног од таквих позива.

„Ви ћете, Господине, и сâми разумети, да жеља српске владе, да се Бугарима признаду умесна права, не може дотле ићи, да се напусте *наша народна*. Биће вам познато, да су четири патријаршије некада постајале на Балканском полуострву: цариградска за грчки народ, пећска за српски, трновска за бугарски, а охридска да је по праву завојевања долазила некад под бугарски, а некад под српски, но најпосле — и ово заслужује особиту пажњу, — да је подлегла отоманској надмоћности као *српска имовина*. Биће вам такођер познато, да пећска и охридска патријаршија нису у другој половини прошлога века укинуте, но и сада гласе по цариградским књигама као просто *придружене* патријаршији цариградској, која у њино име, и дан данашњи, нарочити годишњи данак плаћа царској благајници. То ћете све најјасније видети из берата издатог Његовој Светлости патријарху Кирилу у 1855 г., а тако исто ту ћете наћи и које су изрички епархије зависиле од цариградске, које ли од охридске, а које од пећске патријаршије.

„По што се сад опет ради о томе, да се једна од тих патријаршија, а именo бугарска, одвоји од задруге цариградске, ту само може бити реч о оној, које надлежност не подлежи никаквој сумњи, а то је *трновска*. Уступањем сваке друге бугарској цркви, настало би питање:

да ли се стара српска тековина не преноси као патримонијум на оне, којима не припада ни по црквеној повесници, ни по правима српског народа на источном полуострву.

»Ако се дакле заиста сад хоће да обнови црквено право бугарско, то се и Србији даје основа да тражи обновљење истога права за сав српски народ, и по томе требало би да све епархије по негдашњим српским провинцијама *дођу у област поглавара већ признате српске цркве у Кнежевини.*

„Но, докле се год не би могло остварити ово незастариво право народа српског, дотле је желети да негдашње епархије његове и даље остану у задрузи са патријаршијом цариградском. И у том случају Његова Светост радила би у интересу и цркве и народа само тако, кад би му од сада слала искључиво духовне пастире, који би били пореклом Срби, како би се с духом и користима српске народне цркве подударали. То би желели Његовој Светлости живо на срце метнути као најбоље средство да задруга српске цркве с патријаршијом цариградском, докле јој буде суђено да траје, буде мирна.

„Намесништво Кнежевског достојанства препоручило ми је, Господине, да вам предозначене назоре доставим, да би их ви првом приликом изложили Његовој Светости, која ће, уверени

смо, увидети њихову основаност, као год и интерес цариградске патријаршије, да их с нама заједно брани

Примите и т. д и т. д“

Пре него што је српски заступник у Цариграду учинио употребу од ових упутстава, посланик руски покуша, да предупреди наш корак. Он препоручи (18. Априла) Шишкину, да нас одврати од ове намере, налазећи, да је наша протестација некорисна и да може сметати слогу између Бугара и Грка. И Грци и Порта добили би прилику, да баце кривицу на Србе и да посеју раздор међу суплеменом браћом. Генерал Игњатијев препоручује Шишкину, да нам обрати пажњу на те околности, па да нас склони, да своју наредбу или одложимо, или бар извршење њено да задржимо.

Генерал се надао још некоме измирењу између Грка и Бугара; ну, као што је показао дефинитиван исход питања, он је живео у самообмани. Руска је дипломатија учинила замашних погрешака у црквеном питању бугарском са самог зачетка, па је већ била изгубила скок, који јој је био потребан да очува свој утицај у појаву, коме није била кадра да догледа за времена неизмерне последице. С тога ни ми нисмо имали основа, да се поводимо за њеним увиђањем, па за то смо и остали постојани у

својој одлуци, да предохранимо своја црквена права. И ако се практичне последице наше предохране и нису могле одмах показати у свему своме обиму, опет је наша дужност била порадити, да српске епархије не оду под управу бугарску, од које би временом теже било отргнути но и од саме патријаршије цариградске. Заједница, на против, са великом црквом, докле траје, даје нам снаге, да свој глас подижемо у корист српске цркве по Турској, што смо већ имали више прилика и са неким успехом да чинимо.

Комбинација о народним тежњама.

I.

Биће од прилике петнаест година, од како се почело ширити уверење *да се Исток само слогом својих народа може препородити*. Ово уверење добија све више снаге и у источних народа и у европских кабинета. Није дакле увиђавност што недостаје, али дојакошње искуство почиње потресати веру у овај пут код оних, који су на делу сложног препорођења источних народа радили, па су им догађаји растурили многу драгу самообману. *Истовремена* готовост народа, нарочито главних, до сад се није могла постићи, ма да се на томе пољу од 1861. ради. Ако воља није оскудевала свагда се на једној или другој, (а обично на грчкој) страни појављивала по која оскудица или сметња, а кад се чинило да су ове престале, спољашне околности нису већ биле повољне.

Ово ново искуство придружава се оним основима, који оправдавају поступност у остваривању народних тежња. Нема сумње, да је

потпуно и једновремено ослобођење и уједињење српског народа најјаснија, најрадикалнија, па за нас и најмилија политика, али може ли она бити и најмудрија при таквим приликама? Ако би се чекало, да се стеку све наклоне прилике у *један исти мах*, и спољашње и унутрашње, могло би се чекање у бесконачност протегнути; још више би се погрешило, ако би се у томе чекању пропуштали добици, који би се и постићи могли. Таква би политика била просто неразумна: што се год који добитак принови, то се принавља снага за постигнуће главне тежње, коначног ослобођења народног. Смер је јасан, па остаје да се прихватају прилике, како се која појављује, да се један по један камен принавља у општу кућу народну. Који би разуман могао спорити велики, неоцењени добитак од градова? Докле су год турски гарнизони били у српским градовима, дотле Србија није била у стању ни да води с поузданошћу нападни рат, рат за ослобођење и уједињење свога племена. Снага Србије нарасла је добитком градова за један замашан део. Само крајњи идеализам може да превиђа ове користи. Наши стари, који су основали ову Кнежевину, нису се бавили идеалима, нису знали за политику; *они су знали за нужде и потребе, па су, по мери нужде, отклањали зло од себе,*

а мало по мало умножавали добро. Та, да рекнемо, инстинктивна политика показивала се успешна, а успех решава значење сваке политике. „Мисли што мислиш, а узми што можеш“ — то је начело које се провлачи, као црвени конац, кроз историју наше младе Кнежевине.

Отуда је, што се још у раније време наилази на трагове мешовитих, поступних комбинација за остварење народне тежње. Још ранијих година покретала се у главама патриота мисао, да се Султану данак умножи, а он за то да придружи Србији под управу Босну и Херцеговину. Ну мени је непознато, да је што и влада српска радила на извршењу ове идеје. Први озбиљнији траг налази се у једном акту Кнеза Михаила од 1867. год. У почетку те године био је код Кнеза Михаила, по свој прилици, у некој мисији од стране аустријске владе, гроф Едмонд Зичи, лични пријатељ Кнежев. Да би му боље обележио своје гледиште о предметима, о којима су имали разговора, Кнез му преда један акт (од 3|15. Марта 1867.), као мемоар (aide — mémoire) у пет тачака.

У првој од ових тачака, Кнез изјављује своју захвалност на уверењима благонаклоности, која му је донео Зичи од стране Цара Фрање Јосифа, и поздравља са задовољством нову политику, коју је инаугурисао гроф Бајст,

као политику, која је кадра, да послужи општем миру и да задобије влади царевој симпатије суседних земаља.

У другој тачки спомиње Кнез своју жељу да следује пријатељску политику спрам Аустрије, позивајући се на своје понашање за време пруско-аустријског рата (1866.), и напомиње, како с друге стране и Аустрија има интереса, да Кнежева моћ буде јака, поштована и извесна, јер само свест о снази противстаје искушењима.

У трећој тачки спомиње Кнез, како је питање о градовима на путу, да се реши на његово задовољство; па у четвртој прелази на стање ствари у Турској, које задаје бриге целом свету. Кнез вели, да нема никаквих непријатељских намера против Турске, али да Србија, мирна и задовољна не може пренети своје задовољство и на оне несрећне народне, који су већ до очајања доведени. Нема тога утицаја који би могао учинити то, да се може трпељиво сносити ово анормално стање ствари. Аустрија, на чијем суседству све то бива, може, по потреби, да креће опсервационну војску, а Србија, не имајући никакве војске, мора пре дузимати мере, да се предохрани од распростирања пожара, уз то вечито правило мудрости да даје и најпростије и најистинитије објашњење

о нашем оружању, које, у осталом, и није тако страшно, као што се представља. Најпосле у истој тачки, Кнез се, од речи до речи изражава овако:

„Ако би се каква озбиљна мирна радња морала да употреби, те да се нађе лек против овог зла, и да се покуша како би се предупредиле насилне експлозије, ја сам искрено расположен, да то потпомогнем. Ја сам вам казао једну идеју, која ми је пала на памет: да примим управу Босне и Херцеговине без икакве повреде за права султанова, без икаквог умаљења материјалних користи, које Турска сад има од тих провинција. Ја од ове идеје не правим какав политички програм; ја је и не помињем за друго што, но да дам нов доказ о потпори, коју сам готов да укажем озбиљном делу, које би смерало на умирење Отоманског Царства. Ну ипак ми не би никако годило, ако би се ова идеја ма коме представила као предлог са моје стране, нити ако би она прешла преко границе строге поверљивости од мене вама, а од вас г. Бајсту. Ако би прилике постале наклоне, ако би се могло имати поуздања, да би из ове идеје могло бити добра за Турску, која би задржала све користи положаја, а ослободила се неприлика, као и за Аустрију, која би на место једне запаљиве материје, имала

на својој границы осигурано стање мира и безбедности, — ако би најпосле идеја, да се поврате цивилизацији земље, које видно опадају (dépérir), и то без икаква потреса, без икакве повреде целокупности царства; ако би ова идеја могла голицати (tenter) частољубље (ambition) по избор интелигенције, као што је г. Бајстова, довољно је да он зна да може по сигурно рачунати на моју најоданију и најозбиљнију потпору."

Није ми познато, да је било даље икаква помена о предлогу Кнеза Михаила. Комбинација, коју његов предлог обухвата, истина је мешовите природе, да би могла »голицати« интелигенцију Бајстову, који је радо посредничке улоге на себе примао, али је комбинација задирала дубоко у status quo, а Бајст се радо на површини и у формалностима кретао.

У Цариграду није пре Намесништва покретана мисао о придружењу Србији Босне и Херцеговине, па ни онда, кад је Кнез Михаило тамо био (у Марту 1867.), макар да се био разнео глас, да је тада и питање о Босни и Херцеговини претресано.

На измаку 1870. год. и ова је комбинација покушана на земљишту цариградском по што се дошло до уверења, да са сваке стране излазе сметње радикалноме решењу народне мисли

путем слоге источних народа. Пре тога појавио се, истина, *заплет турско-јелински,* али он није ни био, ни могао да буде повод каквом покушају; јер ни Србији ни Грчкој није тада било до рата: Србији за то, што се заплет тај породио на скоро *иза* погибије Кнеза Михаила, (под јесен 1868.), а Грчкој за то, што је Краљевина јелинска била немоћна, за рат неспремна, изнурена критским устанком, а понижена појавама и последицама разгранатог разбојништва у земљи. Ми смо већ имали прилику видети, како је и сама атинска влада била у тој жалосној нужди, да призна (у својој прокламацији од 25. Јануара 1869.), да је област јелинска била нападнута, а Краљевина да није имала средстава, да напад одбије и част народну да освети.

Видели смо такођер покушаје, које је Намесништво предузимало у време немачко-францускок рата. Није се могао постићи ни један од два за акцију неизоставно потребна услова: ни готовост источних народа за устанак поглавито са тога, што је Грчка, као једна од главних чињеница, била ненаоружана и паралисана; ни заштита Русије, која се у тишини спремала, да уграби ову прилику те да своје црноморско питање на миру расправи Она је у томе смеру уздржавала народе на Истоку од

сваког покрета, *служећи се чак и претњом.* Та је акција њена имала утицаја и на слогу народа, јер је ова немогућна, кад Русија има интересе да ње не буде, пошто она има у руци источне народе, а нарочито оне од њих, који су порекла словенског.

Ударајући овако на сметње, Намесништво закључи, да спрема земљиште за мешовиту комбинацију о условном придружењу Србији Босне, Херцеговине и Ст. Србије. Као што мало пре видесмо, са том је идејом још Кнез Михаило био упознао аустро-угарску владу. Требало је и у Цариграду обработовати духове. Не као да су нам се прилике тако угодне чиниле, да бисмо ми могли одмах званично изнети питање пред Порту; но смо хтели радити, да спремимо цариградско земљиште, за тренутак, у који се нађе да се питање може отворено положити. Кад је у Цариграду изнесено *званично* пред Порту питање о српским градовима, томе је кораку била већ предходила приправна радња од пет година. Са свим је појмљиво, да и политичне идеје треба да имају свој природан развитак: да се посеју, да се навлаже, па кад им, довољно обработаним и развијеним, небо пошаље своје сунчане зраке, да сазре и плод да донесу.

Нађе се, да би за ову мисију био најподеснији државни саветник, Филип Христић. Он

је у нашој земљи заузимао високе положаје, па ће имати спољашње важности; гибак је и гладак довољно, да се може савијати, а није му тешко ни пријатељити се са разним наравима и карактерима, кад нађе да му је та од потребе да чини. Он буде (1870. г.) постављен за српског заступника у Цариграду.

Његова би се радња ограничила на турске управне и највише кругове, а у кругу дипломатије једино на енглеско посланство, по што се енглеска дипломатија за идеје сличне најмање приступна показивала.

Аустријске мутње око Босне преко генерала Вагнера имале би бити полазна тачка радње новога заступника српског у Цариграду, а стање Босне и Херцеговине имало би дати разлоге, којима би се бранила и доказивала корист, која би из нове комбинације потекла за отоманско царство.

Користи би биле тројаке врсте:

1.) *У Финансиском погледу*:

Приход од Босне и Херцеговине (са новопазарским санџаком) износи, са изузетком ђумручких прихода, по бројању од 1865. године . . . . 60,403.978 гр. 35 п.
а на саме плате чиновника грађанских и војних троши Порта . . . . 63,241.102 — 6 —
излази дакле мањак од 2,838.032 — 29 —

што Порта (и то само на војне и грађанске чиновнике) мора да намирује из прихода других области, а нарочито из Врање и Лесковца, а за издржавање редовне војске и башибозука босанских, прибагава се приходима, који долазе од Пловдива, Скопља, Призрена, Јанине, Ларисе и т. д.

Приходи ђумручки износе 7,875.327 гр. но ова се сума шаље у Цариград на исплату интереса на зајам закључен са Енглезима за време кримског рата, по што је тај зајам подјемчен приходима неких ђумрука у царевини.

Јасно је дакле, да трошкови управни на вилајет босански прелазе његове приходе, а дефицит да пада на терет другим областима. Уступајући Србији управу над Босном и Херцеговином, Порта би отуда имала очевидне користи финансиске: што би се ослободила дефицита; што би прибавила себи нов извор финансиски, умноживши данак српски; и најпосле, што би олакшала себи државни дуг, пренесавши сразмеран део његов на Србију.

Нема сумње, да би оваква операција произвела најугоднији утисак у финансиским круговима европским. У њој би се видела не само знатна поправка у стању отоманских финансија, но би још нарасло и поверење спрам Порте, потресено колико поремећеним финан-

сиским стањем њеним и често без успеха покушаваним зајмовима, толико и предвиђањем неизбежне опасности, која би се знатно умањило извршењем једне комбинације, којом се закључује сталан мир са најважнијим елементом царевине.

2. *У погледу војном.*

Порта, предавши Србији са управом и бригу о чувању Босне и Херцеговине, повукла би из ових предела своју војну снагу, растурену сад или по многим местима унутрашњости за одржање унутрашњег мира, или на границама Србије, Црне Горе и Аустрије, за чување њихово од каквог спољашњег напада. Особито је важно у овоме погледу бацити поглед на топографски положај босанског вилајета према Аустрији, који стоји као полеђина далматинском приморју. Као што босански вилајет влада приморјем, тако може и сам с мора да буде лако нападнут Аустријом. У таквој прилици била би одбрана Босне немогућа *противу воље Србије* просто са тога, што једини пут, који води из Румелије у Босну, иде поред Србије као какав теснац између две српске Кнежевине. Нађе ли се, у случају каквог спољашњег рата, Босна поверена одбрани Србије, Порта би имала ону снагу, коју сада тамо држи, слободну да њоме на другим странама

раполаже, а Србија, пружајући се дуж Дунава и Саве, од ушћа Тимока па до ушћа Уне, између Аустрије и непосредних области Портиних, образовала би за отоманско царство онако јак бедем против Аустрије, као што га је негда имала Аустрија у своме војном кордону противу Турске.

3. *У политичком погледу.*

Порта би такођер могла бити у добитку. Напустивши онај део царевине, који она, било по својим унутрашњим условима, било по спољашним опасностима, никако не може ни одржати, она би начинила ампутацију на једном свом нездравом делу, да спасе цело тело. То би јој био најсигурнији лек против унутрашње немоћи, најсигурнији пут да предупреди катастрофу, па, шта више, и да умножи снагу своју, задовољивши Србе и начинивши од њих савезника интересованог за опстанак царевине. Јер нашавши се у целини својој, српски елемент у Србији, Босни, Херцеговини и Старој Србији, не би више имао куда на страну да баца погледе своје, но би морао сву своју пажњу да обрати на свој унутрашњи развитак, нарочито у својим новим областима, а то би му дало и довољно занимања и узрока да суревњиво чува мир и одржава своје добре односе са Портом.

Ако би овај покушај уродио добрим плодом, Порта би могла доцније поћи један корак

даље, па распрострети систему аутономних држава, те придобити и друге народности у паревини за начела консервације, целокупности и независности *Истока* под сенком султановом. На тај начин Србија, својом умереношћу и својим политичним тактом, постала би анђео мира, кога је Провиђење послало Порти, да јој помогне извести Исток из тешких неприлика и предупредити потоке крви и ужасан међусобни покољ, који иначе чека источне народе.

Ово су биле идеје, које сам ја, посветивши се од више година спољашним питањима народним, у себи обрадио био; оне су у овај мах имале служити као упутства новоме заступнику српском у Цариграду.

Ове су идеје имале великог дејства на енглеског дипломатског агента у Београду, Лонговорта. Ну стари Туркофил налазио је да је још и ова комбинација сувише радикална. Он је већ био у неколико напустио своје безграничне туркофилске назоре, али је био јако заузет за поступност, нарочито у овој комбинацији с тога, што се бојао, да би Србија напрасном променом стања ствари у Босни ударила на крвав отпор од стране musломанског становништва. Он је дакле из наше комбинације извео другу, коју је живо препоручивао. Он је предлагао, да се ограничимо само на управу

цркве и школе у Босни и Херцеговини, а политичка управа да остане у рукама турским. Овај модус да се изнесе у најблажем облику тиме, што би се захтевало, да се управа цркве и школе у Босни и Херцеговини повери српском митрополиту.

Комбинација, као таква, није без смисла, али би било тако исто трудно као и остварење потпуне управе. Јер преко кога би могао српски митрополит вршити своју власт не имајући никаквих органа, који су нарочито потребни, кад се оснива ново какво стање ствари? На турске власти не би могао рачунати, а на суделовање православних, ако би и могао рачунати, musломански би становници, ненаклони управи српског митрополита, у своме фанатизму гледали српског политичког агента у сваком нашем помоћнику, свештенику, учитељу, ревизору тако, да би се покушај брзо показао каоташта самообмана, пуна опасности и крвавих сукоба, онаквих, као што некад беху сукоби око Сокола, Ужица и других тврдиња, око којих беше мешовито становништво са мешовитом управом. Ну што нарочито у нашим очима одузимаше вредност Лонгвортовој комбинацији, то је, што она здраво своди нашу народну тежњу; своди је на минимум, па нас уводи у круг експериментација, које би, по свој прилици, не

само брзо населе, но нам још одузеле и побиле вредност нашој главној народној тежњи. Већ и сâм пројекат *о потпуној управи* мора се сматрати као нужда, као добро, које се усваја у недостатку бољега. Не може ли се ни тај прихватити, онда је боље не доводити у искушење трпљивост онога много напаћеног народа, који од Србије изгледа своје спасење, а ово види или у коначном ослобођењу и сједињењу са осталом својом браћом, или у управном придружењу са Србијом. Ну Лонговорт је у толико више за своју комбинацију пријањао, што је имао неке знаке, из којих је изводио закључке, да и његова влада улази у наклонитији ред мисли према Србији, а његову идеју ако не одобрава, она бар и не одбацује. Овим знацима он се храбрио и све оданије приступао својој новој политичкој вери, о којој је и у кругу својих консулских другова говорио без устезања. Његови другови рапортовали су својим владама, као и својим посланицима у Цариграду, да се у Београду показује обрт у енглеској источној политици.

Тако је дошло, да је пре него што је и стигао наш нови заступник на своје опредељење, био већ у Цариграду разнесен глас по посланствима, да влада српска износи на среду питање о Босни и Херцеговини. Тако се има

приписати индискрецији оних, са којима је Лонгворт говорио, што је ствар одмах у Цариграду ударила на тегобе, и што је и у новинама могла бити реч о њој пре времена. Кад је Христић приспео у Цариград (3. Септ. 1870), имао је да смишља, како ће да стишава оне, који су се били узнемирили његовом мисијом, која се није објашњавала онако, као што ју је Лонгворт замишљао, т. ј. као питање само о цркви и школи, а ни онако, као што ју је Намесништво закључило, т. ј. *као спремање земљишта за потпуну управу Босне и Херцеговине*; већ се држало, да Србија просто хоће *званично да положи ово друго питање под закриљем Велике Британије*. Шта више, у Цариграду се говорило, да нас Енглеска подстрекава на тај корак.

Међу узнемиренима налазио се у првом реду руски посланик генерал Игњатијев. Он је истина душом и срцем заузет за Србе, ну није му годило, што се Енглеска доводи у везу са нашом народном тежњом. Поврх тога треба себи да објаснимо тренутак у коме се налазимо. Српски нови заступник, за кога се веже глас о Босни, долази у Цариград у почетку Септембра 1870. а то је, тако рећи, у очи 19. Октобра, кад Кнез Горчаков баца пред Европу свој распис о црноморском питању с поуздањем да

ће му се она смерно поклонити. Требало је дакле уклањати с пута све, што би могло пореметити тај мирни поход. С тога је одмах генерал и пшао енглеском посланику Сер Хенрику Елиоту, те га питао, је ли истина, да енглеска влада подржава жељу Србије о Босни, и да ће је на Порти потпомоћи, што је, наравно, Елиот одрекао. После је ишао и вел. везиру, Али-паши, који му је одговорио, да на ту комбинацију не би пристао ни један турски министар, који не би хтео да буде издајник своје отаџбине. „Ово разметање генералово, пише Христић, није ни мало било у нашу корист, и он ће све на свету учинити, да нам отежа и осујети могуће кораке.“ Он је српском агенту и од стране Али-пашине саветовао, да се питање о Босни ни по што не износи на среду, а и у своје име чинио је све, да нас убеди о потреби, да се одложи то питање, коме ће доћи време, да се може живо и енергично на среду изнети. Изгледа, да је Али-паша нарочито с обзиром на разнесени глас о одобравању или још и подстрекивању Енглеске, и од енглеског посланика тражио услугу да нас одврати од намере. С тога је и писао Лонгворт 4|16 Септ. првом Намеснику писмо, у коме се изреком каже, да се сличан предлог не би ни саслушао на Порти.

„Сер Хенрик Елиот, посланик Њезиног Величанства у Цариграду, јавља ми, пише Лонгворт у тој ноти, да је Порта извештена, да је г. Христић носилац захтевања, да се Босна придружи Србији.

„Ја се нисам устручавао да демантујем овај извештај.

„И Његово Превасходство мисли, да неће бити саслушано ни наговештење (suggestion) какво, коме би био предмет, да се Србија умеша у послове изван својих територијских граница.

»Ја сам одговорио Њег. Превасходству, да се по ономе, што је мени саопштено о овом предмету, мисија г. Христићева ограничава на то, да се споразуме са в. Портом о најбољим средствима за заједничку одбрану и безбедност у садашњој кризи, и да се измењају узајамно мисли, као што је и Њег. Превасходство препоручивало.«

Елиот се јако жалио на Игњатијева, да је он разнео глас, о коме је реч, као и то, да ће се корак о Босни учинити *са знањем и потпором Енглеске*. Љутио се и на Лонгворта, примећујући, како од неког времена из његових писама опажа, да нема више оног здравог погледа на источне ствари као пређе, па је питао, да не буде Лонгворт већ малаксао под те-

ретом своје старости, а то су противници наше комбинације били по Цариграду разгласили. Посланик је налазио и Лонгвортове кривице, што није био смотренији, но се дао, да га његове колеге изиграју, *„што је*, рекао је, *и мени овде доста непријатности причинило.“*

Да уклони ову „непријатност“, посланик је препоручио консулу, да изјави написмено влади српској, да његова влада није никад одобравала пројекат о коме је реч. То је учинио Логворт писмом од 18.|30. Септ. 1870. које је управио, као и оно прво, на једног од Намесника, а не на Намесништво или на министра спољашњих послова, да му не би дао значај строго званичан.

„Влада је Њезиног Величанства, пише Лонгворт, извештена, како вас је неко уверавао, да је она наклоно расположена за неку мешовиту управу у Босни. Ваше Превасходство може посведочити, да вам није давато никакво уверавање те врсте од моје стране, па ми је у дужности да вас известим, да сличан пројекат није никада ни посредно саветован (suggeré), нити одобрен владом Њезиног Величанства“. Овоме званичном акту прикључио је Лонгворт једно поверљиво писмамце, у коме именује Шишкина као лице, које је заплело ствар, додајући, да ће се, знајући то, разумети и значај званичног писма, које је напред наведено.

И сам посланик није пропустио, а да то исто не учини према нашем заступнику. Он није ништа писао, али је у толико био одсуднији у речима. Изражавао се, да је мисао о мешовитој управи у Босни нешто непрактично и неопредељено. »Ко би, рекао је, могао то саветовати Порти као добру ствар? А оно друго, о чему се овде говорило, да се Босна и Херцеговина оцепе и Србији уступе, то је тако крупно, да нема Турчина у Турској, који би се усудио да приклони своје ухо сличном предлогу. То би био почетак распадања, које би могло имати опаких последица за Турску.« Наш заступник објаснио је посланику енглеском, да ми нисмо ни ушли у идеју Лонгвортову, да буде мешовита управа, по што она не би могла бити од користи ни нама, ни народу босанском, па ни самој Порти. Што се тиче оне друге мисли, заступник је у смислу инструкција доказивао, да то не би било никакво цепање од Турске, нити почетак њеног распадања, но, на против, њено консолидовање, по што ни Босна, ни Србија, не би престале сачињавати део турске царевине, но би биле предстража, која би Турску заштићавала од пожуда (convoitises) њених суседа. „Све је то лепо, одговорио је посланик, али се може много и противних и јаких разлога навести. Ви велите, да би Турска

тада била спокојна и њено биће осигурано. Но каква би била тада та Турска, кад ви одете чак до Солуна? И Грчка излази с таквим истим разлозима као и ви, кад тражи да јој се Крит уступи." Посланику је објашњено, да наше претенсије не иду тако далеко, и да ми не тежимо на то, да пређемо преко граница своје народности; а што се тиче грчких прентесија, да се оне са нашима не могу упоредити, пошто Србија није независна држава као Грчка, па би све, што би се са Србијом спојило, остало опет у саставу Отоманског царства. Христић је напоменуо, да може и тај случај наступити да народ у Босни и Херцеговини прибегне оружју, па можемо ли ми тада учинити злочинство, да пустимо тај народ, тај део наше целине, да пропадне, а да не узмемо његову ствар у своје руке, и са њима заједно да извојујемо наше јединство? Би ли нам се могло то замерити? Овде је посланик, са свим убеђен, два пут рекао: *„не заиста; ви би морали тако поступити.“* Би ли ми успели или не, наставио српски заступник, то је друго питање, али за цело би такав устанак био један потрес за Турску, и створио би заплете, из којих не зна се, како би она изашла. Ето то је, што мислимо, да би се избегло, кад би се наше мисли усвојиле.

При целом овом разговору, који је био на измаку Септембра, био је посланик џентлмен у пуном смислу; није показао никакве жестине, није употребио никакве опоре речи ни прекора. „Лонгвортов рад, примећује заступник, имао је ипак добрих последица, што је Елиота на овај терен припремио. Он ме је с пажњом слушао, а у неким тренуцима није се могао уздржати од знакова одобравања. Ну при свем том немојмо се варати и држати, да ћемо брзо успети, да енглеску политику у овоме погледу променимо. Ту ће требати времена, ако у Европи не би скоро изванредне околности наступиле. Али је на сваки начин од изванредне важности, што се то питање овде у круговима дипломатским претреса."

Као што се види, енглески дипломата улазио је мало по мало у дискусију наше комбинације, макар да је у први мах, због индискреције, која се догодила, био принуђен, да се од ње званично огради. Он се је и после неколико месеци повраћао на исти предмет, као у намери да га из ближе проучи. На састанку од 11. Априла 1871. г. сам је о њему повео реч, питајући нашег заступника, како сад о томе мисли влада српска, па кад је чуо, да она није имала узрока да своје мисли промени, он је стао полагати питања и износити тегобе. Важно је,

што је приметио, да у Босни и Херцеговини има много Турака, па би у случају томе, да се наш пројекат оствари, од њихове стране било више незадовољства, него што је оно, које сад хришћани показују. А кад му је одговорено, да су то све Срби, који другога језика и не знају, но да се само вером од осталих становника разликују, признао је изрично да су Срби у погледу верозаконом најтолерантнији народ на Истоку, а толеранција да би у тој прилици могла бити од велике помоћи. Елиот је изражавао сумње, да би Турска нашим предлогом ојачала, пошто не види задовољства ни код једног од оних народа у Турској, који је до свог уједињења и политичне аутономије дошао, напомињући Египат и Румунију, а кад му је показан пример у Аустрији, он је питао: „а би ли ви пристали, да будете у Турској то, што је Маџарска у Аустрији?“ Неприправан на ово питање, одговорио је Христић избегавајући: „више или мање, ну лако би се о томе споразумели, само кад би Порта увидела једном своју корист од овакве комбинације и пустила се у преговоре.“

Најпосле, изгледало је, као да је Елиот хтео, ако не да потпуно дигне, а оно бар да ослаби ограду, коју је одмах с почетка био званично поставио против нашег корака: он

је објаснио Лонгвортову комбинацију *„као пут подесан, да се ствар не бру скира, но да се дође до цели прелазом и упућењем* (par transition et acheminement),“

Тако је ствар опет изишла на добар пут; она је уведена у дискусију код дипломатије, и ако се тај рад буде у приликама и околностима, кад више кад мање, продужавао, она ће оставити трага макар као капавица што издуби камен, на који стално пада, ма колико да је он тврд. Овај тврди камен били су Енглези за наше народне тежње; они их пређе нису хтели ни чути, а сад, као што видимо, улазе доста предусретљиво, да их проучавају. Ну, не само у енглеском, већ и у ширем кругу цариградске дипломатије, претресана је наша комбинација; а и код Порте била је она доста сретно уведена тиме, што је Али-паши, поводом мутње Вагнерове, објашњена истоветност наших интереса према Аустрији, и потреба, да их заједнички негујемо и бранимо.

Међу тим умре Али-паша, једини државник турски, који је био кадар да тражи за турску царевину лека путем разума и комбинација, а после њега почну долазити на управу отоманске државе Турци *старога кова*, који још живе у уверењу, да могу апеловати на мач Отманов и заставу пророкову.

Значајно је, што се и овом приликом опазило, да је Русија одсудно противна идеји о административном придружењу Србији Босне и Херцеговине. Њен се посланик одупро нашем пројекту пре него је учињен икакав корак у Цариграду; ну ако је тада његовом отпору и био *непосредни основ* распис Кнеза Горчакова о црноморском питању, сличан се отпор појавио и *после тога питања*, кад је Халил-паша, као отомански министар спољашњих послова, на измаку 1872. покушао, да створи нов положај вазалним Кнежевинама према Турској, онакав какав имају Баварска и Виртемберишка према Немачкој. Генерал Игњатијев био је први, који је устао против те комбинације и угушио је у самом зачетку њеном, (као што ћемо доцније имати прилику да подробније сазнамо). Ја сам се, доцније, као министар спољних послова, узалуд трудио, (нотом од 2. Јануара 1873.) да Халил-пашу опет изазовем на то поље, — не да примимо његову понуду, но да је узмемо као полазну тачку за преговоре, да се одношаји Истока утврде на бољем, ширем и савременијем темељу, пошто сам отомански министар својим предлогом *констатује потребу, да се одношаји морају променити.* Ну то и јесте оно, што се у Русији неће; *неће се пут прелазности и поступности.* Још 1868. (месеца

Маја) осудио је Стремоуков преда мном мешовиту комбинацију о Босни и Херцеговини. Ја сам већ поменуо, да је мисао о *потпуном и једновременом* ослобођењу српског народа с ове стране Саве и Дунава, мисао најдостојнија и најпоноснија, ну ми смо видели, како је тешко склопити или имати тако повољне прилике, да се народи хришћански на Истоку *заједнички у исти мах* прихвате оружја, па и тада ко нам јемчи да би успех био сигуран! И тада би, по свој прилици, ослобођење источно морало проћи кроз више мêна; морало би се у више пута предузимати (par étape). Хришћани, под заштитом *начела немешања,* а сложни међу собом, кадри би, истина, били да у први мах, стану Турцима на браник, ну кад се ра спали турски фанатизам, он је кадар дуго и очајно да се бори, па би се борба, до коначног пада царевине, могла у бесконачност продужити. То би, с једне стране, Хришћане исцрпло, а с друге, и стране Силе видећи, да се ужаси међусобног покоља, без краја отежу, могле би се умешати, да крвопролићу крај учине; докле, на против, ако би се дело вршило са неким почивкама, Хришћани међу тим оснажени, могли би опет узети конац у своје руке и настављати, да га даље испредају. Ако би ове наше претпоставке биле основане, нема сумње, да би административно

спојење Ст. Србије, Босне и Херцеговине *без рата* требало претпоставити *потпуном ослобођењу њиховом али с ратом*, јер би се ово могло постићи тек по што би се материјална и војничка снага Србије исцрпла, по што би цвет народа остао на бојним пољима! Истина је, да се само она слобода уме ценити и чувати, до које се крвавом реком долази; истина је, да је пројекат о административном уједињењу српском без крви и жртава почео навикавати српски народ на готованство, али је и то истина, да се *ни за по века* не би могла накнадити она исцрпеност, коју би собом донео рат, нити попунити оне празнине, које би он отворио. Цео један слободан нараштај ослабио би у неравном боју, да ослободи други, који је у ропству. *И опет, кад куцне час, том се крвавом реком мора запливати;* али, ако се ослобођење може поступно *и без рата* постићи, ко нам може саветовати мирном душом, да проливање крви за цељ своју огласимо?! И заиста, погледајући дубље у историју ослобођење неких делова народних у Турској; у стање, у коме се налази војна снага турска, као и у услове, у којима живе Хришћани под управом Турском, чини се, да је турској царевини намењена она иста судбина, коју је и византијска искусила. И од ње су отпадали

делови један по један, докле јој најпосле није отпао и Цариград, глава њена. Ту судбина може променити само један једини услов, а тај је, *ако источном устанку притече у помоћ каква Велика Сила, као Русија*, онако, као исто је Италији притекла у помоћ Француска. Тада само може се *у један мах* пресећи Гордијев чвор источног питања, па и нашег ослобођења.

II.

Прожет овим мислима, ја сам желео, да доведем у везу две важне околности, па да их употребим у корист народних тежња.

Путем Кнеза Милана у Ливадију односи су се са Русијом исправили, као што смо напред видели, до потпуног поверења. Ако се кад и кад нисмо са Русијом сусрели у коме покушају, могли смо помишљати, да је то бивало отуда, што су нам одношаји били поремећени још од времена Кнеза Михаила. Сад је то било престало од Октобра 1871; хладноћа не би више могла бити узрок, ако се не бисмо где сусрели.

Међу тим приближавао се дан 10. Августа 1872. год. кад је предстојало Кнезу Милану, да, као пунољетан, прими крму земаљску у своје руке. Кнез млад, а младост је свака пуна чара и обећања. Добра прилика да се сазове Велика Народна Скупштина, те да се пред њом прогласи

пунолетство Кнежево (и ако се по закону не би морала Скупштина сазивати), а у вези са тим догађајем, који пријатно пада и на ум и на срце, да се пође један корак напред у народним тежњама.

Прохујаше многе године, а дело српског ослобођења и уједињења иде споро и трудно. Од 1839. год. српски народ не зна, да је свој господар, да је независан; па и над самом Кнежевином Србијом још стоји знамење турског господарства. Ако Србија није у стању, да сама собом отпочне нападни рат за ослобођење своје подјармљене браће, у стању је да води рат за *одбрану своје независности* која би донела и њој и другој браћи и утехе и стварних користи, као што ћемо даље видети; а ако би се догодило да не буде ни одбрана потребна, као што је било изгледа, онда, у толико пре, треба приступити делу.

Наметнула су се разна питања озбиљном размишљању, а главно питање, које нас је могло уздржати од покушаја, било је то: ако се из проглашења независности изроди озбиљан рат, који би нам могао бити погибелан, а уза се немамо ни какве силе, да нас заштити, шта онда? Природно је, да се за овакав крупан задатак мора обезбедити потпора које велике Силе, а то може једино бити Русија.

Друго је важно питање било: како ли би подејствовало проглашење независности Србије на Србе у Босни и Херцеговини: да их не би отуђило, да их не би до очајања довело, кад би видели. да Србија довршује дело свога ослобођења, а они да још остају у ропству? Архимандрит Дучић, кога сам у цео план посветио, стајао је уза ме, као темељит зналац односаја у Босни и Херцеговини. Он ме је највише храбрио, да не двоумим, уверавајући ме, да сваки добитак Србије оживљава браћу нашу у Босни и Херцеговини, као што је био случај, кад су Србији градови предати. Далеко од тога да их отуђи, глас да је Србија постала Краљевина, још би их већма привезао и испунио благим надањем, да ће им ослобођење доћи кроз Србију.

Премишљајући ове мисли и друге, што с њима стоје у вези, ја их откријем својим друговима у Намесништву, и почнемо их заједнички претресати. Било је најпре сумње и колебања, ну разговор са руским дипломатским агентом охрабри Блазнавца, да на мој предлог пристане; јер је и Шишкин мослио, да се пројекат може извести са успехом. Решимо се дакле, да приступимо делу, *ако нам руски кабинет да и најмањи знак одобрења*, као што опажамо на његовом агенту.

У то име спремимо два мемоара. У једноме од њих изложи Блазнавац више политичке консидерације и доведе с њима у везу наш пројекат тако да представи, како он не би ни за Русију био без користи, а у другоме нацртам ја у кратко modus procedendi и користи, које би донело Србији проглашење независности. Не имајући Блазнавчева мемоара, да га овде изложим,*) ево стављам овде у преводу од речи до речи свој мемоар, који сам предао Шишкину, као помоћни мемоар (aide mémoire), чијом ће помоћу боље запамтити моју усмену изложбу.

Мемоар гласи:

»Пошто нам царски кабинет благонаклоно даје савете умерености и стрпљења, потребно је да потражимо средство, које би било кадро, да измири ове благонаклоне савете са садашњим положајем српскога народа.

„Приближава се дан пунолетства Кнеза Милана (10. Авг. 1872. г.) и чини се, да може дати згодну прилику, да се учини један корак, који би, и не грозећи можда миру, могао стишати духове, придобивши Србији извесне користи, како политичке тако и материјалне.

*) Овај се мемоар налази са другим хартијама Блазнавчевим у рукама Кнеза Милана.

„Овај би се корак састојао у томе: *да се прогласи, 10. Августа, независност Србије и да се она подигне на Краљевину.*

„Народна Скупштина узела би у томе иницијативу. Она би прогласила, у исто време, да се Босна, Херцеговина и Ст. Србија придружују новој Краљевини. Влада, са своје стране, објавила би Порти, да мора приступити првој партији народне одлуке, а не би се склонила да стави у извршење другу партију — но под тим условом, да се Порта уздржи слати војску на границу српску. У противном случају Србија би се ограничила на одбрану, по што је снага Кнежевине довољна, да одбије од себе сваки напад Портин.

„Међу тим, и ако је сукоб могућан, не чини се да је и вероватан. У последњем тренутку Порта би устукнула, јер је прилика да Силе, у интересу европскога мира, не би пропустиле да даду Порти савета, којима би одвратиле општи заплет од царства отоманског.

»Врло је вероватно, да би се овај догађај свршио сазивом конференције гарантних Сила, у којој би нас Русија, потпомогнута Силама својим пријатељицама, могла заклонити од рђавих последица и наћи начина, којим би се спасло частољубље Портино, као што би на пр. била визита, коју би Кнез могао Султану учинити.

»Користи, које би произашле за Србију из проглашења независности, биле би ове:

1.) Дигла би се важност (préstige) Србије у очима околних народа;

2.) Утврдио би се још јаче положај Србије и њене династије;

3.) Престало би плаћање данка Порти (корист, коју не може презрети једна земља, која има мало извора финансијских);

4.) Србија би се ослободила капитулација, које не престају да јој стварају непрелазних тегоба за њен развитак; она би била нарочито у добитку, ослободивши се трговачког уговора закљученог 22. Маја 1862. између Порте и Аустрије, који обезбеђава овој Сили велике користи, а за Србију задржава status quo ante т. ј. задржава трговачко и индустриско ропство наше земље према Аустрији;

5.) Питање српско било би положено и народне тежње (аспирације) обележене, (а само би остало да се приведу у извршење онда, кад царски кабинет нађе, да је тренутак угодан); најпосле

6.) Проглашење независности допустило би нам да одложимо војну акцију за неко време и да препоручујемо свуда око себе стрпљење, које царски кабинет нама препоручује.

„Неоспорно је, да би се војна акција, која би се предузимала у цељи, да се ослободи и уједини цео народ српски, имала претпоставити овој комбинацији, која је само полумера, но она је, у исто време, једино средство, које би нас могло предохранити, да не будемо догађајима притешњени (déborder) а опет се може сматрати као први акт велике драме народног ослобођења.“

Овај мемоар носи датум 6|18. Марта 1872. г. а предат је царско-руском дипломатском агенту Шишкину, 11|23. истог месеца.

Шишкин је предусртљиво прихватио наш пројекат из узрока, који су ми и данас остали тајна; мислили смо, да је то учинио можда за то, да исправи ону импресију, коју је произвео био својим владањем пре пута у Ливадију. „Votre mémoire est irréprochable,“ рекао ми је он, кад ме је видео по што је своју експедицију отправио у Петроград. Она је ишла преко Беча, по обичају који постоји, да се све, што за Петроград иде, шаље посланству бечком ради његовог обавештења. Новиков се уздржао, да се изрази о нашој намери, но није тако чинио и његов први секретар Нелидов. Овај се толико одушевио нашом идејом, да је и сам, у препоруку њену, написао мемоар један, који је Новиков спровео Кнезу Горчакову без свога мишљења.

Међу тим су предузимане мере, које нису могле у очи пасти. Случајно је био застао данак турски у каси неизузет за два полугођа, а време се примицало (Ђурђев-дан) да се и за треће положи. Закључи се, да се данак никако не издаје под разним изговорима, да би у случају оружаног сукоба са Турском имали више средстава на расположењу. Говорило се тада, да је данак обустављен због питања о М. Зворнику. То је у толико могло основано бити, што је Блазнавац по где којем конзулу обуставу тако објашњавао, да би на Порту, у питању малозворничком, пресију учинио. Ну у ствари обустава је стојала у вези са много значајнијим питањем, премда ни ту није Порти другачије објашњавана већ као последица неродних година, због којих је влада морала да притиче народу у помоћ било у новцу, било у храни. Порти су представљени на годину дана доцније ови узроци и писмено (нотом од 2. Јан. 1873. Пр. № 2). Ја сам је том приликом подсетио, како се није један пут догодило, да је Србија, нарочито док су у нашим градовима њени гарнизони становали, *на више месеци данак у напред издавала*, кад се потреба у царској војсци указивала. У оваквим приликама царска се каса више пута Србији задужила, а од стране Србије ово да је први, а надамо се, да ће бити и последњи случај.

Начин даљег поступања спремао се у свој тишини. Одмах по проглашењу независности, предузеле би се војничке мере, да се граница поседне. Силама би се нотификовао догађај са намером владином онако, како је изложена у моме мемоару, *а Кнез би се, у пратњи свију скупштинара, кренуо да се за Краља крунише у манастиру Жичи*, славној задужбини српској, где се обично српским краљевима полагала круна на главу.

Ну све је зависило од одговора руског. И тај одговор дође 14. Априла. Он је управљен на царског агента Николу Павловића Шишкина, и гласи овако:

„Милостивый Государь,

Николай Павловичь,

„Донесенія Ваши обратили на себя полное вниманіе министерства и были доведены до Височайшаго свѣдѣнія Его Императорскаго Величества.

„Откровенность сообщеній, сдѣланныхъ Вамъ Первимъ Регентомъ, возлагаетъ на насъ обязанность съ неменьшею откровенностію и съ совершенною прямостою высказать свои совѣти.

„По нашему мнѣнію, вопросъ о Маломъ Зворникѣ возбужденъ несвоевременно, но съ другой сторони, ето дѣло имѣетъ точкою опоры прежнія обѣщанія Порты.

„Что же касается до другихъ болѣе сбисирвыхъ предположеній Регентовъ, то мы глубоко убѣждени, что осуществленіе ихъ, не только не допускаетъ ни малѣйшей возможности успѣха, но неминуемо подвергнетъ Сербію великимъ бѣдствіямъ.

„Ми надѣемся, что Регенты не рѣшатся брать на себя столь тяжкую отвѣтственность и подвергать опасности будущяось своего Отечества.

„Приглашаю ваше Превосходительство обяснитьcя съ Регентами въ этомъ смислѣ самымъ, положительнымъ образомъ, да би не могло существовать ни малѣйшаго недоразумѣнія относительно нашего возрѣнія, и да би въ послѣдствій не могла быть заявлена мысль, что мнѣнія Россіи по этому предмету били неизвѣсгни.

С. Петерсбургъ,
5. Апрѣля, 1872. год.

Примите увѣреніе и т. д.
Горчаковъ."

У исто време пише Стремоуков Шишкину, који је наш пројекат препоручио, и кори га, што је *писао као Србин* заборавивши да је Рус; да Русија има својих виших интереса, а не да улази у један предузетак, у који би је Србија са свом њеном (руском) снагом могла повући за собом.

Израз, да је Шишкин *»писао као Србин“* утврди нас још више у вери, да је наш пројекат за Србе користан, а у одговору Кнеза Горчакова нађемо, да је са свим природно, да нас Русија не може ни обадравати на предузетак, који би по њу био од мале или можда и никакве користи. Посаветовавши се на ново, ми закључимо, да не одустајемо од своје намере, у којој нас је и Шишкин, својим личним мишљењем, с нова подржавао. С тога објавимо царском агенту, да ми, у интересу земље и Кнеза, не можемо не дати следства своме пројекту, па да молимо царску владу, да нас само *својом политичком потпором* обезбеди, а у осталом да примамо на себе сву одговорност.

Шишкин обзнани Кнезу Горчакову, да је Намесништво решено да приступи делу, и 25. Априла прими по телеграфу одговор, који нам истога дана саопшти у виду писма, управљеног на првог Намесника. Оно гласи :

»Monsieur le Régent,

„Mon indisposition persistant à me priver de mes moyens oratoires, je me vois obligé de m' acquitter par écrit auprès de Votre Excellence des ordres que je viens de recevoir de S. A. Mr. le Prince Gortchakow.

»Par un télégramme en date d'hier, le Prince Chancelier m' invite, d'ordre de Sa Majesté l' Em-

pereur, de vous réitérer les conseils exposés dans les instructions qu' il m' a adressées en date du 5. Avril, et dont j'ai eu l'honneur de vous faire communication. Son Altesse ajoute : „dites aux Régents que la poursuite des projets dont ils nous ont fait la confidence *retombera entièrement sur leur responsabilité personnelle;* pour ce qui nous concerne, nous nous croyons d'autant plus autorisés à insister sur nos avertissements précédents que nous sommes intimément convaincus que toute déviation aurait les conséquences les plus funestes pour la Serbie à laquelle nous avons toujours voué nos sympathies".

„En priant Votre Excellence de vouloir bien vous charger de faire part à Vos collègues de ma présente communication, je pense pouvoir, sous peu de jours, me présenter chez vous ponr recueillir de Votre bouche la décision que Vous inspirerent les conseils dont je suis aujourd'hui l'interprète, décision qui — j'ose l'espérer, sera en harmonie avec les sentiments que porte à la Serbie mon Auguste souverain.

„Agréez, Monsieur le Régent, l' assurance de ma haute considération.

Chichkine.*)"

---

*) Због важности предмета саопштио сам ово писмо у његовом оригиналном језику, а не пропуштам, да га сад и у преводу овде ставим:

»Господине Намесниче,

„Пошто ме слабост још једнако лишава мојих го-

Ја сам имајући више година непосредног додира са дипломатијом, још 1865. године (17. Фебр. Пр. № 8) писао из Цариграда своме шефу, како дипломатија одговара, кад јој се у напред обраћамо за савет при каквом предузетку. »Ако дипломатија, рекао сам, има од намереног дела што да се боји за своју политику, она одвраћа; ако је равнодушна, а излазак намере неизвестан, она избегава да се изрази, а ни у ком случају она не изјављује свој пристанак на пројекат, па ни онда, кад би га желела видети

ворних средстава, то сам приморан, да писмено извршим налоге, које примих од Њ. С. г. Кнеза Горчакова.

„Телеграмом од јуче, Кнез Канцелар позива ме, *по налогу Његовог Величанства Цара*, да вам поновим савете изложене у упутствима, које је на мене управио под 5. Априлом, и које сам ја имао част да вам саопштим. Његова Светлост додаје: »Кажите Намесницима да ће продужавање пројеката, које су нам они поверили, *пасти са свим на њихову личну одговорност;* а што се нас тиче, ми мислимо да смо у толико више овлашћени да останемо при нашим пређашњим опоменама, што смо тврдо убеђени, да ће свако одступање имати најнесрећније последице за Србију, којој смо ми свагда наше симпатије посвећивали.“

„Молећи ваше Превасходство, да би сте изволели доставити вашим друговима овај мој саопштај, ја се надам, да ћу се, за мало дана, моћи код вас представити, да чујем из ваших уста одлуку, коју ће вам за дахнути савети, којих сам ја данас тумач, одлуку, која ће, — смем се надати — бити у сагласности са осећањима, која гаји за Србију мој узвишени Суверен.

„Изволите примити, Господине Намесниче, уверење мога високог поштовања.

Шишкин.“

на делу. Кад даје савет да одвраћа, одузима нам право на своју потпору, а добија друго бар *формално*, да нас може у нашој невољи корети, па и оставити; кад оћутkује, отвара себи врата, да своје резерве доцније објасни — у неуспеху као одвраћање, у успеху као благонаклоно одобравање."

Имајући оваквог искуства, ја нисам могао ни очекивати, да ће нам руски одговор донети „*одобрења*", а још мање да ће бити такве природе, да нас охрабри на дело; али сам и од тога далеко био да верујем, да ће влада руска са таквом одсудношћу устати против нашег пројекта. Што се њему одриче сваки изглед на успех, то ме није много плашило, јер нико не може имати претензије, да прориче будућност или да погађа свршетак дела, којих исход зависи од многих непредвиђених околности; али се у одговору потрже *име Царево*, говори се о најнесретнијим последицама за Србију. Такав се говор не води кад се што трпи, још мање кад се жели, но онда само, кад се што неће, *кад се ни по што не ће.* Није ли у таквим приликама допуштено мислити, да се оно, што се у таквом ступњу неће, може и сметати, може у самом почетку предупредити? И заиста, пале су неке речи са усана посланику Игњатијеву, које су се могле и као таква претња разумети.

Ја сам је доводио у везу са киванском експедицијом, коју је Русија у то доба спремила.

У таквим приликама јасно је, да смо пројекат о проглашењу независне Краљевине српске морали *одложити*; јер се тако огромно дело не предузима, а да се напред не обезбеди какав јачи спољашни наслон, премда сам ја тврдо уверен био, да наш покушај не би без сваког успеха остао. То уверење делили су и где који руски званични органи, који су са нашом намером познати били, а не стоје на управи руске политике; само врхови ове политике налазили су да је пројекат романтичан и опасан!

Какве могу бити побуде, које су Русију руководиле, да се у толикој мери одупре намери нашој? Мени се није чинило, да је спољашња ситуација тако ненаклона, да је Стремоуков могао пребацивати Шишкину, што не мотри, но хоће, као да није Рус, да увуче *сву снагу* Русије у интересе српске. Француска је лежала сатрвена; Немачка уморена од страшнога рата, није могла ни помишљати да у нову борбу улази — особито за питање, које, као што би била независност Србије, ни мало не ремети спољашњу ситуацију европску. Аустрију би Русија могла лако уздржати од мешања, а сама Енглеска, није вероватно да би устала да *једина она* троши своје новце и пролива своју крв за од-

брану трошне зграде турске, која, у осталом, остаје недирнута. Ну Русија као да није тако исто схватила ситуацију. На кратко време после ових преговора (25. Марта), посланик њен у Бечу рекао је нашем једном повереннику, који му је овај ред мисли развијао, да је то само привидна ситуација, али у ствари да стоји са свим другачије. „За Русију, рекао је, Аустрија је мала ствар, али треба да знате, да је сад сва Германија са Аустријом, па би сва уз њу стајала и онда, кад би се ватра на Истоку појавила тако, да ни сама влада, кад би хтела, не би могла народ одвратити. Па не стоји ни то, да се не би и која друга Сила умешала, јер како ми знамо, ствари другачије стоје. На кратко, не би било незгоднијег и опаснијег времена за какво предузеће у Турској, него ли садање време, *и ја ћу мојом крвљу напред потписати, да би сав ваш рад пропао и да би несрећа наступила.*“

Од прилике то исто говорио је нашем повереннику и Стремоуков, кад је са њим имао састанке (31. Маја, 3. и 4. Јуна), поменувши изреком, да се боје рата с Германијом, а Русији да није до ратовања, имајући посла са великим унутрашњим реформама, па је с тога и дала изјаву, да се неће мешати у туђе унутрашње послове, а свакога ће одбити, који би се

у њене умешао. Стремоуков нам је том приликом пребацивао, што изгледа, да ми као да хоћемо силом Русију да увучемо у рат, а он би желео да то буде онда, кад и они (Руси· нађу да је време згодно и *да и они имају интереса, јер се рат нигде не води само по симпатији или антипатији*; на кратко Стремоуков хоће, да се последња реч у питању о рату остави Русији.

Говор је јасан. Не мање јасно говорио је Кнез Горчаков овоме истом повереннку моме, кад сам га ја у Јуну 1873. г. слао Кнезу канцелару руском у Вилдбад (у Виртембершкој) по делу женидбе Кнеза Милана. Одговоривши му, да по државном праву Русије, руска принцеза не може поћи за васалног владала, *јер она носи собом независност*, Кнез је разлагао, да ће Србија доћи и до своје независности, али у то име она не може рачунати на своју војну снагу, јер је ова према турској снази незнатна; да не може рачунати ни на општи хришћански устанак у Турској као на довољну помоћ, почем је тамо невештина и сиротиња тако, да би Србија морала све терете да сноси, па би, у неравној борби, исцрпла сву снагу, коју је до сада стекла, и истрошила све елементе за живот способне, да покуша ослободити оне, који за сада ни за шта нису, па можда опет не би своју сврху постигла, већ би само себе упро-

пастила. Кнез је непоколебљив у уверењу, да се Србија *без материјалне помоћи руске* не може ослободити, уверавајући нас, да је Русија вољна, *да нам ову помоћ укаже кад време дође, а то време да још није дошло, нити ће скоро наступити*, као што би ми, у својој нестрпљивости, желели; мора неки »известан период« проћи, али ће тај час куцнути. Кнез се изражавао, да би, као пријатељ српски, веома жалио, ако би се Србија *без материјалне помоћи руске* у рат пустила, те би тако цвет Српства на коцку метнула, а до цељи можда и и не дошла.

Шаљући ми овај савет, Кнез је поглавито нишанио на наш пројекат о проглашењу независности Србије, па је закључио да Србија треба да чека, а наша браћа у Турској да се стрпе, да се не би будућност српска на ризик стављала.

Речи су Кнеза Горчакова од велике важности. Први пут, бар колико ја знам, чујемо ми из уста првог државника руског, вођа политике много-моћне Русије, да Србија треба да чека на *материјалну помоћ Русије*, за ослобођење своје и своје браће, што су још под Турцима. Кнез, пратећи развитак ствари на Истоку, морао је доћи до тога за нас жалосног закључка, а вероватно је, да Русија задржава источне до-

гађаје за прилике, којима би се и сама могла користити, по што је за сада мање интересована, раскинувши окове, којима је на Црноме мору била везана.

Још би дакле доста дуго морала да страдају наша браћа у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Македоније; још би доста дуго Србија морала да троши највећу своју финансијску снагу на свој војни буџет и да се, у својим тесним границама, гуши у унутрашњим потресима и превратима. Турска би војна снага међу тим јачала, а хришћанска (изван Србије) слабила.

Па кад би дошао судни час, који прориче канцелар руски, какви би се изгледи представили Србији? Ако се суди по речима његовог директора азијског департамента, (кога ми је Кнез 1868. г. представио као *своју десну руку*) ти изгледи не би били најсветлији. Запитан од једног патриоте српског (на измаку 1869.), како би се, по његовом мишљењу, могли политички уредити јужни Словени кад се ослободе, Стремоуков је нацртао ову слику:

1.) Кнежевини Србији присаједини́ла би се Стара Србија, Босна и један део Херцеговине са одушком на Јадранско море, и то од Сутoрине и Новога до реке Цетине у Далмацији. Те би земље образовале српску Краљевину.

2.) Црној Гори би се присаједињили: горњи и планински део Херцеговине, Бока Которска, Зета, Скадар и Бар на мору, па да остане под именом Црногорске Кнежевине.

3.) У Бугарској би биле две Кнежевине: једна на једној, а друга на другој страни Балкана.

4.) Македонија, ако не би хтела да се придружи бугарској Кнежевини с ове страну Балкана, била би засебна Кнежевина Македонска.

Ако би дакле Стремоуков изражавао мишљење онога кабинета руског, који буде „*материјално*“, помагао јужне Словене да се ослободе, онда би они још за „*неопредељен период*“ свога чекања, имали да добију у награду: *две српске и две бугарске државице,* које би биле осуђене нити да живе, нити да мру, но да вегетишу, са независном судбом Македоније.

Према тој перспективи, Србима и Бугарима остаје ова алтернатива: или да чекају још „известан период“ времена, па да руском материјалном помоћу, *по сигурно* дођу до својих малих државица; или да, обележивши своје тежње, вребају прилике и околности и из њих извлаче могуће користи.

Какав ће они избор учинити, зависиће од њихових вођа и старешина. Ја, лично, не бих се ни мало устезао, да се изразим за ову другу алтернативу: јер би *неполичност* у чекању

могла бити погибаона за нашу Кнежевину, а *привређујући сваком приликом нову снагу*, ми бисмо радили у прилог идеји Кнеза Горчакова, по што би јаче улазили у дело коначног ослобођења; а слабили бисмо план Стремоукова о малим државицама, начинивши се за времена привлачном (атракцијоном) моћи за све своје равнородне елементе.

ИСПРАВКЕ И НАПОМЕНЕ

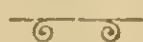

На стр. VI. реч »Друго Намесништво« (од 20. Јуна 1868.) ваља разумети као друго, према привременом Намесништву, које му је непосредно претходило од 29. Маја до 20. Јуна 1868. Иначе, у данашњој публицистичкој терминологији, Кнежевско Намесништво од 1868. сматра се као *прво* према доцнијем Ристићевом *другом* Намесништву од 1889. године. Наравно, ово све без обзира на ранија намесништва, која се у нашој историји помињу.

На страни 47 место: Зломис — треба Заимис.

Друге, малобројне ситније штампарске омашке, у српском или руском и др. тексту, које су без ремећења правога и јаснога смисла, исправиће сам читалац.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 10 01 12 023 8